

TÜRK-İSLAM EĞİTİM TARİHİ ARAŞTIRMALARI-II

EDİTÖRLER

DOÇ. DR. ABDULLAH CENGİZ

DR. ÖĞR. ÜYESİ FATİH ÖZKAN

EĞİTİM
yayınevi

TÜRK-İSLAM EĞİTİM TARİHİ ARAŞTIRMALARI-II

Editörler: Doç. Dr. Abdullah Cengiz, Dr. Öğr. Üyesi Fatih Özkan

Yayınevi Grubu Genel Başkanı: Yusuf Ziya Aydoğan (yza@egitimyayinevi.com)

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Kübra Konca Nam

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayınevi Tasarım Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 76780

E-ISBN: 978-625-385-614-4

1. Baskı, Aralık 2025

Kütüphane Kimlik Kartı

TÜRK-İSLAM EĞİTİM TARİHİ ARAŞTIRMALARI-II

Editörler: Doç. Dr. Abdullah Cengiz, Dr. Öğr. Üyesi Fatih Özkan

VI+165 s., 160x240 mm

Kaynakça var, dizin yok.

E-ISBN: 978-625-385-614-4

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mechanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EĞİTİM
yayınevi

Yayınevi Türkiye Ofis: İstanbul: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Atakent mah.
Yasemen sok. No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Konya: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok,
No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
+90 332 351 92 85, +90 533 151 50 42
bilgi@egitimyayinevi.com

Yayınevi Amerika Ofis: New York: Egitim Publishing Group, Inc.
P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America
americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah.
10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
sevkiyat@egitimyayinevi.com

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye
+90 332 499 90 00
bilgi@egitimkitabevi.com

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr
bilgi@kitapmatik.com.tr

EĞİTİM YAYINEVİ
GRUBU

EĞİTİM
yayınevi

SALON
yayıncıları

Kitapmatik
yayıncıları

kitapmatik
İnternet kitabevi

EĞİTİM
kitabevi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
GELENEKSEL DİNÎ EĞİTİMDEN MERKEZİLEŞMEYE OSMANLI'DA AŞİRET MEKTEBİ.....	1
Nursena DEMİRKOL	
OSMANLI TAŞRASINDA MODERN EĞİTİM REFORMLARININ SINIRLARI: BİTLİS VİLAYETİ'NDE MUALLİM SORUNU (1876-1915).....	19
Mehmet Emin GENLİ	
OSMANLI TAŞRASINDA MODERN BİR EĞİTİM KURUMUNUN İNŞASI: SURUÇ RÜŞDİYE MEKTEBİ (1910-1913).....	43
Berna TORKAK	
OSMANLI MODERNLEŞMESİNDE KADIN EĞİTİMİ: KURUMSAL SÜREKLİLİK, MESLEKLEŞME VE KAMUSAL ÖZNENİN İNŞASI.....	65
Serkan ŞENEL	
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ÇOCUK EĞİTİMİNİN ÇOCUK YURDU VE MUSAVVER KÜÇÜK OSMANLI DERGİLERİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	98
Tuba ÖZHAZİNEDAR	
GENÇ RÜŞDİYE MEKTEBİ: TANZİMAT SONRASI TAŞRA EĞİTİMİNDE BİR ÖRNEK (1890-1915).....	140
Mehmet Emin GENLİ	

ÖN SÖZ

İnsanoğlu, tarih boyunca bilgiyi yalnızca bireysel bir ihtiyaç olarak değil, toplumsal düzenin devamlılığını sağlayan temel bir unsur olarak üretmiş ve aktarmıştır. Bu bağlamda eğitim, toplumların kendilerini yeniden inşa ettikleri başlıca alanlardan biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de eğitim, bireyin ahlâkî, dinî ve idarî bakımdan yetiştirilmesini hedefleyen çok yönlü bir faaliyet olarak görülmüş; sıbyan mekteplerinden medreselere, rüştiyelerden modern mekteplere uzanan kurumsal bir yapı içerisinde şekillenmiştir. Zamanla değişen siyasî, idarî ve toplumsal şartlar, eğitim anlayışının da dönüşmesine yol açmış; böylece Osmanlı eğitim sistemi, süreklilik ile değişim arasındaki dengeyi yansıtan dinamik bir yapı arz etmiştir. Bu yönüyle eğitim, Osmanlı tarihini anlamada yalnızca tamamlayıcı bir unsur değil, toplumsal ve kurumsal dönüşümlerin izlenebileceği temel bir alan olarak değerlendirilebilir.

Bu genel çerçeve içerisinde Osmanlı eğitim sisteminin tarihsel gelişimi, belirli dönemler ve kurumsal yapılar üzerinden ele alındığında daha açık biçimde takip edilebilmektedir. Nitekim klasik dönemden itibaren Osmanlı eğitim anlayışı, ağırlıklı olarak dinî temelli kurumlar etrafında şekillenmiş; sıbyan mektepleri ve medreseler aracılığıyla toplumun temel eğitim ihtiyacı karşılanmıştır. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde devletin karşı karşıya kaldığı idarî, askerî ve toplumsal sorunlar, eğitim alanında da köklü dönüşümleri zorunlu kılmıştır. Bu dönüşüm süreci, yalnızca merkezle sınırlı kalmamış, aynı zamanda taşrada da yeni kurumların, aktörlerin ve eğitim anlayışlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Elinizdeki çalışma, Osmanlı eğitim tarihinin bu çok katmanlı dönüşümünü, özellikle taşra merkezli örnekler üzerinden ele almayı amaçlamaktadır.

Bu bağlamda ilk bölümde, geleneksel dinî eğitim anlayışından merkezileşme politikalarına geçiş sürecinde önemli bir örnek teşkil eden Aşiret Mektebi, devletin eğitim yoluyla toplumsal bütünleşmeyi sağlama çabasının bir yansıması olarak incelenmektedir. Ardından Bitlis Vilayeti'nde muallim sorunu ele alınarak, modern eğitim reformlarının taşrada karşılaştığı yapısal sınırlılıklar ve insan kaynağı eksikliği somut bir örnek üzerinden ortaya konulmaktadır.

Çalışmanın devam eden bölümlerinde, Osmanlı taşrasında modern eğitim kurumlarının inşasına odaklanılmaktadır. Suruç Rüşdiye Mektebi ve Genç Rüşdiye Mektebi örnekleri, Tanzimat sonrasında taşrada eğitim

kurumlarının inşa süreçlerini, karşılaşılan idarî ve mali sorunları ve bu kurumların yerel toplum üzerindeki etkilerini gözler önüne sermektedir. Bu örnekler, merkezî eğitim politikalarının yerel koşullarla nasıl etkileşime girdiğini anlamak açısından önem taşımaktadır.

Öte yandan Osmanlı modernleşme sürecinin yalnızca kurumsal değil, aynı zamanda toplumsal bir dönüşüm olduğu gerçeğinden hareketle, kadın ve çocuk eğitimi konuları da çalışmanın önemli başlıkları arasında yer almaktadır. Kadın eğitimi bağlamında, kurumsal süreklilik ve kamusal öznenin inşası ele alınırken; II. Meşrutiyet döneminde çocuk eğitimi, Çocuk Yurdu ve Musavver Küçük Osmanlı dergileri üzerinden değerlendirilerek dönemin pedagojik yaklaşımları ve çocuk algısı incelenmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, Osmanlı eğitim tarihini merkez-taşra ilişkisi, gelenek-modernleşme gerilimi ve toplumsal dönüşüm eksenlerinde ele alarak, eğitim kurumlarını yalnızca idarî yapılar olarak değil, aynı zamanda toplumu şekillendiren dinamik unsurlar olarak değerlendirmeyi hedeflemektedir. Farklı dönem ve mekânlardan seçilen örnekler aracılığıyla Osmanlı eğitim tecrübesinin çok yönlü yapısına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma, bilimsel bir yöntem ve farklı bakış açıları çerçevesinde kaleme alınmış olup, eğitimin tarihine ilişkin meseleleri farklı başlıklar altında ele almaktadır. Eserde yer alan bölümler, alanlarında yetkin bilim insanları tarafından hazırlanmıştır. Bu durum, bölümler arasında üslup, dil ve yaklaşım bakımından belirli farklılıkların bulunmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Editörlük sürecinde bu çeşitliliğe bilinçli olarak müdahale edilmemiş; buna karşılık, kaynak gösteriminde yöntemsel bir bütünlük sağlanmasına özen gösterilmiştir.

Bu eserin ortaya çıkmasına katkı sunan tüm bölüm yazarlarına ve kitabın basım sürecinde emeği geçen Eğitim Yayınevi çalışanlarına teşekkür eder, çalışmanın ilim dünyasına değerli katkılar sağlamasını temenni ederiz.

Editör

Abdullah CENGİZ-Fatih ÖZKAN

NOT: Bu eserde yer alan bölümlerdeki fikir ve görüşler tamamen bölüm yazarlarına ait olup, editörün fikir ve görüşlerini yansıtmamaktadır.

Kitapta yayımlanan bölümlerdeki yazıların sorumluluğu tamamen bölüm yazarlarına aittir.

GELENEKSEL DİNÎ EĞİTİMDEN MERKEZİLEŞMEYE OSMANLI'DA AŞİRET MEKTEBİ

Nursena DEMİRKOL*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun çok kültürlü ve çok dinli yapısı, devletin farklı etnik ve dini gruplarla olan ilişkilerini belirleyici bir etken olmuştur. Bu durum, imparatorluğun eğitim politikalarının zamanla değişim göstermesine yol açmış ve eğitim sisteminin, toplumsal düzenin sağlanması ve merkezi otoritenin pekiştirilmesi açısından etkili bir araç olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı'da eğitim, sadece bireylere bilgi aktarılması amacıyla değil, aynı zamanda toplumun birleştirici bir unsuru ve siyasi denetim mekanizması olarak da işlev görmüştür. Özellikle, Aşiret Mektebi gibi özgün eğitim kurumlarının ortaya çıkışı, bu eğitim stratejisinin önemli bir yansımasıdır.

Osmanlı'nın doğu bölgelerinde yoğun nüfusa sahip olan aşiret yapıları, devlet açısından hem toplumsal düzenin sağlanmasında bir işlev hem de merkezî otorite açısından bir denetim sorunu olarak değerlendirilmiştir. Devletin bu yapılarla kurduğu ilişki, zamanla eğitim politikalarına da yansımış; Aşiret Mektebi, bu bağlamda hem dinî hem de idarî hedefleri bünyesinde barındıran bir eğitim modeli olarak ortaya çıkmıştır. Bu mektepler aracılığıyla, aşiretlerin Osmanlı yönetimiyle uyumlu hâle getirilmesi, geleneksel yapıların merkezî otoriteyle bütünleşmesi ve toplumsal düzenin pekiştirilmesi amaçlanmıştır.

Aşiret Mektebi'nde verilen eğitim, yalnızca dinî bilgilerle sınırlı kalmayıp, bireylerin toplumsal kimliklerini şekillendirmeye, devlet sadakatini güçlendirmeye ve Osmanlı vatandaşlık bilincini yerleştirmeye yönelik hedefler de taşımıştır. Bu yönüyle Aşiret Mektebi, sadece dinî eğitim kurumu değil, aynı zamanda merkezileşme politikalarının eğitim aracılığıyla desteklendiği birer sosyal mühendislik aracı olarak değerlendirilmiştir.

* Dr., MEB, Adana, nursenayokus@gmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0001-5392-8644.

Bu bölümde Aşiret Mektebi tarihsel olarak nasıl şekillendiği, dinî bir eğitim kurumu olarak eğitim uygulamalarının ne şekilde yürütüldüğü ve Osmanlı'nın merkezîleşme süreçlerine nasıl hizmet ettiğine; ayrıca, aşiretlerde uygulanan eğitim müfredatları ve pedagojik yöntemler üzerinde durularak, bu süreçlerin toplumsal yapıyı nasıl etkilediğine değinilecektir. Diğer yandan Osmanlı Dönemi öncesindeki aşiret yapılarının, dinî liderlik, tarikatlar, medrese geleneği ve yerel dinî anlayışlar üzerinden nasıl şekillendiğini tartışmak; bu yönüyle, eğitim tarihinin yanı sıra, sosyolojik, dinî ve politik açılardan Osmanlı'nın bölgedeki yönetim stratejilerini anlamak adına bir katkı sunmak hedeflenmiştir.

Alanda daha önce yapılmış çalışmalar, genellikle Osmanlı Devleti'nin eğitim reformları, medrese eğitimi ve Osmanlı merkezîleşme politikaları üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak, Aşiret Mektebi'nin özel olarak dinî eğitimdeki rolü ve aşiretlerin eğitimle bütünleştirilmesi konusunda sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Aşiret yapıları, yerel dinî eğitim pratikleri ve Osmanlı'nın merkezîleşme stratejileri arasındaki ilişkiyi ortaya koyan çalışmalar henüz yeterince derinlemesine ele alınmamıştır. Dolayısıyla bu bölümde bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

OSMANLI'NIN AŞİRET POLİTİKALARI VE AŞİRET MEKTEBİNİN KURULUŞ FELSEFESİ

Osmanlı, geniş coğrafi sınırları içinde çok sayıda farklı etnik ve sosyal grubu barındıran bir devlet olarak, aşiretlerle olan ilişkilerini pragmatik bir denge çerçevesinde şekillendirmiştir. Aşiretler, özellikle Osmanlı'nın doğu ve güneydoğu bölgelerinde geniş nüfus ağına sahipti ve yerel yönetimde etkili ve belirleyici unsurlar arasında yer almaktaydı. Osmanlı yönetimi, aşiretleri bazen askeri ve idari müttefik olarak değerlendirirken,¹ bazen de potansiyel bir tehdit olarak görmüştür.² Bu nedenle, aşiretlerle kurulan ilişkiler bölgesel koşullara ve merkezî yönetimin ihtiyaçlarına bağlı olarak değişkenlik göstermiştir.

Osmanlı yönetimi, aşiretleri doğrudan baskı altına almak yerine, onları kontrol edilebilir hale getirmek gibi bir politika benimsemiştir. Bu doğrultuda geliştirilen temel stratejilerden bazıları şunlardır;

¹ Yunus Güler, *II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Kabile İlişkisi, Aşiret Mektebi Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 71.

² Mehmet Rezan Ekinci, *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII. - XIX. yy.* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2017), 93.

- Aşiretlerden vergi alınması ve Osmanlı ordusu için asker sağlanması, böylelikle bu toplulukların Osmanlı idaresine bağlılığını artırmak,
- Aşiretleri bazen eyalet sistemiyle bütünleştirerek doğrudan Osmanlı idaresine bağlarken, bazen de özerk yönetim hakları tanıyarak dolaylı bir denetim mekanizması işletmek,
- Aşiretleri merkezî otoritenin daha güçlü olduğu bölgelere yerleştirerek, hem denetimi artırmak hem de aşiretlerin göçebe yapısını kırmak,
- Osmanlı, aşiret liderleriyle akrabalık ilişkileri kurarak yerel direnci kırmaya çalışmış ve bu sayede aşiretleri daha kolay yönetilebilir hale getirmek hedeflemiştir.³

Osmanlı Devleti, özellikle 19. yüzyılda modernleşme ve merkezileşme sürecine hız verdiğinde, aşiretlerin geleneksel özerk yapıları ile merkezî yönetim arasındaki gerilim artmıştır. Özellikle II. Mahmud'un reformları ve Tanzimat Fermanı ile birlikte, Osmanlı yönetimi aşiretleri merkezî sistemle uyum sağlaması açısından daha katı politikalar izlemeye başlamıştır. Bu dönemde, aşiretlerin askerî ve vergi yükümlülükleri artırılmış, özerk yönetim yetkileri kısıtlanmış ve aşiret liderlerinin doğrudan Osmanlı idaresine bağlanması sağlanmıştır.⁴

Bu süreçte merkezileşme politikalarının en önemli araçlarından biri eğitim olmuştur. Aşiretlerin Osmanlı kimliğiyle bütünleştirilmesi⁵ ve devletin resmî ideolojisinin benimsetilmesi amacıyla kurulan Aşiret Mektebi, bu politikanın taşıyıcısı olmuştur.⁶ Bu okullar, aşiret çocuklarını Osmanlı idarî ve kültürel sistemine adapte etmeyi⁷, onları devlet bürokrasisine kazandırmayı ve Osmanlı tarihini, dilini ve dinî kimliğini benimsetmeyi hedeflemiştir.⁸ Medrese geleneğiyle harmanlanmış bu eğitim modeli sayesinde hem dinî bilgiler hem de modern dersler verilmiş; öğrencilerin devlet içinde yönetici pozisyonlara hazırlanması amaçlanmıştır.

³ Yusuf Halaçoğlu, *Adnadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar* (Ankara: TTK Yayınları, 2009), 15; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 111; Güler, *II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Kabile İlişkisi, Aşiret Mektebi Örneği*, 67,110.

⁴ Güler, *II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Kabile İlişkisi, Aşiret Mektebi Örneği*, 31-32.

⁵ Hashim Totonji, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikalarında Odak ve Aşiret Mektebi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 6/9 (2019), 68.

⁶ Osman Nuri Ergin, *Türk Maârif Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1977), III.IV./1180.

⁷ Rahmi Tekin - Esmer Duman, "II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Modeli: Aşiret Mektebi (1892-1908)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (21 Ekim 2021), 421.

⁸ Bayram Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1991).

Aşiret Mektebi'nde Türkçe, tarih, coğrafya, askerî bilgiler ve dinî ilimler birlikte öğretilmiştir.⁹ Böylece farklı etnik ve mezhepsel yapılardan gelen öğrencilerin ortak bir Osmanlı kimliği etrafında bütünleşmesi hedeflenmiştir. Devletin hem iç güvenliği hem de bölgesel otoritesi güçlendirilmiş; aşiret yapılarının merkeze uyumu sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁰

Osmanlı'nın son dönemlerinde merkezî otoritenin zayıflaması, özellikle taşrada güçlü yerel idarecilerin ortaya çıkmasına ve aşiretlerin özerkliklerini artırmasına neden olmuştur. Osmanlı yönetimi, bu yapıları kontrol altına almak için doğrudan askerî müdahalelerden ziyade uzun vadeli sosyal ve kültürel politikalar geliştirmiştir. Eğitim reformları bu stratejinin temelini oluşturmuştur. Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrasında açılan rüştiyeler, idadiler ve darülfünun gibi kurumlar, halkın devlet ideolojisi doğrultusunda eğitilmesini ve Osmanlı kimliğinin pekiştirilmesini amaçlamıştır.¹¹ Bu reformlar sadece şehir merkezlerini değil, taşradaki grupları ve özellikle aşiret toplumlarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir.¹²

Aşiret Mektebi'nde öğrencileri çoğunlukla aşiret liderlerinin çocukları arasından seçilmiş,¹³ devlet tarafından eğitim için İstanbul ve büyük vilayet merkezlerine yönlendirilmişlerdir.¹⁴ Böylece yeni kuşak aşiret liderlerinin Osmanlı terbiyesiyle yetişmesi sağlanmıştır. Müfredat, Kur'an-ı Kerim, fıkıh, akaid gibi klasik dinî ilimlerin yanı sıra tarih, coğrafya, matematik ve devlet yönetimi gibi modern dersleri de içermektedir.¹⁵ Eğitimde sadece akademik bilgi değil, ahlaki gelişim ve devlet sadakati de esas alınmıştır.¹⁶ Disiplinli yatılı okul ortamı, öğrencilere sistemli bir sosyal formasyon kazandırmayı hedeflemiştir.

⁹ Hasan Yıldız, "II. Meşrutiyet Döneminde Akim Kalmış Bir Eğitim Projesi: Medrese-i Aşâir", *Belleten* 83/296 (2019), 299.

¹⁰ Tuğba Şimşek, "Aşiret Mektebi ve Türkçe Eğitimi", *Eğitim Bilimleri Araştırmaları V*, ed. Önder Baltacı (Gaziantep: Özgür Yayınları, 2023), 174.

¹¹ Yaşar Baytal, "Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11 (2000), 27.

¹² Büşra Karataşer, "İkinci Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası", *The Journal of Academic Social Science Studies* 4/57 (2017), 423-434.

¹³ Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", 4/9.

¹⁴ BOA, BEO, 30/2219.

¹⁵ Mustafa Gündüz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008), 272.

¹⁶ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987), 22.

Tablo 1. Yıllara göre Aşiret Mektebi'nde Okutulan Öğrenci Sayıları ¹⁷

Eğitim-Öğretim Yılı	Okula Alınan Öğrenci Sayısı
1892	58
1893	23
1894	38
1895	33
1896	26
1897	43
1898	66
1899	17
1900	20
Toplam	324

Tablo 1 incelendiğinde, 1892 ile 1900 yılları arasında Aşiret Mektebi'ne alınan öğrenci sayıları incelendiğinde, öğrenci kabulünün her yıl düzenli bir artış göstermediği, aksine dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. İlk açıldığı yıl olan 1892'de 58 öğrenciyle oldukça yüksek bir başlangıç yapılmış, bu sayı takip eden yıllarda zaman zaman azalmış, zaman zaman da artmıştır.

Özellikle 1893'teki düşüş, mektebin fiziki koşulları, lojistik yetersizlikler ya da aşiretlerden gelen direncin etkisiyle açıklanabilir. 1898'deki zirve, okulun kurumsallaşma sürecini tamamlaması ve devletin aşiretler üzerindeki ikna kabiliyetinin artmış olabileceğini göstermektedir. 1899 ve 1900'de sayının yeniden düşmesi, okulun kapanış sürecine yaklaşıldığını ve bu süreçte öğrenci kabulünün sınırlı tutulduğunu düşündürmektedir.

Toplamda 324 öğrencinin bu okulda eğitim almış olması, Aşiret Mektebi'nin Osmanlı Devleti'nin doğrudan eğitim politikalarıyla merkezleşme çabaları arasında sembolik fakat stratejik bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır. Her ne kadar sayısal olarak tüm aşiret çocuklarını kapsayan büyük bir sistem olmasa da, seçkin ve temsilî bir öğrenci grubu üzerinden ideolojik ve kültürel dönüşüm hedeflenmiştir.

¹⁷ Alişan Akpınar, *Aşiret Mektebi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 63.

Aşiret Mektebi'nin açılma sürecinde karşılaşılan en büyük zorluklardan biri, aşiretlerin geleneksel yapılarının bu tür bir merkezi eğitim sistemine karşı direnç göstermesiydi.¹⁸ Aşiret liderlerinin bir kısmı, çocuklarının Osmanlı yönetimi tarafından eğitilmesinin, kendi otoritelerini zayıflatacağını düşünerek bu girişime mesafeli yaklaşmıştır. Buna rağmen, devletin sunduğu teşvikler ve kimi zaman baskılar sonucunda, birçok aşiret lideri çocuklarını bu okullara göndermeye razı olmuştur. Bunun yanı sıra, Aşiret Mektebi'nin fiziki altyapısının oluşturulması, öğretmen ihtiyacının karşılanması¹⁹ ve öğrencilerin eğitim sürecine adaptasyonu gibi lojistik sorunlar da süreci zorlaştıran etkenler arasında yer almıştır.²⁰

Bu mekteplerin Osmanlı Devleti'nin aşiretler üzerindeki etkisini ne ölçüde artırdığı konusu tartışmalıdır. Kimi araştırmalar, Aşiret Mektebi'nin devletin bölgedeki otoritesini pekiştirdiğini ve Osmanlı kimliğinin aşiret gençleri arasında yayılmasına katkı sağladığını savunurken,²¹ bazı çalışmalar ise bu okulun uzun vadede beklenen etkiyi yaratamadığını ve aşiretlerin geleneksel yapılarını büyük ölçüde koruduğunu öne sürmektedir.²² Ancak Aşiret Mektebi, Osmanlı Devleti'nin eğitim yoluyla merkezîleşme sürecinde önemli bir deneyim olarak değerlendirilebilir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde sistemli bir şekilde uygulanan bu eğitim politikası, devletin çöküş sürecine kadar belirli bölgelerde etkisini sürdürmüştür.

Sonuç olarak, Aşiret Mektebi Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde aşiretleri merkeze bağlama ve toplumsal düzeni sağlamaya yönelik önemli bir girişimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinî ve modern eğitim unsurlarını birleştirerek aşiret gençlerini devlet hizmetine kazandırmayı amaçlayan bu mektep, Osmanlı'nın eğitim ve merkezîleşme politikalarının kesişim noktasında yer almaktadır. Her ne kadar uzun vadede Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığını koruma açısından yeterli olmamışsa da,²³ Aşiret Mektebi eğitim ve devlet ilişkisi açısından önemli bir tarihî örnek teşkil etmektedir.

¹⁸ Güler, *II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Kabile İlişkisi, Aşiret Mektebi Örneği*, 89.

¹⁹ BOA, DH.MKT, 1215/51.

²⁰ Mehmet Emen, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Aşiret Mektepleri* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 32.

²¹ Totonji, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikalarında Odak ve Aşiret Mektebi"; Mesut Yavaş, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasından Yansımalar: Arşiv Belgeleri Işığında Aşiret Mektebi ve Arnavut Öğrenciler", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 71 (28 Ocak 2022), 227-246.

²² Akpınar, *Aşiret Mektebi*; Dilan Avşar, "İttihad-ı İslam" Siyaseti Çerçevesinde Aşiret Mektebi (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Baytal, "Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları"; Ergin, *Türk Maârif Tarihi*.

²³ Akpınar, *Aşiret Mektebi*, 72.

AŞİRET MEKTEBİ'NDE EĞİTİM: MÜFREDAT VE UYGULAMALAR

Aşiret Mektebi, Osmanlı Devleti'nin merkezileşme ve modernleşme çabaları kapsamında, aşiret çocuklarının eğitilerek Osmanlı bürokrasisine kazandırılması amacıyla dönemin Maarif Nazırı Zühtü Paşa'nın öncülüğünde 4 Ekim 1892'de İstanbul'da Akaretler'de açılmıştır. Ancak fiziki yetersizlikler ve sağlık sorunları nedeniyle okul 1894 yılında Esmâ Sultan Yalısı'na taşınmıştır.²⁴

Aşiret Mektebi, yatılı bir eğitim kurumu olarak yapılandırılmış ve burada görev yapan personel arasında müdür, dâhiliye memuru, muhasebe memuru, kâtip, öğretmenler, mubassırlar, hademeler ve hastane memurları gibi çeşitli görevlerde çalışanlar bulunmuştur.²⁵ Okula kabul edilen öğrenciler, aşiret liderlerinin çocukları arasından titizlikle seçilmiş ve zihinsel ve fiziksel sağlık yönünden değerlendirilmiştir. İlk olarak Arap aşiretlerinden öğrenci alınması planlanmışken, zamanla Kürt ve Arnavut aşiretlerinden de öğrenciler kabul edilmiştir.²⁶

Aşiret Mektebi'nde uygulanan müfredat, Osmanlı Devleti'nin merkezî eğitim politikaları doğrultusunda şekillendirilmiş ve geleneksel dinî eğitimi modern unsurlarla harmanlamayı hedeflemiştir. Eğitim programı, ağırlıklı olarak dinî derslerden oluşmuş, ancak Osmanlı yönetimi bu dersleri belirli bir sistematik çerçevede sunarak aşiret gençlerini sadece dinî bilgiyi içselleştiren bireyler değil devletle uyumlu vatandaşlar olarak yetiştirmeyi hedeflemiştir.²⁷ Kur'an-ı Kerim eğitimi, müfredatın temel taşlarından biri olup²⁸ öğrencilerin hafızlık yapmaları teşvik edilmiş ve Arapça bilgisi kazanmaları sağlanmıştır. Bunun yanı sıra fıkıh dersleri aracılığıyla İslam hukukunun temel prensipleri öğretilmiş, bireylerin toplumsal yaşamda İslamî kurallara uygun bir bilinç geliştirmeleri amaçlanmıştır.²⁹ Ahlâk dersleri ise, sadece bireysel ahlâkî gelişimi değil, aynı zamanda Osmanlı vatandaşlığı fikrini güçlendirmeyi hedefleyen içeriklere sahip olmuştur.³⁰ Devlet, bu eğitim yoluyla aşiret toplulukları arasında ortak bir dinî ve kültürel kimlik inşa etmeye çalışmıştır.

²⁴ Nuri Seçgin, "II. Abdülhamid'in Aşiret Mektebi'ne Ev Sahipliği Yapan Esmâ Sultan Konağı", *Sosyal Bilimler: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (2013), 139.

²⁵ Akpınar, *Aşiret Mektebi*, 55-58.

²⁶ Eugene L. Rogan, "Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies* XXVIII/1 (1996), 84.

²⁷ Esmir Duman, *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Aşiret Mektebi* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 26.

²⁸ BOA, Y.MTV, 25/52, 1304

²⁹ Kodaman, "Aşiret Mektebi-i Hümayunu", 4/10.

³⁰ Güler, *II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Kabile İlişkisi, Aşiret Mektebi Örneği*, 2.

Eğitim süresi beş yıl olarak belirlenen okulda, her yıl yaklaşık kırk öğrenci alınması hedeflenmiştir.³¹ 1892-1900 yılları arasında toplam 324 öğrencinin bu okulda eğitim aldığı tespit edilmiştir.³² Okulun temel eğitim felsefesi, akademik bilgilendirmenin yanı sıra ahlaki ve Osmanlı kimliğine bağlı bireyler yetiştirme olduğundan, öğrencilerin günlük hâl ve hareketleri takip edilerek özel bir defterde kayıt altına alınmış ve her perşembe günü değerlendirme yapılmıştır. Müdür, her ders sonunda öğrencilere Osmanlı padişahına, dine ve devlete sadakatın gerekliliğini açıklamakla yükümlü tutulmuştur.³³ Bu uygulamalar, okulun hem akademik hem de ideolojik bir formasyon sağlama amacı taşıdığını göstermektedir. Öğrencilerin dış etkenlerden uzak, disiplinli bir ortamda eğitim almaları sağlanmış, dış dünyayla temasları kısıtlanmıştır. Ailelerine gönderecekleri mektuplar dahi müdürün denetiminden geçmiştir.³⁴ Eğitim süreci katı bir disiplinle yürütülmüş, öğretmenler belirlenen ders kitaplarını takip etmiş ve belirlenen saatlerde ders anlatmıştır. Ders giriş ve çıkışları trampet ve boru sesiyle duyurulmuş, öğrencilerin düzenli bir sistem içinde hareket etmeleri sağlanmıştır.

Okulun eğitim modeli incelendiğinde, ezbere dayalı bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir.³⁵ Derslerin Türkçe anlatılması zorunlu kılınmış ancak Arap aşiret çocuklarının anlayabilmesi için gerektiğinde Arapça açıklamalar yapılmış, ardından konular Türkçe tekrar edilerek Türkçe'ye önem verilmiştir. Öğretmenler sınıf yönetiminde disiplin sağlamakla sorumlu tutulmuş, öğrencilerin izinsiz konuşmalarını ve sınıfın huzurunu bozacak davranışları engellemeleri beklenmiştir. Aynı zamanda öğretmenlerin öğrenciler için birer rol model olması gerektiği vurgulanmış, eğitimde şiddetten kaçınmaları zorunlu kılınmıştır.³⁶

Mubassırlar, bu kurumlarda öğrencilere rehberlik eden ve düzeni sağlayan yardımcı eğitimciler olarak görev yapmışlardır. Öğrencilerin tüm faaliyetleri gözetim altında tutulmuş, ders çalışma ve serbest zamanlarında bile denetimden geçmeleri sağlanmıştır.³⁷ Arap aşiret çocuklarına yönelik bu okulda, Arapça bilen mubassırların tercih edilmesi dikkat çekicidir.³⁸ Cuma namazı sonrası düzenlenen gezilerde öğrencilerin dış dünya ile

³¹ COA, İ.MMS: 131/5638 (1. vrk).

³² Akpınar, *Aşiret Mektebi*, 63.

³³ BOA, 14 Ocak 1310, YMTV 73/99, md. 12.

³⁴ Avşar, *"İttihad-ı İslam" Siyaseti Çerçevesinde Aşiret Mektebi*, 89.

³⁵ Cahid Baltacı, *Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), 19.

³⁶ Şimşek, "Aşiret Mektebi ve Türkçe Eğitimi", 180.

³⁷ BOA, 14 Ocak 1310, md. 36-37.

³⁸ Şimşek, "Aşiret Mektebi ve Türkçe Eğitimi", 180.

temas etmeleri engellenmiş, belirlenen kurallara uyup uymadıkları kontrol edilmiştir. Ayrıca okulda aşçı, hastane memuru ve diğer personelin öğrencilere özen göstermesi, onların ihtiyaçlarını eksiksiz karşılaması gerektiği belirtilmiştir.³⁹

Okulda ödül ve ceza sistemi ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiş, öğrencilerin akademik ve ahlaki başarılarını teşvik etmek için farklı derecelerde ödüller verilmiştir. Öğrencilere aferin, tahsinname ve mükâfat olmak üzere üç tür ödül verilmiş, başarılı öğrencilerin isimleri levhalara yazılarak onurlandırılmıştır. Ceza sisteminde ise öğrencilerin hataları öncelikle uyarı yoluyla giderilmeye çalışılmış, ceza uygulamalarının öğrencinin onurunu zedelememesi hedeflenmiştir. Hafif hatalar için sözlü uyarı (tevbih) uygulanırken, tekrarlanan hatalar için daha ciddi yaptırımlar devreye girmiştir. Öğrencilerin disiplini sağlanırken, eğitimin niteliğini artırmak amacıyla kurallar sıkı şekilde uygulanmış ve denetimler düzenli olarak gerçekleştirilmiştir.⁴⁰

Aşiret Mektebi'nin müfredatında temel derslerin yanı sıra Osmanlı kimliğini pekiştirecek içeriklere yer verilmiştir. Okulun en önemli amaçlarından biri, farklı etnik kökenlerden gelen öğrencileri Osmanlı sistemine bütünleştirmek olduğundan, tarih, coğrafya, edebiyat, fen bilgisi gibi temel derslerin yanı sıra İslami ilimler, Osmanlı kültürü ve devlet yönetimi gibi konular da öğretilmiştir.⁴¹ Eğitimin disiplinli ve sistemli yürütülmesi için öğrenci yoklamaları düzenli olarak yapılmış, öğretmenler ödev vermekle yükümlü tutulmuştur.⁴²

Aşiret Mektebi'nin Osmanlı Devleti'nin merkezileşme politikası içindeki yeri değerlendirildiğinde, bu tür okulların yalnızca akademik bir eğitim kurumu olarak değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel bir bütünleştirme aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı Devleti, bu okul aracılığıyla aşiret kökenli bireyleri eğiterek, onları devlete bağlı bireyler haline getirmeyi hedeflemiştir. Bu sistem, 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş ve 1908 yılında kapatılmıştır.⁴³

Osmanlı'nın Sünnî İslam anlayışı, aşiretlerin geleneksel dinî bakış açılarıyla zaman zaman örtüşse de, bazı durumlarda belirgin farklılıklar ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, dinî eğitimi merkezileştirerek aşiret

³⁹ BOA, 01 Haziran 1892, İ.MMS. 131/5638.

⁴⁰ Aşiret Mektebi Talimat-ı Dâhiliyesi, Madde; 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61.

⁴¹ Gündüz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", 53.

⁴² Aşiret Mektebi Talimat-ı Dâhiliyesi, Madde; 22, 23, 24.

⁴³ BOA, 17 Şubat 1326 MF.MKT., 1040/41.

gençleri üzerinde daha homojen bir İslam anlayışı tesis etmek istemiş, bu doğrultuda eğitim içeriğini Sünnî-Hanefî geleneğe dayandırmıştır. Ancak birçok aşiret, tarihsel olarak Hanefî, Şafîî veya Alevî-Bektaşî geleneklerinden beslenmekteydi ve bu durum, Aşiret Mektebi'nde verilen eğitimin sahadaki kabulünü doğrudan etkilemiştir. Özellikle kırsal bölgelerde, aşiretler kendi yerel dinî liderlerine ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalmaya devam etmiş, bu da Osmanlı'nın eğitim politikalarının etkisini sınırlayan bir faktör olmuştur. Ancak devlet, eğitim sürecinde dinî birlikteliği teşvik ederek aşiretlerin Osmanlı yönetimi ile uyum sürecini hızlandırmayı amaçlamış ve müfredatta yerel hassasiyetleri kısmen gözeterek bu politikayı dengelemeye çalışmıştır.⁴⁴

Aşiret Mektebi'nde uygulanan pedagojik yöntemler, Osmanlı eğitim geleneği ile aşiretlerin mevcut sosyo-kültürel yapısını birleştiren bir model üzerine inşa edilmiştir. Dersler genellikle medrese sistemine benzer şekilde sözlü anlatım, ezberleme ve tekrara dayalı bir öğretim yöntemiyle işlenmiştir.⁴⁵ Öğrencilerin, hocalarının otoritesine mutlak surette bağlı olmaları beklenmiş ve disiplin, eğitimin temel unsurlarından biri olarak görülmüştür.⁴⁶ Devlet, aynı zamanda Osmanlı bürokrasisine ve askerî sistemine uyum gösterebilecek bireyler yetiştirmeyi hedeflediğinden bazı okullarda idari ve askerî eğitim unsurlarına da yer verilmiştir.⁴⁷ Eğitim sürecinin bir diğer önemli yönü, öğrencilerin ailelerinden uzakta, belirli merkezlerde eğitim almalarıydı. Bu durum, aşiretlerin kendi iç dinamiklerini değiştiren bir unsur olmuş ve genç nesillerin Osmanlı kimliği ile daha güçlü bağlar kurmasına kısmen de olsa katkı sağlamıştır.⁴⁸ Genel olarak değerlendirildiğinde, Aşiret Mektebi'nde uygulanan müfredat ve pedagojik yöntemler, Osmanlı Devleti'nin merkezîleşme politikalarının bir uzantısı olarak şekillendirilmiş, hem dinî hem de idarî hedefler gözetilerek hazırlanmıştır.⁴⁹ Müfredat, dinî ilimler temelinde yapılandırılmış ancak aşiretlerin Osmanlı'ya uyumunu sağlamak amacıyla belirli modern unsurları da içermiştir. Aşiretlerin geleneksel dinî bakış açıları ile Osmanlı'nın Sünnî-Hanefî yaklaşımı arasındaki etkileşim, eğitim sürecinin başarısını doğrudan etkilemiş ve farklı bölgelerde değişken sonuçlar doğurmuştur.⁵⁰ Bununla birlikte, Aşiret Mektebi'nde

⁴⁴ Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu".

⁴⁵ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 19.

⁴⁶ Gündüz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", 263.

⁴⁷ *Tercüman-ı Hakikat* (18 Temmuz 1890), 2.

⁴⁸ Güler, *II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Kabile İlişkisi, Aşiret Mektebi Örneği*, 124.

⁴⁹ Şimşek, "Aşiret Mektebi ve Türkçe Eğitimi", 179.

⁵⁰ Örneğin, daha önce medrese eğitimi almış bazı doğu Anadolu aşiretleri eğitim sistemine daha kolay uyum sağlamıştır. Bu bölgelerde aşiret liderleri, çocuklarını Aşiret Mektebi'ne göndermekte daha istekli davranmış ve

uygulanen eğitim modelleri, Osmanlı'nın bölgesel yönetim stratejilerinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir.⁵¹

Din Dersleri

Aşiret Mektebi'nin eğitim programı, Osmanlı Devleti'nin merkezîleşme politikaları doğrultusunda hem dinî hem de modern içeriklerden oluşacak şekilde kurgulanmıştır. Bu çerçevede, dinî dersler müfredatın temel unsurlarından biri olarak planlanmış ve öğrencilere her sınıf düzeyinde sistematik biçimde verilmiştir. Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ulûm-ı Diniye, İlm-i Hâl gibi dersler aracılığıyla öğrencilerin sadece bireysel ibadet bilgileriyle donatılması değil, aynı zamanda Osmanlı'nın resmî din anlayışına uygun bir dinî kimlik geliştirmeleri hedeflenmiştir. Aşağıda yer alan tabloda, Aşiret Mektebi'nde okutulan dinî dersler, bu derslerin hangi sınıflarda yer aldığı, hangi öğretmenler tarafından verildiği ve ilgili yıllar ışığında müfredattaki yeri detaylı şekilde sunulmaktadır.

Tablo 2. Aşiret Mektebi'nde Sınıf Düzeyine Göre Okutulan Dinî Dersler ve İlgili Tarihler⁵²

Sınıf	Okutulan Dinî Dersler	Belirtilen Yıl/Dönem	Dersi Veren Öğretmen(ler)
Birinci Sınıf	Kur'an-ı Kerim, Ulûm-ı Diniye, Elifba, İlm-i Hal	1314/1896, 1319/1901	Kur'an-ı Kerim: Kaşif Efendi Ulûm-ı Diniye: Cemal Efendi (1901 sonrası: Şevki Efendi) Elifba: Ali Rıza Efendi İlm-i Hal: Şevki Efendi
İkinci Sınıf	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ulûm-ı Diniye	1314/1896, 1319/1901	Kur'an-ı Kerim, Tecvid: Kaşif Efendi Ulûm-ı Diniye: Cemal Efendi

Osmanlı kimliği ile bütünleşme daha hızlı gerçekleşmiştir. Güneydoğu Anadolu'daki Şafîî aşiretleri ve bazı Alevî-Bektaşî toplulukları, Osmanlı'nın Hanefî merkezli dinî eğitimine daha mesafeli yaklaşmıştır. Osmanlı'nın merkezîyetçi dinî politikaları, bu topluluklarda yer yer dirençle karşılanmış, çocuklarını bu okullara göndermek istemeyen aşiretler olmuştur.

⁵¹ 1922 yılında Osmanlı Devleti'nin çöküşü ile beraber bu kurumlar da ortadan kalkmıştır.

⁵² BOA, YEE, 36/140-80/140/XXIII; Maarif Nezareti, "Maarif Salnamesi" (Matbaa-i Âmire, 1316), 296-297; Maarif Nezareti, "Maarif Salnamesi" (Matbaa-i Âmire, 1317), 346-347; Maarif Nezareti, "Maarif Salnamesi" (Matbaa-i Âmire, 1319), 148; Maarif Nezareti, "Maarif Salnamesi" (Matbaa-i Âmire, 1321), 152.

			(1901 sonrası: Şevki Efendi)
Üçüncü Sınıf	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Kısas-ı Enbiya	1314/1896, 1319/1901	Kur'an-ı Kerim, Tecvid: Kaşif Efendi Ulûm-ı Diniye: Cemal Efendi (1901 sonrası: Şevki Efendi)
Dördüncü Sınıf	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Sarf-ı Arabî, İlm-i Eşya	1319/1901	Kur'an-ı Kerim, Tecvid: Kaşif Efendi Ulûm-ı Diniye: Şevki Efendi Sarf-ı Arabî: Emin Efendi İlm-i Eşya: Tevfik Efendi
Beşinci Sınıf	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Nahv-ı Arabî, İlm-i Eşya, İlm-i Ahlak	1319/1901	Kur'an-ı Kerim, Tecvid: Kaşif Efendi Ulûm-ı Diniye: Şevki Efendi Nahv-ı Arabî: Emin Efendi İlm-i Eşya: Tevfik Efendi İlm-i Ahlak: ?

Aşiret Mektebi'nde verilen dinî dersler, yalnızca klasik dinî bilgi aktarımıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda Osmanlı'nın merkezîleşme politikalarına hizmet edecek şekilde kurgulanmıştır. Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ulûm-ı Diniye, İlm-i Hâl gibi temel derslerin her sınıf düzeyinde sistemli biçimde yer alması, devletin dinî eğitimi süreklilik arz eden bir kimlik inşa aracı olarak gördüğünü göstermektedir. Müfredatın Hanefî-Sünnî çizgiye dayalı olarak şekillendirilmesi, öğrencilerin dinî aidiyetlerini Osmanlı resmî ideolojisiyle uyumlu hale getirme hedefinin bir yansımasıdır.

Din derslerini veren öğretmenlerin alanlarında uzman kişilerden seçilmesi de bu eğitimin niteliğini artırma yönündeki bir başka göstergedir. Kâşif Efendi'nin Kur'an ve Tecvid öğretmenliği, Şevki Efendi'nin Ulûm-ı Diniye ve Kıraat derslerini yürütmesi, bu derslerin hem pedagojik hem de ideolojik anlamda önemsendiğini ortaya koymaktadır. Dinî derslerin yanı

sıra ahlak, ilm-i hâl, hatta daha sonraki yıllarda eklenen ilm-i ahlak gibi içerikler, bireylerin hem kişisel hem toplumsal sorumluluklarının şekillendirilmesini amaçlamaktadır.

Farklı aşiretlerden gelen öğrencilerin bu ortak dinî çerçevede eğitilmesi, Osmanlı'nın taşra siyasetinde toplumsal uyumu ve itaat kültürünü pekiştirme yönünde kullandığı araçlardan biri olarak değerlendirilmelidir. Özellikle üçüncü sınıftan itibaren programda yer alan Ulûm-ı Diniye ve Tecvid gibi derslerin istikrarlı şekilde devam ettirilmesi, devletin dinî eğitime yüklediği işlevsel rolü pekiştirmektedir. Dinî eğitimin bu yapısı, öğrencilerin yalnızca bireysel dindarlıklarını değil, aynı zamanda aşiret yapısı içindeki rollerini de yeniden tanımlamalarına neden olmuş; böylelikle Osmanlı'ya bağlı, merkezle uyumlu bir genç kuşak yetiştirilmek istenmiştir.

Tüm bu veriler değerlendirildiğinde, Aşiret Mektebi'nde dinî eğitimin merkezileşme sürecinin asli unsurlarından biri olduğu; dinî içeriklerin sadece teolojik değil, siyasal ve toplumsal hedeflere hizmet edecek biçimde yapılandırıldığı açıkça görülmektedir. Bu durum, din eğitiminin aşiret toplumlarında dönüşümü etkileyen bir araç olarak kullanıldığını gözler önüne sürmektedir.

AŞİRET MEKTEPLERİ'NİN KAPANIŞI

II. Abdülhamid'in İslam birliğini güçlendirme, aşiretleri merkeze bağlama ve Osmanlı kimliği oluşturma siyasetinin önemli araçlarından biri olarak planlanarak büyük umutlarla açılan Aşiret Mektebi, çeşitli nedenlerle hedeflenen başarıya ulaşamamış ve 1892 yılında açılan okul 1908 yılında kapatılmıştır. Mektebin neden kapatıldığına dair farklı görüşler bulunmakla birlikte, bu sürecin tek bir nedene indirgenemeyeceği açıktır.

Kodaman, okulun öğrencilerin yemekleri beğenmemesi üzerine çıkan bir isyan nedeniyle kapatıldığını ileri sürmektedir.⁵³ Ancak tarihi belgeler bu tür münferit olayların daha önce de yaşandığını ve mektebin bu durumlarda faaliyetini sürdürdüğünü göstermektedir. Örneğin, 1895 yılında Kürt ve Arap öğrenciler arasında çıkan büyük bir kavgada bazı öğrenciler yaralanmış ve okulda düzenli bir jandarma birliğinin

⁵³ Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", 4/79.

bulundurulmasına karar verilmiştir.⁵⁴ Dolayısıyla, okulun yalnızca bir yemek isyanı nedeniyle kapatılması gerçekçi görünmemektedir.

Ayrıca, mektebin 1907 yılına kadar öğrenci kabul etmeye devam ettiği ve bu tarihe ait belgelerde hâlâ okulun geleceği için tahsisatların ayrıldığı görülmektedir.⁵⁵ Ancak 1908 tarihli bir belgede, Aşiret Mektebi'nin idadî mektebe çevrildiği belirtilmiştir.⁵⁶ Bu değişim, okulun ani ve kesin bir şekilde kapatıldığını göstermektedir.

Mektebin kapanış süreciyle ilgili bir diğer dikkat çekici husus da, okulun eşyalarının ve öğrenciler için hazırlanan kıyafetlerin diğer okullara dağıtılmış olmasıdır. Örneğin, Kabataş İdadisi'ndeki ihtiyaç sahibi öğrencilere bu kıyafetlerin verildiği, okulun öğretmenlerinin ise çevredeki kurumlara yönlendirildiği belirtilmiştir.⁵⁷

Devletin, okulun kapanmasından sonra da aşiretlerin eğitimiyle ilgili ilgisinin sürdüğü görülmektedir. 1909 yılında Bağdat'ta yeni bir Aşiret Mektebi açılması için yapılan talep, Maarif Nezareti tarafından “iptidâî tahsil sağlanmadan Aşiret Mektebi açmanın fayda getirmeyeceği” gerekçesiyle reddedilmiştir.⁵⁸ Yine 1916 yılında Medine-Şam hattında Medrese-i Aşair adında bir okul açılması planlanmış, fakat bu proje de savaş ve Arap milliyetçiliği gibi etkenler nedeniyle akim kalmıştır.⁵⁹

Aşiret Mektebi'nin kapanışına dair yapılan yorumlar arasında, okulun amacının dışına çıkması ve öğrenci profilinin değişmesi de önemli yer tutar. Ali Hıfzı, okulun son yıllarında Arap memurların kendi yakınlarını ya da uygun olmayan çocukları mektebe yerleştirmesiyle okulun işlevinin saptığını belirtmiştir.⁶⁰

Bütçe yetersizliği de mektebin kapanmasında etkili olmuş olabilir. Mektebin yıllık bütçesinin 618.325 kuruş olmasına rağmen, bazı belgelerde okulda yalnızca iki öğrencinin kaldığı ifade edilmektedir.⁶¹ Bu durum, yüksek maliyetli bir kurumun yeterli fayda üretmediği şeklinde değerlendirilmiş olabilir. Ancak aynı belgelerde, mektebin kapatılmasıyla

⁵⁴ BOA, 07 Şubat 1895 Y.MTV., 114/80.

⁵⁵ BOA, DH.MKT, 2611/13; BOA, MF.MKT.,988/46.

⁵⁶ BOA, MF.MKT.,1040/41.

⁵⁷ BOA, Y.MTV., 308/132.

⁵⁸ BOA, MF.MKT., 1123/39.

⁵⁹ Yıldız, “II. Meşrutiyet Döneminde Akim Kalmış Bir Eğitim Projesi: Medrese-i Aşâir”, 304.

⁶⁰ BOA, MF.ALY.,113/88.

⁶¹ İbrahim Sivrikaya, “Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektebi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* XI/63 (1972), 23.

birlikte binasının ve bütçesinin idadî mektebe dönüştürülerek eğitim hizmetine devam ettirildiği de belirtilmektedir.⁶²

Ayrıca, Aşiret Mektebi mezunlarının yüzbaşı rütbesi talep etmesi ve devletten yıllık maaş istemesi gibi davranışlar da mektebin amaçladığı sadakat ve bağlılık ideallerinin gerçekleşmediğine işaret eder.⁶³ Şerif Mardin'in de vurguladığı gibi, II. Abdülhamid'e yönelik muhalefetin Harbiye ve Mülkiye gibi kurumlara yayılması bağlamında, Aşiret Mektebi'nin de benzer bir potansiyel taşıdığı endişesiyle kapatılmış olması ihtimali kuvvetlidir.⁶⁴

Sonuç olarak, Aşiret Mektebi'nin kapatılması; sadece öğrencilerin memnuniyetsizlikleri ya da bütçe sorunlarıyla açıklanamayacak kadar çok boyutlu bir süreçtir. Zamanla aşiretlerin projeye ilgisinin azalması, öğrencilerin beklenen sadakati göstermemesi, bütçe yükü ve eğitimdeki siyasi çatışmalar gibi pek çok etken, bu okulun ömrünü sınırlamış görünmektedir. Yine de, Aşiret Mektebi, II. Abdülhamid dönemi merkezileşme politikalarının ve toplum mühendisliği projelerinin özgün örneklerinden biri olarak Osmanlı eğitim tarihinde yerini almıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Aşiret Mektebi aracılığıyla yürüttüğü eğitim politikaları, merkezileşme sürecinin dinamik bir aracı olarak yalnızca idarî bir işlev görmemiş, aynı zamanda toplum mühendisliği yönüyle de stratejik bir rol üstlenmiştir. Bu mektepler, aşiret toplumlarının Osmanlı idaresiyle bütünleşmesini sağlamak, aşiret gençlerini dinî ve idarî açıdan devletin resmi ideolojisine uygun şekilde eğitmek amacıyla kurgulanmıştır. Osmanlı'nın Sünnî-Hanefî merkezli dinî eğitim modeli, bölgesel ve mezhebî çeşitliliğe sahip aşiret toplulukları üzerinde birleştirici bir kimlik inşa etmeye yönelik bir araç olarak değerlendirilmiştir. Ancak aşiretlerin kendi iç dinamikleri, geleneksel dinî liderlikleri ve yerel kültürel yapıları, bu eğitim politikalarının başarısını sınırlayan temel etkenler arasında yer almıştır.

Aşiret Mektebi, pratikte dinî eğitim ile Osmanlılık kimliği arasında bir köprü oluşturmayı hedeflemiş, ancak zamanla öğrenci temininde yaşanan güçlükler, bürokratik aksamalar, mali yetersizlikler ve devletin değişen

⁶² BEO, 243857/3252, 1908

⁶³ BOA, HR.SYS,198/19.

⁶⁴ Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, N. J: Princeton University Press, 1962), 126.

politik öncelikleri nedeniyle bu hedeflerin tümü gerçekleştirilememiştir. 1908 yılında mektebin kapatılmasıyla birlikte bu eğitim modelinin kurumsal devamlılığı sona ermiş olsa da, özellikle Cumhuriyet döneminde bu mirasın izlerini sürmek mümkündür. Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile birlikte dinî eğitim tamamen devlet denetimine alınmış, seyyar Aşiret Mektebi gibi uygulamalarla doğu vilayetlerinde halkın eğitime katılımı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu durum, aşiret eğitime dair politikaların, rejim değişikliğine rağmen belirli süreklilikler taşıdığını göstermektedir.

Günümüzde aşiret yapılarının etkin olduğu bölgelerde dinî eğitim anlayışlarının tamamen ortadan kalkmadığı; aksine yerelleşerek ve bireyselleşerek varlığını sürdürdüğü gözlemlenmektedir. Bu durum, eğitim politikalarının sadece yapısal düzenlemelerle değil, aynı zamanda toplumsal aidiyet, kimlik, inanç ve kültürel direnç ekseninde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Aşiret Mektebi, bu bağlamda yalnızca tarihsel bir kurum değil, aynı zamanda günümüz dinî ve sosyopolitik yapılarının anlaşılmasına katkı sunabilecek bir modeldir.

Bu çalışma, Aşiret Mektebi Osmanlı'nın merkezîleşme politikaları, dinî eğitim anlayışı ve toplumsal dönüşüm çabalarıyla birlikte değerlendirmiş; söz konusu mekteplerin yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda sosyopolitik ve kültürel işlevlerini de analiz etmiştir. Gelecekte yapılacak araştırmalar, modern eğitim politikalarının yerel kimlikler ve inanç toplulukları üzerindeki etkisini daha kapsamlı biçimde ele alarak, hem eğitim bilimi hem de din sosyolojisi açısından derinlemesine çözümlemelere imkân tanıyabilir. Aşiretlerin eğitime bakış açısı, dinî değerlerin aktarım biçimleri ve devlet-toplum ilişkilerindeki yeri, özellikle bölgesel eğitim politikalarının etkili biçimde tasarlanabilmesi için dikkate alınması gereken önemli faktörler olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Kitap

- Baltacı, Cahid. *Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maârif Tarihi*. V Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1977.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Adnadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar*. Ankara: TTK Yayınları, 2009.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Kodaman, Bayram. "Aşiret Mekteb-i Hümayunu". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 4/9-11. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1991.
- Kodaman, Bayram. *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought: Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton, N. J: Princeton University Press, 1962.
- Şimşek, Tuğba. "Aşiret Mektebi ve Türkçe Eğitimi". *Eğitim Bilimleri Araştırmaları V*. ed. Önder Baltacı. 173-188. Gaziantep: Özgür Yayınları, 2023.
<https://doi.org/10.58830/ozgur.pub171.c848>

Arşiv Belgesi

- BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası [BEO], 30/2219 (2. vrk.), 243857/3252.
- BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi [DH.MKT], 1215/51, 2611/13.
- BOA, Hâriciye Nezareti Siyasî Evrak [HR.SYS], 198/19.
- BOA, İrade-i Meclis-i Mahsus [İ.MMS], 131/5638.
- BOA, İrade Maarif [İ.MF], 13/80.
- BOA, Maarif İbtidâî [MF.İBT], 140/39, 319/85, 171/138, 176/68, 183/63, 230/62, 249/40, 254/17, 257/98, 272/66, 271/36, 289/57, 40/19, 41/87, 49/12, 59/62, 104/36, 128/13, 128/71, 117/109, 118/135, 151/96, 154/1, 174/85, 198/104, 438/15, 492/69, 495/56, 343/11, 370/62, 373/35, 162/46, 173/99, 247/87, 421/22.
- BOA, Maarif Nezareti Âliyyü'l-Mekâtib [MF.ALY], 113/88.
- BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT], 988/46, 1040/41, 1112/14, 1123/39, 1040/41 (1326, Şubat 17).
- BOA, Yıldız Esas Evrakı [Y.EE], 36/140-80/140/XXIII.
- BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzât [Y.MTV], 308/132, 25/52 (Lef 6; 1304, Mart 6), 73/99 (1310, Ocak 14), 114/80 (1895, Şubat 7).
- COA, İrade-i Meclis-i Mahsus [İ.MMS], 131/5638 (1. vrk.).

Yayımlanmamış Tez

- Akpınar, Alişan. *Aşiret Mektebi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Avşar, Dilan. "İttihad-ı İslam" Siyaseti Çerçevesinde Aşiret Mektebi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Duman, Esmer. *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Aşiret Mektebi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ekinci, Mehmet Rezan. *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII. - XIX. yy. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora*, 2017.
- Emen, Mehmet. *Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Aşiret Mektepleri*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Güler, Yunus. *II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Kabile İlişkisi, Aşiret Mektebi Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

Salnameler

- Maarif Nezareti. "Maarif Salnamesi". Matbaa-i Âmire, 1316.
- Maarif Nezareti. "Maarif Salnamesi". Matbaa-i Âmire, 1317.
- Maarif Nezareti. "Maarif Salnamesi". Matbaa-i Âmire, 1319.
- Maarif Nezareti. "Maarif Salnamesi". Matbaa-i Âmire, 1321.

Dergi Makalesi

- Baytal, Yaşar. “Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11 (2000), 23-32.
- Gündüz, Mustafa. “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008), 243-286.
- Karataşer, Büşra. “İkinci Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 4/57 (2017), 423-434. <https://doi.org/10.9761/JASSS7041>
- Rogan, Eugene L. “Asiret Mektebi: Abdulhamid II’s School for Tribes (1892-1907)”. *International Journal of Middle East Studies* XXVIII/1 (1996), 83-107.
- Seçgin, Nuri. “II. Abdülhamid’in Aşiret Mektebi’ne Ev Sahipliği Yapan Esma Sultan Konağı”. *Sosyal Bilimler: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (2013), 136-144.
- Sivrikaya, İbrahim. “Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektebi”. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* XI/63 (1972), 17-24.
- Tekin, Rahmi - Duman, Esmer. “II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Modeli: Aşiret Mektebi (1892-1908)”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (21 Ekim 2021), 417-438. <https://doi.org/10.29029/busbed.816524>
- Tercüman-ı Hakikat* (18 Temmuz 1890), 2.
- Totonji, Hashim. “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikalarında Odak ve Aşiret Mektebi”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 6/9 (2019), 63-72.
- Yavaş, Mesut. “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasından Yansımalar: Arşiv Belgeleri Işığında Aşiret Mektebi ve Arnavut Öğrenciler”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 71 (28 Ocak 2022), 227-246. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1032313>
- Yıldız, Hasan. “II. Meşrutiyet Döneminde Akim Kalmış Bir Eğitim Projesi: Medrese-i Aşâir”. *Belleten* 83/296 (2019), 289-317. <https://doi.org/10.37879/belleten.2019.289>

OSMANLI TAŞRASINDA MODERN EĞİTİM REFORMLARININ SINIRLARI: BİTLİS VİLAYETİ'NDE MUALLİM SORUNU (1876-1915)

Mehmet Emin GENLİ*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda eğitim alanında gerçekleştirdiği reformlar, modernleşme sürecinin temel unsurlarından biri olmuştur. Tanzimat dönemiyle başlayan ve 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kurumsal bir çerçeveye oturan bu süreç, II. Abdülhamid (1876-1909) ve II. Meşrutiyet (1908-1918) dönemlerinde hız kazanmıştır. Böylece eğitim sisteminin merkezi bir yapıya kavuşması, modern okulların yaygınlaşması ve Müslüman nüfusun eğitilmesi amaçlanmıştır.¹ Ancak, bu reformların Dersaadet'ten uzak vilayetlerde uygulanması, coğrafi, ekonomik ve idari zorluklar nedeniyle daha zor olmuştur. Bitlis Vilayeti, bu zorlukların yoğun bir şekilde yaşandığı bir bölge olmuştur. Vilayetin dağlık coğrafyası, etnik ve dini çeşitliliği, sınırlı ekonomik kaynakları ve eğitim altyapısındaki yetersizlikler, modern eğitim politikalarının uygulanmasını sekteye uğratmıştır.

Bu reformların taşradaki başarısının anahtarı ise hiç şüphesiz nitelikli muallimlerin varlığıydı. Tanzimat öncesi dönemde, eğitim ve öğretim daha çok medrese ve sıbyan mektepleri vasıtasıyla yapılırken, bu eğitim kurumlarında görev yapan muallimler genellikle ulema sınıfından gelen hocalar veya yerel din adamları olmuştur. Bu muallimler Tanzimat öncesi eğitim olan usûl-i atika (geleneksel yöntem) ile Kur'an-ı Kerim, ilmihal ve temel okuma-yazma dersleri vermişlerdir. Ancak, Tanzimat dönemiyle birlikte, Batı'dan alınan müfredatın benimsenmesi ve modern eğitim kurumlarının kurulması ile nitelikli muallimlere olan ihtiyaç artırmıştır. Bu nedenle nitelikli muallim sayısını artırmak amacıyla, 1848'de İstanbul'da Darülmuallimin kurulmuştur. Darülmuallimin, yeni açılmış olan ibtidai ve rüşdiye okulları için muallim yetiştirmeyi hedeflemiştir. Burada matematik, fen bilimleri, coğrafya ve Türkçe gibi usûl-i cedide (Modern

* Doktor, Tarih, Batman, m.emingenli@hotmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0002-9032-8565

¹ Abdullah Cengiz – Mehmet Karataş, "Ayaş Rüşdiye Mektebi", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 24 (2020), 106.

yöntem) yöntemiyle dersler verilmiştir.² 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Darülmuallimin'in taşra vilayetlerinde yaygınlaştırılmasını öngörmüştür. Nitekim 1892 yılında Bitlis Vilayeti'nde bir Darülmuallimin mektebi açılmıştır.³ Ancak bu okulun öncelikli amacı olarak ibtidai okullarına yeni usulde eğitim verebilecek öğretmen yetiştirmek olmasına rağmen pratikte mevcut öğretmenlerin modern anlamda eğitim almaları için faaliyet yürütmüştür.⁴

Darülmuallimin'den mezun olan muallimler, modern eğitim yöntemlerini uygulayabilecek donanımına sahip olsalar bile genellikle İstanbul veya İstanbul'a yakın vilayetlerinde görev yapmayı tercih etmişlerdir. Bitlis gibi uzak, coğrafi olarak zorlu ve ekonomik açıdan dezavantajlı vilayetlere gelmekten çoğu zaman kaçınmışlardır. Bu durum, taşra vilayetlerinde muallim açığını kapatmak için geleneksel eğitim almış yerel ulema, medrese mezunları veya imamların muallim olarak görevlendirilmelerine yol açmıştır. Ancak, bu muallimlerin çoğu, geleneksel eğitim aldıklarından dolayı modern müfredatı uygulayamamışlardır. Netice itibarıyla eğitim kalitesi düşük kalmıştır.⁵ Ayrıca, taşra vilayetlerinde muallimlerin maaşlarının düşük ve düzensiz ödenmesi nedeniyle modern eğitim almış muallimlerin taşraya ulaşmasını engellemiştir.⁶ Bu olgu, Osmanlı Devleti'nde taşrada modern eğitimin uygulanmasındaki büyük engellerinden biri olan muallim sorununu açıkça ortaya koymaktadır. Darülmuallimin'den yeterli sayıda muallim mezun olmaması, modern eğitimin hedefine ulaşmasını engellemiş ve taşra vilayetlerinde geleneksel eğitim yöntemlerinin devam etmesine yol açmıştır.⁷ Ayrıca, vilayetteki sosyal ve kültürel dinamikler ve özellikle Kürt nüfusun yoğun olduğu bölgelerdeki dil bariyerleri öğretmen-öğrenci iletişimini zorlaştırmıştır.

Bu çalışma, Bitlis Vilayeti'nde muallim sorununun zikredilen nedenleri üzerinde durarak, Osmanlı Devleti'ndeki modern eğitim politikalarının taşradaki sınırlarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu çalışma ağırlıklı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) belgelerine dayanmakta; ikincil literatür ise yalnızca genel çerçeveyi desteklemek için sınırlı ölçüde kullanılmıştır. Bitlis merkez, Muş, Siirt ve Genç sancakları ve bu

² Selçuk Akşin Somel, Osmanlı'da Eğitim ve Modernleşme (1839-1908) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 45

³ Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 152-153.

⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemî [MF.MKT], No. 84, Gömlek No. 2.

⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Tahrirat-ı Umumiye İkinci Şube [DH.TMIK.S], No. 51, Gömlek No. 3.

⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Tahrirat-ı Umumiye İkinci Şube [DH.TMIK.S], No. 11, Gömlek No. 16.

⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemî [MF.MKT], No. 681, Gömlek No. 73; Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti İdare Kalemî [DH.İD], No. 26, Gömlek No. 17.

sancaklara bağlı kaza mekteplerine ait veriler, sancak bazlı analizlerle değerlendirilmiştir.

BITLİS VİLAYETİ'NDE MUALLİM SORUNUNUN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Giriş kısmında belirtildiği üzere vilayetteki öğretmen sorununun temel nedenlerinden biri, öğretmen sayısının yetersiz olmasıdır. Vilayet merkezi ile bağlı sancak ve kazalarda modern okulların açılması için öğretmenlere ihtiyaç duyulmuş, ancak belgeler bu ihtiyacın karşılanamadığını göstermektedir.⁸ Öğretmen eksikliğinin bir diğer önemli sebebi, maaşların düşük ve düzensiz ödenmesidir. Ayrıca, vilayette görev yapan öğretmenlerin çoğu, modern eğitim kurumları olan Darülmuallimin veya Darülmuallimat'tan mezun olmayan, genellikle medrese kökenli veya yerel ulemadan seçilmiş kişilerden oluşmuştur.⁹ Bu öğretmenlerin modern eğitim yöntemlerine hâkim olmaması, sorunun başka bir boyutunu oluşturmuştur. Bazı okullarda öğrenci sayısının fazla olmasına rağmen dersler tek bir öğretmenle yürütülmüş ve bu öğretmenler genellikle usul-i atika yöntemleriyle eğitim vermiştir. Öğrencilerin Kur'an-ı Kerim'i hatmetmesine rağmen harekesiz metinleri okuyamaması, öğretmenlerin yetersizliğini açıkça ortaya koymuştur.¹⁰ Öğretmen eksikliği, mevcut öğretmenlerin başka okullarda ek görev almasına yol açmış, hatta bazı durumlarda dışarıdan getirilen öğretmenlerle ilkokullarda ek dersler düzenlenmiştir.¹¹ Bunun yanı sıra, mali sıkıntılar nedeniyle zaten düşük olan maaşlarda kesintiler yaşanmış, bu da genç ve nitelikli öğretmenler yerine yaşlı ve yetersiz öğretmenlerin görev almasına neden olmuştur.¹²

Bu sorunlar, vilayetin nahiye merkezlerinde açılan ibtidai okullarda da belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bitlis'te eğitim durumunun kötü olması nedeniyle, bazı köylerde açılan Hamidiye okullarına muallim atanamamış, bazı yerlerde ise okul açılmamıştır. Bu eksiklikleri gidermek amacıyla, nahiye merkezlerinin oluşturulmasından sonra vilayette 31

⁸ BOA, DH.TMIK.S, No. 11, Gömlek No. 16; Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 374, Gömlek No. 22; No. 316, Gömlek No. 60; No. 982, Gömlek No. 23.

⁹ Osmanlı Devleti'nde rüşdiyelerde öğretmenlik yapanların mezun oldukları okullar çeşitlilik göstermiştir. Bazı okulların muallimleri Darülmuallimin mezunu olsa da çoğu okulun muallimi medrese kökenli olmuştur. Örneğin, 1910 yılında imparatorluk genelindeki 463 rüşdiye öğretmenin yalnızca %32'si Darülmuallimin-i Rüşdi mezunudur. Geri kalan muallimler başka okullardan mezun olmuş ya da yeterlilik sınavlarını geçerek "ehliyetnâme" almış muallimlerden oluşmuştur. Cemil Öztürk, "Rüşdiye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/302.

¹⁰ BOA, DH.İD, No. 26, Gömlek No.17; Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 1025, Gömlek No. 24.

¹¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 966, Gömlek No. 19.

¹² BOA, MF.MKT, No. 316, Gömek No. 60; No. 373, Gömlek No. 6; No. 394, Gömlek No. 12; No. 446, Gömlek No. 18.

nahiye merkezi tesis edilmiş ve her birine ibtidai okulu açılması için yoğun çaba sarf edilmiştir.¹³ Şâkir Paşa'nın ıslahat layihalarında belirtildiği üzere, her nahiyeye bir ibtidai okulu ve mescit açılması, bu okullara 100 kuruş maaşla muallim atanması ve okul masrafları için ek 100 kuruş bütçe ayrılması hedeflenmiştir.¹⁴ Ancak, açılmış olan okulların yaklaşık üçte biri muallimsiz kalmıştır.¹⁵ Bitlis Valisi Mehmed Rauf Şerif Efendi'nin 3 Eylül 1890 tarihli raporunda, nahiye okullarına atanacak muallimlerin nitelikli olması gerektiği vurgulanmış, eğitimin amacının “*şakirdanı tedris etmek ve ahaliye şeriat-ı İslamiye telkin etmek*” olduğu belirtilmiştir.¹⁶ Ancak, bu okullarda nitelikli muallim eksikliği, öğretimin niteliğini ciddi şekilde sınırlamıştır. Nahiye okullarındaki muallim ve öğrenci dağılımı, aşağıdaki tabloda sancak ve kaza bazında detaylandırılmıştır.¹⁷

Tablo 1. 1901 Yılında Bitlis Vilayeti Nahiye Okullarında Muallim ve Öğrenci Dağılımı

Sancak	Kaza	Nevahi	Köy	Öğretmen İsmi	Öğrenci Sayısı
Bitlis	Merkez	Nurşin	Nurşin	Ali Efendi	17
Bitlis	Merkez	Rabat	Körsivak	Mahmud Efendi	29
Bitlis	Merkez	Simek	Simek	Aziz Efendi	20
Bitlis	Merkez	Şatak	Şetek	--	0
Bitlis	Hizan	Uçum	Uçum	Ahmed Efendi	16
Bitlis	Hizan	Hakif	Hakif	--	0
Bitlis	Ahlât	Misik	Akçaviran	Kasım Efendi	20
Siirt	Eruh	Lodi	Lodi	Abdulgacem Efendi	18
Siirt	Eruh	Fındık	Fındık	--	0
Siirt	Eruh	Dergül	Dergül	--	0
Siirt	Garzan	Melekan	Melekan	Hamza Efendi	6
Siirt	Garzan	Barih	Barih	Abdulaziz Efendi	7
Siirt	Garzan	Rıdvan	Rıdvan	Bekir Efendi	5

¹³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 302, Gömlek No. 15.

¹⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Tahrirat-ı Umumiye İkinci Şube [DH.TMIK.S], No. 14, Gömlek No. 78.

¹⁵ BOA, DH.TMIK.S, No. 51, Gömlek No. 3.

¹⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı [A.MKT.MHM], No. 752, Gömlek No. 5.

¹⁷ BOA, DH.TMIK.S, No. 51, Gömlek No. 3.

Siirt	Şirvan	Hasras	Hasras	Şaban Efendi	15
Siirt	Şirvan	İskanbo	İskanbo	Abdulahkim Efendi	5
Siirt	Şirvan	Menar	Menar	Mustafa Efendi	10
Siirt	Merkez	Hüseyini	Hüseyini	--	0
Genç	Merkez	Oğnut	Oğnut	--	0
Genç	Merkez	Valir	Valir	Hacı İlyas Efendi	27
Genç	Merkez	Mizan	Mizan	Mehmed Tahir Efendi	22
Genç	Çabakçur	Pirhankök	Pirhankök	--	0
Genç	Kulb	Ferkî	Ferkî	--	0
Muş	Merkez	Ziyaret	Ziyaret	Ahmet Efendi	14
Muş	Merkez	Akçan	Akçan	Halil Efendi	15
Muş	Merkez	İzakpur	İzakpur	Mehmed Hamdi Efendi	28
Muş	Bulanık	Liz	Liz	Ömer Efendi	17
Muş	Varto	Eskizan-ı Ulya	Eskizan-ı Ulya	--	0
Muş	Varto	Karaköy	Karaköy	--	0
Muş	Malazgird	Sultantemur	Sultantemur	--	0
Muş	Malazgird	Nureddin	Nureddin	--	0
Toplam Öğrenci Sayısı					291

Tablo, kırsal bölgelerdeki eğitim altyapısının zayıflığını ve öğretmen teminindeki zorlukları ortaya koymaktadır. 30 nahiye okulundan 18’inde muallim bulunması, 12’sinde ise muallim eksikliği, vilayetteki personel açığını açıkça göstermektedir.

Vilayetteki ibtidai okullarının durumu, fiziki ve idari yetersizliklerle zaten oldukça kötüydü; sosyal ve kültürel engeller ise bu tabloyu daha da karmaşık hâle getirmişti. Maarif Nezareti’ne gönderilen bir yazıda, Bitlis merkez kazasındaki 13 ibtidai okulunun hâlâ eski usulle eğitim verdiği, binaların rutubetli ve sağlıklı olmadığı, bazılarının adeta “mağara” veya “ahır” görünümünde bulunduğu belirtilmiştir. Kira ödemelerindeki aksamalar nedeniyle okullar sık sık yer değiştirmek zorunda kalmış, bazı

öğrenciler öğretmenlerin evlerinin sınıf ya da mutfak kısmında ders görmüştür.¹⁸

Okullarda hademe ve bekçi bulunmaması, eğitim materyali ile müfredata uygun kitapların eksikliği kronik sorunlar arasındaydı. Aylık yalnızca 70-80 kuruş maaş alan öğretmenlerden yeterli verim alınamaması, bu olumsuz koşulların doğal sonucuydu. Bütün bu etkenler eğitimden beklenen faydayı ortadan kaldırmış, sağlıksız binalar öğrencilerin sağlığını tehdit eder hâle gelmiş, özellikle kız çocuklarının okula devamı son derece sınırlı kalmıştır. Vilayet maarif meclisi bu durumu yerinde tespit etmiş ve acil çözüm aranması gerektiğine karar vermiştir.¹⁹

Bitlis ibtidai okullarında genellikle tek öğretmen görev yapmakta, okul gelirinin yeterli olduğu durumlarda bir hademe (kapıcı) istihdam edilebilmekteydi. Öğretmen ve hademe maaşlarının önemli bir kısmı öğrenci velilerinden “ücret-i ta’lîmiye” adıyla aylık 40-50 para olarak toplanıyordu. Ancak bu miktar maaşların ancak yarısını karşılayabilmiş, çoğu zaman o yarısı bile düzenli tahsil edilememiştir. Bu nedenle Dersaadet’e yazışmalarında, okulların mali ihtiyaçlarının evkaf-ı munderise gibi daha sağlam ve sürekli gelir kaynaklarına bağlanması gerektiği ısrarla ifade edilmiştir. Ne var ki, merkezden yeterli ödenek sağlanamaması yüzünden okul açma, bina temini ve personel masrafları büyük ölçüde yerel halkın sırtına yüklenmiştir.²⁰

Bu yetersizlikler, özellikle köy okullarında daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. İsmail Hakkı Bey’in 31 Ekim 1910 tarihli raporunda, köy ibtidai mekteplerinin ‘bire isinden ibaret’ olduğu, bütçe kısıtlamaları nedeniyle ıslahlarının mümkün olmadığı ve nitelikli muallim bulunmamasının eğitimi imkânsız kıldığı vurgulanmıştır. Rapora göre, köy okullarında modern eğitimi verebilecek muallimlerin olmaması, eğitim ve öğretimin hedeflerini gerçekleştirmeyi zorlaştırmaktadır. Bitlis vilayet merkezi, liva ve kaza merkezlerindeki okulların durumunun ise acil ıslah edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Yine İsmail Hakkı Bey, vilayetteki modern okulların sancak ve kaza bazında dağılımını şu şekilde detaylandırmıştır: Bitlis kasabasında 1 gündüzlü idadi, 1 askeri rüşdiye, 1 kız rüşdiye, 11 erkek ve 2 kız ibtidai mektebi ile 1 Darülmualimin; Hizan’da 2 ibtidai; Ahlat’ta 1 rüşdiye ve 4 ibtidai; Mutki’de 3 ibtidai; Muş’ta 1’i kızlara mahsus 10 ibtidai; Genç’te 4 ibtidai; Siirt’te 1 rüşdiye

¹⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 1126, Gömlek No. 5.

¹⁹ BOA, MF.MKT, No. 1126, Gömlek No. 5.

²⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 175, Gömlek No. 162.

ve 1'i kızlara mahsus 10 ibtidai mektep bulunmaktadır. Ancak, bu okulların çoğu, yalnızca isim ve bina olarak mevcut olmuştur. Öğretim yöntemleri açısından ise birkaç istisna dışında 'yok hükmünde' kabul edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.²¹

İsmail Hakkı Bey, aynı raporda muallimlere yüklenen aşırı iş yükünden de bahsetmiştir. Nitekim raporun devamında, bir ibtidai okulda 120 öğrencinin yalnızca bir veya iki muallimle eğitim görmesinin mümkün olmadığını, rüşdiye okullarında ise derslerin 2,5 muallime yüklenmesiyle ortaöğretimin etkili bir şekilde sürdürülemeyeceğini belirtmiştir. Devamında, bir muallimin 12 çeşit dersi öğretmek zorunda olduğu, bu derslerde uzmanlık gerektiren bir vukufiyet beklenemeyeceği ve bir muallimin günde en az 4, haftada 24 saat ders vermesinin gerektiği ifade edilmiştir. Bu yoğun iş yükünün eğitim ve öğretim kalitesini düşürdüğünü açıklamıştır. Dahası, Bitlis'teki ibtidai okullarının çoğunda okuma eğitimi için yalnızca 'cahil muallim'lerin bulunduğunu ve bu durumun öğrencilerin beklenen ilerlemesini tersine çevirdiğini vurgulamıştır. İsmail Hakkı Bey, bu koşullarda okulların eğitim hedeflerini gerçekleştiremeyeceğini, mevcut durumun Maarif Nezareti tarafından da kabul edileceğini ümit ettiğini belirtmiştir.²²

İsmail Hakkı Bey, eğitimde nicelikten çok niteliğe odaklanması gerektiğini savunarak, düzensiz 300-500 okula sahip olmaksızın, pedagojik ilkelere uygun ve maarifin amacına hizmet eden 100-150 okul ile yetinmenin daha uygun bir çözüm olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, eğitimin amacı, 'hayata dair olayların iç yüzlerine nüfuz etme yolunu öğrenmek'tir. Ancak, mevcut muallimlerin çoğu, öğrencilerin düşünme yeteneğini geliştirmekten ve uygulama hayatındaki sorunlara çözüm üretebilecek zihinler yetiştirmekten acizdir. Özellikle, mekteplerde 'papağan gibi harflerin seslendirilmesi' tarzında eğitim veren muallimlerin, öğrencilerin 'düşünme usulünü bilme ve düşünmekten fayda sağlama' yeteneğini geliştiremediği belirtilmiştir. İsmail Hakkı Bey, fikir ve vicdan terbiyesi verebilecek, öğrencilerin zihinlerine fikir aşılayabilecek muallimlerin bulunmadığını; üstelik muallim seçiminde yapılan hataların, bu sorunları 'iki kat uğursuz bir felaket' haline getirdiğini ifade etmiştir.²³ Bu durum, Bitlis Maarif Müdürlüğü'nün 17 Temmuz 1905 tarihli yazısında da açıkça görülmektedir. Nitekim Gördes

²¹ BOA, DH.İD, No. 26, Gömlek No.17.

²² BOA, DH.İD, No. 26, Gömlek No.17.

²³ BOA, DH.İD, No. 26, Gömlek No.17.

İbtidai Mektebi'ne Darülmualimin-i İbtidai mezunu Mustafa Efendi'nin 5 Şubat 1905'te muallim olarak tayin edildiği belirtilmiş, ancak İbtidai Dairesi, Mustafa Efendi'nin ehliyetname evraklarının eksik olduğunu ve coğrafya dersinden imtihana tabi tutulması gerektiğini ifade etmiştir.²⁴ Bu, yeni usul eğitim verebilecek nitelikli muallim sayısının azlığını ve hatta Darülmualimin-i İbtidai'den mezun muallimlerin bazı derslerde yetersiz olduğunu da ortaya koymaktadır.

BITLİS'TE MUALLİM SORUNUNUN BÖLGESEL FARKLILIKLARI

Bitlis Vilayeti, coğrafi, etnik, sosyal ve ekonomik çeşitliliğiyle, muallim sorununun farklı sancaklarda kendine özgü dinamiklerle şekillendiği bir bölgedir. Bitlis merkez, Muş, Siirt ve Genç sancakları farklı sorunlarla karşılaşmıştır. Bu bölüm, muallim sorununun Bitlis merkez ve merkeze bağlı sancaklardaki bölgesel farklılıkları incelemektedir.

Bitlis Merkez

Bitlis, vilayetin idari merkezi olmasına rağmen öğretmen eksikliği sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Anadolu ıslahat çalışmaları kapsamında, 15 Haziran 1897 tarihinde nahiye okulları için öğretmen talebiyle bir telgraf gönderilmiş, ancak cevapta, vilayet gazetesinde ilan verilmesine rağmen 100 kuruşluk maaşla merkezde öğretmen bulmanın mümkün olmadığı belirtilmiştir. Maarif muhasebe memuru da bu maaşla öğretmen temin etmenin ve yeni okullara ilgi çekmenin imkânsız olduğunu ifade etmiştir.²⁵ Öğretmen eksikliği nedeniyle, bazı durumlarda dışarıdan getirilen öğretmenler aracılığıyla ilkokullarda ek dersler düzenlenmiştir. Örneğin, 13 Haziran 1906'da şehir merkezindeki üç ilkokul öğretmenin talebi üzerine, Bitlis Rüşdiyesi'nde Hüsn-i Hat muallimi olan Abdülaziz Efendi, 2 Kasım 1906'dan itibaren mevcut görevine ek olarak 150 kuruş ücretle bu okullarda ders vermeye başlamıştır.²⁶

Bitlis Rüşdiyesi 1871'de açılmış olmasına rağmen, muallim-i evvel kadrosuna 1880'e kadar atama yapılamamıştır.²⁷ Kız rüşdiyesinde ise Darülmualimat mezunu öğretmen bulmak neredeyse imkânsız olmuş, dışarıdan öğretmen temini için aylık 1000 kuruş gerektiği belirtilmesine rağmen Maarif Nezareti sadece 300 kuruş maaş belirlemiştir. Bu miktar,

²⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 877, Gömlek No. 20.

²⁵ BOA, DH.TMIK.S, No. 11, Gömlek No. 16.

²⁶ BOA, MF.MKT, No. 966, Gömek No. 19.

²⁷ BOA, MF.MKT, No. 374, Gömek No. 22.

öğretmen bulmayı zorlaştırmıştır.²⁸ Bu zorluklara rağmen 1898’de Amine Servet Hanım 600 kuruş maaşla göreve başlamış, ancak ilk aylarda maaşını alamamıştır.²⁹ Aynı şekilde, Ardimis Hanım³⁰ için 600 kuruşluk maaş öngörülmüşken sadece 120 kuruş ödenek sağlanmış ve bu maaşla göreve atanmıştır.³¹ 1906 teftiş raporunda, kız rüşdiyesinin durumu ‘ibtidai sayılamayacak kadar kötü ve perişan’ olarak tanımlanmış, bu durumun nitelikli öğretmen bulunamamasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Çözüm olarak, maaşların artırılması ve İstanbul’dan iki nitelikli öğretmenin atanması talep edilmiş, ancak Darümuallimat mezunu öğretmen bulunamamıştır. Yine 1907’de kız rüşdiyesinin muallime-i evvelik kadrosunun boş kaldığı ve vekâleten yönetildiği belirtilmiştir.³²

Bitlis’te okul sayısını artırmak için maarif bütçesi yetersiz kalmış, nitelikli öğretmen temini büyük bir sorun olmuştur. Bu nedenle yerel halk, kendi imkânlarıyla okul açmaya çalışmıştır. Örneğin, Hersan Mahallesi’nde 26 ileri gelenin talebiyle, masrafları mahallece karşılanmak üzere bir ilkokul açılması istenmiş, Maarif Nezareti 26 Ekim 1902’de, öğretmen maaşının evkaf-ı münderise gibi yerel kaynaklardan sağlanması şartıyla bu talebi onaylamıştır. Yani, halkın açtığı okul için öğretmen maaşının bile yine halk tarafından karşılanması gerekmiştir. Bu okula, Bitlis Darümuallimin’den mezun olan Mehmed Emin Efendi, 14 Mart 1901’de 80 kuruş maaşla atanmıştır. Okul, 40 öğrenci kapasitesine sahip olmasına rağmen 60 öğrenciye eğitim vermiştir.³³ Bu durum, Darümuallimin mezunu öğretmenlerin bile o dönemin koşullarına göre oldukça düşük bir maaş olan 80 kuruşla görev yaptığını göstermektedir.³⁴

²⁸ BOA, MF.MKT, No. 316, Gömek No. 60.

²⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 495, Gömek No. 52.

³⁰ Ardimis Hanım Bitlis Kız Rüşdiye Mektebi’nin halı şubesinden mezun olmuştur. Bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 839, Gömek No. 30.

³¹ BOA, MF.MKT, No. 839, Gömek No. 30.

³² BOA, MF.MKT, No. 982, Gömek No. 23.

³³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 675, Gömek No. 57; No. 548, Gömek No. 32.

³⁴ Öğretmen maaşlarının Osmanlı döneminde Bitlis vilayetindeki satın alma gücünü anlamak için, aynı dönemde Bitlis Şer’iyye Mahkemesi’ne yansıyan veraset davalarındaki miras değerlemelerine bakmak fayda sağlayacaktır. Örneğin, mahkeme kayıtlarına göre bir inek 60 kuruş, öküz 100 kuruş, keçi 30 kuruş ve merkep 150 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Ev eşyaları arasında ise bir kilim 20 kuruş, yorgan 30 kuruş, tencere 30 kuruş, sahan 10 kuruş, şamdan 10 kuruş, hasır 30 kuruş, seccade 50 kuruş, tas 3 kuruş, tava 12 kuruş, sini 10 kuruş, tabanca 150 kuruş, kılıç 150 kuruş ve kol tüfeği 40 kuruş olarak belirtilmiştir. İlhami Taşdemir, 333 Numaralı Bitlis Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu (1-115. Sayfalar) (H.1295-1300/M.1878-1882) (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 152. Bu veriler, dönemin ekonomik koşullarını ve günlük yaşam eşyalarının değerini anlamamıza olanak verir. İbtidai muallimleri ortalama 75-150 kuruş, rüşdiye muallimleri Darümuallimin mezunu ise 500 kuruş, vekâleten tayin edilmiş ise 250-330 kuruş arasında maaş almaktadır. Rüşdiye muallimlerinin durumu ibtidai muallimlerinin durumundan daha iyi olduğu görülmekle birlikte bu para miktarı iki öğretmen gurubuna da yetmediği anlaşılmaktadır. Dönemin para birimi açısından, 1 kuruş 40 paraya denk gelmektedir. Kuruşun günümüzdeki TL karşılığı ise yıllara göre değişiklik göstermektedir. Bu değişiklik, 1879’da 8,12 TL, 1900’de 9,66 TL ve 1909’da 7,84 TL’dir. Bu değerler üzerinden hesaplandığında, 100 kuruş maaş alan bir öğretmenin geliri, günümüz parasıyla yaklaşık 800 TL’ye karşılık gelmektedir. Diğer öğretmen maaşları da bu oranlar üzerinden değerlendirilebilir. Saadet Güler, 411 Numaralı Bitlis Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi

Ayrıca bazı okulların kapasitesinin üzerinde öğrenciye eğitim verdiği de anlaşılmaktadır.

Gökmeydan Mahallesi Erkek İbtidai Mektebi'nde Halil Efendi, 1896'da 75 kuruş maaşla göreve başlamış, ancak zaten düşük olan maaşının Taş Mahallesi İbtidai Mektebi ile paylaşılması önerisini reddetmiştir.³⁵ Halil Efendi, 1898'de yeni usul eğitime yetersizliği ve göreve gelmemesi nedeniyle görevden alınmış, yerine Abdulgani Efendi aynı maaşla atanmıştır. Okul, kış şartlarında öğrencilerin ulaşım zorluğu nedeniyle Şeyh Hasan Camii yakınına taşınmıştır.³⁶ Zeydan Mahallesi Erkek İbtidai Mektebi'nde ise Mehmet Efendi, 1896'da 75 kuruş maaşla görevlendirilmiştir.³⁷ Mutki'deki beş ibtidai mektebinde görev yapan öğretmenler, maaşlarını düzenli alamamış ve maaşlarının ödenmemesi durumunda görevlerini bırakmak zorunda kalacaklarını merkeze iletmişlerdir. Bunun üzerine Maliye Nezareti, bu öğretmenlerin birikmiş 10 aylık maaşlarının ödenmesine karar vermiştir.³⁸

Nahiye ve köy ilkokullarına öğretmen atamalarında, genç öğretmenlerin atanması konusunda tereddütler yaşanmış ve bu konuda Maarif Nezareti'nden görüş alınmıştır. Ayrıca, öğretmen maaşlarının ödenmesi için resmi atama süreçlerinin tamamlanması gerektiğinden, merkezden onay alınması zaman almış ve bu durum eğitimi aksatmıştır. Bitlis merkez, Muş, Siirt ve Genç sancaklarındaki ilkokul öğretmenlerinin yeni usul eğitimi almaları için Darümuallimin'e devam etmeleri zorunlu tutulmuş, bu eğitimi tamamlamayanlara maaşlarının yarısı ödenmiştir.³⁹ Ancak, Darümuallimin'e devam eden öğretmenlere imtihansız ehliyetname verildiği tespit edilmiş, bu nedenle mevcut ve yeni ehliyetname sahiplerinin tekrar sınava tabi tutulması ve başarısız olanların Darümuallimin'e devam etmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁰

Bitlis Darümuallimin'de görev yapan Osman Efendi hakkında 1907'de, okula düzenli gelmediği, tütün ve rakı gibi alışkanlıkları olduğu, gayri meşru davranışlar sergilediği ve namazlarına özen göstermediği yönünde şikâyetler alınmıştır. Bitlis Polis Komiserliği'nin soruşturması,

(H.1311-1321/M.1893-1903) (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 94-95/179.

³⁵ BOA, MF.MKT, No. 316, Gömek No. 60; No. 373, Gömek No. 6.

³⁶ BOA, MF.MKT, No. 394, Gömek No. 12; No. 446, Gömek No. 18.

³⁷ BOA, MF.MKT, No. 316, Gömek No. 60.

³⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 401, Gömek No. 54.

³⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 726, Gömek No. 28; No. 451, Gömek No. 16; No. 1105, Gömek No. 58; No. 1136, Gömek No. 7.

⁴⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 1111, Gömek No. 64.

bu şikâyetlerin çoğunun doğru olduğunu ortaya koymuş ve bir rapor hazırlanmıştır. Osman Efendi'nin uzun süre görev yapması ve daha önce ciddi şikâyet alınmaması nedeniyle görevden alınmak yerine, Mamuratülaziz Darülmualimin öğretmeni Naci Bey ile becayiş yöntemiyle cezalandırılması uygun görülmüştür. Ancak, yeni görev yerinde şikâyetlerin devam etmesi durumunda görevden alınacağı bildirilmiştir.⁴¹ Bu olay, ahalinin öğretmenlerden beklediği dini ve ahlaki değerleri yansıtmaktadır.

Bitlis Merkeze bağlı Ahlat Kazası'nda 1897 yılında iki okulun öğretmen kadrosu boş kalmış, 1910 yılında ise dört okul için yalnızca iki öğretmen görev yapmıştır. Öğretmen maaşları yaklaşık 90 kuruş seviyesinde kalmıştır. 1903 yılında bir öğretmenin sadece dini dersler verdiği rapor edilmiştir.⁴² Hizan'a bağlı Gülan köyünde öğretmen ataması yapılamadığı için buradaki öğrenciler, Ahlat merkezdeki ilkokula devam etmek zorunda kalmıştır.⁴³ Ahlat'ın diğer mahallelerinde, özellikle Taht-ı Süleyman Mahallesi'nde, halkın okul yapımı ve öğretmen atama talepleri olmuş, ancak Maarif Nezareti'nin ödenek sağlayamaması nedeniyle bu talepler yerel yönetimlere yönlendirilmiştir. Bunun üzerine 1903'te Taht-ı Süleyman Mahallesi'nde halk tarafından inşa edilmesi planlanan ilkokulun yapımına, öğretmen maaşının yerel kaynaklardan karşılanması şartıyla izin verilmiştir.⁴⁴ Bu durum, bölgede okul açma ve öğretmen atama masraflarının tamamen yerel halkın ekonomik gücüne bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Yerel halkın bu masrafları karşılayacak maddi imkânı olmaması durumunda, eğitim olanaklarından yoksun kaldığı açıkça görülmektedir.

Hizan merkezde de benzer sorunlar yaşanmıştır. 30 Mayıs 1896 tarihli bir belgede, Hizan'da bir erkek ilkokulunun bulunduğu, ancak okulun öğretmeni Mahmud Efendi'nin düşük maaş nedeniyle meclis-i idare üyeliğine atanmasıyla okulun öğretmensiz kalarak kapandığı belirtilmiştir.⁴⁵ Bu durum, Gülan köyündeki öğretmen eksikliğiyle birlikte, Hizan'daki eğitim altyapısının mali ve idari yetersizlikler nedeniyle çöktüğünü göstermektedir.

⁴¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 973, Gömlek No. 27.

⁴² BOA, DH.TMIK.S, No. 11, Gömlek No. 16; BOA, BOA, DH.İD, No. 26, Gömlek No.17; BOA, MF. MKT. Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 220, Gömlek No. 55; No. 942, Gömlek No. 34.

⁴³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 550, Gömlek No. 60.

⁴⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 719, Gömlek No. 2.

⁴⁵ BOA, MF.MKT, No. 316, Gömlek No. 60.

Muş Sancağı

Muş Sancağı, kırsal yapısı ve ekonomik geri kalmışlığı nedeniyle Bitlis Vilayeti'nde öğretmen sorununun en yoğun yaşandığı bölgelerden biri olmuştur. Örneğin, öğretmenler, Maarif Nezareti'ne gönderdikleri telgrafta, iki yıldır maaş alamadıklarını ve bu durumun kendilerini büyük bir geçim zorluğuna sürüklediğini ifade etmişlerdir.⁴⁶ 1901 ve 1902 yıllarında, Muş Sancağı ilkokul öğretmenleri adına Mustafa tarafından yazılan bir dilekçede, 1901'den 7 ay ve 1902'den 7 ay olmak üzere toplam 14 aylık maaşlarının ödenmediği belirtilmiştir.⁴⁷ 3 Nisan 1905'te Bitlis Maarif Müdürü, Süfla İlkokulu öğretmenlerinin maaşlarında kesinti yapılmasını önermiş, ancak bu teklif, zaten düşük maaşlarla geçinen öğretmenleri daha da zor durumda bırakmıştır.⁴⁸ 1916'da Muş Sancağı'nda görev yapan memur ve öğretmenler, 8 aydır maaş alamadıklarını ve perişan olduklarını Dâhiliye Nezareti'ne telgrafla bildirmiştir.⁴⁹ Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Mehmed Efendi, 1888'de bir buçuk yıldır maaş alamadığını ve bu nedenle büyük sıkıntı çektiğini belirtmiş, ancak yaptığı başvurulara yanıt alamamıştır.⁵⁰ Aynı okulun muallim-i evveli Mahmud Kamil Efendi, Muş'a nakli nedeniyle 460 kuruş harcırah talep etmiş, ancak bir buçuk yıl geçmesine rağmen bu ödemeyi alamamıştır. 27 Nisan 1907 tarihli dilekçesinde, 6 aylık maaşının da ödenmediğini ifade etmiştir. Daha sonra Cizre Rüşdiye Mektebi'ne atandığında, Muş'taki mart, nisan ve mayıs aylarına ait maaşlarının ödenmesini talep etmiş, ancak 9 Ağustos 1908'de bu maaşların ödenemeyeceği bildirilmiştir.⁵¹

1896 yılında, Muş Rüşdiye Mektebi'nde 70 öğrenci yalnızca bir muallim-i evvelle eğitim almış, öğrenci sayısının fazlalığı ve ders yükünün ağırlığı nedeniyle eğitim programı uygulanamamıştır.⁵² 1899'da öğrenci sayısı 90'ı aşmış, ancak muallim-i evvel ve muallim-i sani, öğrenci çokluğu ve ders yoğunluğu nedeniyle istenen eğitim seviyesine ulaşamamıştır. Bu nedenle üçüncü bir öğretmen atanması talep edilmiş, Bitlis Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i salislik kadrosu kaldırılarak bu

⁴⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 650, Gömlek No. 2.

⁴⁷ BOA, MF.MKT, No. 681, Gömlek No. 73.

⁴⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 863, Gömlek No. 7.

⁴⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilâyet Müdürlüğü [DH.UMVM], No. 138/60.

⁵⁰ Muhasebe Şubesi, Mehmed Efendi'ye 228 kuruş, sülüs muallimi Süleyman Efendi'ye 64 kuruş, rika muallimi Yahya Efendi'ye 64 kuruş ve bevvab Abdurrahman Efendi'ye 64 kuruş ödendiğini belirtmiştir. Buradan da açıkça görüldüğü üzere muallimlere çok düşük bir maaş ödenmektedir. Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 101, Gömlek No. 46.

⁵¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 977, Gömlek No. 16; No. 1045, Gömlek No. 14; No. 1103, Gömlek No. 15.

⁵² Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 308, Gömlek No. 34.

kadronun bütçesi Muş'a aktarılmıştır.⁵³ Finansal zorluklar nedeniyle bir okulun öğretmen kadrosu kapatılarak, elde edilen kaynakların başka bir okula aktarıldığı görülmektedir.

Minare İbtidai Mektebi muallimi Yahya Efendi'nin 150 kuruşluk maaşından 50 kuruş kesilerek Kale İbtidai Mektebi muallimi Necib Efendi'ye aktarılmış, böylece Yahya Efendi'nin maaşı 100 kuruşa düşürülmüştür.⁵⁴ Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mustafa Sırrı Efendi, 1896'da maaşının yetersizliği ve ailesinin geçim zorluğu nedeniyle taltif talep etmiş, ancak maaş artışı yerine sadece 50 kuruş zam yapılmış ve ileride uygun bir yere nakil sözü verilmiştir.⁵⁵ Aynı okulun muallim-i evveli Mehmed Hilmi Efendi, Muş'un iklimine uyum sağlayamadığı için Sivas, Trabzon veya Kastamonu'ya atanmayı talep etmiştir. Maarif Nezareti, 400 kuruş maaşla Niksar'a atanmayı kabul etmesi halinde talebini onaylayabileceğini bildirmiştir. Ancak Mehmed Efendi, Muş'ta 550 kuruş maaş aldığını, 400 kuruşun kendisi ve ailesinin geçimi için yetersiz olduğunu ve bu durumun mağduriyete yol açacağını ifade ederek Niksar'a atanma önerisini reddetmiştir.⁵⁶ Muş Rüşdiye Mektebi muallimi salisi Hamdi Efendi, 1901'den beri görev yapmış, ancak 1906'da başka işlerle uğraştığı için şikâyet edilmiş, 1908'de muallim-i evvelik sınavına girmek için Erzurum'da sınava alınmış, fakat evrak eksiklikleri nedeniyle sınavı geçerli sayılmamıştır.⁵⁷

Varto ve Malazgirt Rüşdiye Mektepleri 1910'da açılmış, ancak 1911'e kadar öğretmen atanamamış ve bu görevlere kimse talip olmamıştır. 500 kuruş maaşla öğretmen atanması talep edilmiş, ancak öğretmen bulunamamıştır.⁵⁸ Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Yakub Efendi, 1906'da imamlık görevini üstlenmiş, bu durum muallim-i evvel Mahmud Kamil Efendi tarafından eleştirilmiş ve asli görevine odaklanması gerektiği belirtilmiştir.⁵⁹ Aynı okulda, öğretmenler arası çekişmeler ve maaş ödemelerindeki gecikmeler nedeniyle Mahmud Kamil Efendi⁶⁰ şikâyet

⁵³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 491, Gömlek No. 47.

⁵⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 205, Gömlek No. 48.

⁵⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 349, Gömlek No. 21; No. 762, Gömlek No. 72.

⁵⁶ M. E. Genli, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Mülki Rüşdiye Mektebi", MECMUA - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi 9/17 (2024), 57.

⁵⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 964, Gömlek No. 73; No. 977, Gömlek No. 33; No. 1112, Gömlek No. 25.

⁵⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 349, Gömlek No. 42.

⁵⁹ BOA, MF.MKT, No. 964, Gömlek No. 73.

⁶⁰ Mahmut Kamil Efendi, Trabzon Vilayeti'nin Sürmene kazasında bulunan rüşdiye mektebinde birinci muallim olarak görev yapmaktadır. Ancak Sürmene Mutasarrıflığı, Mahmut Kamil Efendi hakkında gelen şikâyetler nedeniyle görev yerinin defalarca değiştirildiğini ve son olarak Sürmene Rüşdiye Mektebi'ne atandığını, ancak burada eğitim-öğretim faaliyetlerine odaklanmak yerine diğer muallimlerle anlaşmazlıklar yaşayarak eğitimin aksamasına yol

edilmiş, normalde mutemetlik görevi muallim-i evvelde olması gerekirken mutemetlik görevi Yakub Efendi'ye devredilmiştir.⁶¹ Mahmud Kamil Efendi'nin sorunlu bir öğretmen olmasına rağmen görevden alınmadığı, gittiği her yerde eğitimle ilgilenmek yerine sorun çıkardığı, ancak öğretmenlik yapmaya devam ettiği görülmüştür.

Dil bariyeri Muş sancağında da öğretmenlerin görev yapmasını imkânsız kılacak boyutlara ulaşmıştır. Nitekim 1913'te Ankara Darülmualim-i Rüşdiye mezunu Hamdi Efendi, Sason Rüşdiye Mektebi'ne atanmıştır.⁶² Ancak dört gün sonra yazdığı dilekçede, öğrencilerin Kürtçe konuştuğunu, Türkçeye hâkim olmaması nedeniyle eğitim vermenin imkânsız olduğunu, yerel dili bilmediğini ve Sason'un iklim koşullarına uyum sağlayamadığını belirterek Çorum'a atanmayı talep etmiştir. Maarif Nezareti, bu talebi kabul ederek Hamdi Efendi'yi Çorum'daki Hüseyinabad Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine atamıştır.⁶³

Muş Sancağı'na bağlı Hazzo Hamidiye İbtidai Mektebi, 1893'te açılmış, ancak 1904'e kadar öğretmenin görevini terk etmesi ve yardım paralarının naip tarafından alınması nedeniyle kapanmıştır. 1904-1905 ders yılında yeniden açılmış ve Mehmed Emin Efendi öğretmenlik yapmıştır. Ancak 1905 yılı sınav sonuçlarına göre, öğrencilerin çoğu imla, kıraat ve hüsn-i hat derslerinden sıfır almıştır.⁶⁴

Siirt Sancağı

Siirt Sancağı'nda, Siirt Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i evveli Reşid Efendi, 1897'de göz rahatsızlığı nedeniyle 35 gün istirahat izni almış, ancak tedavi için Harput Vilayeti'nin Palu Kazası'na gitmiş ve görevine geri dönememiştir. Reşid Efendi, ailesine bakacak kimsesi olmadığını belirterek, ödenmemiş maaşlarının Palu'ya gönderilmesini talep etmiştir. 1898'de, okulların açılmasından sonraki üç ay boyunca görevine

açtığını Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne bildirmiştir. Bunun üzerine Trabzon Maarif Müdürlüğü, durumu Maarif Nezareti'ne ileterek, Mahmut Kamil Efendi'nin vilayet içinde altı-yedi farklı bölgeye tayin edilmesine rağmen şikâyetlerin devam ettiğini belirttikten sonra görevine son verilmesini ya da başka bir bölgeye atanmasını talep etmiştir. Maarif Nezareti, Mahmut Kamil Efendi'nin Darülmualim-i Rüşdiye mezunu olması nedeniyle görevden alınmasının uygun olmayacağına, ancak başka bir vilayete tayin edilmesinin uygun olduğuna karar vermiştir. Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 887, Gömlek No. 32. Bunun ardından Maarif Nezareti, Muş Rüşdiye Mektebinde bulunan muallim-i evvel Mehmet Efendi ile Mahmut Kamil Efendi'nin becayiş ile yer değiştirmesine karar vermiştir. Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 165, Gömlek No. 78.

⁶¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 961, Gömlek No. 62.

⁶² Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 422, Gömlek No. 31.

⁶³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 474, Gömlek No. 26.

⁶⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Tahrirat-ı Umumiye Muamelat [DH.TMIK.M], No. 186, Gömlek No. 12; BOA, Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 164, Gömlek No. 42.

dönmediği için maaşı kesilmiş ve ilgisizliği devam ederse görevden alınacağı kendisine bildirilmiştir. 1902’de gözlerini kaybetmesi nedeniyle emekliliğini isteyen Reşid Efendi’nin emeklilik işlemleri, 1897-1902 yılları arasında süren yazışmalar nedeniyle tamamlanamamış, emekli maaşının bağlanıp bağlanmadığı ise belirsiz kalmıştır.⁶⁵

Siirt Rüşdiye Mektebi, 1870-1877 yılları arasında muallim-i evvel bulamamış ve eğitim faaliyetleri yalnızca muallim-i sani tarafından yürütülmüştür.⁶⁶ 1903’te Mustafa Efendi, Siirt Rüşdiye Mektebi’ne muallim-i evvel olarak atanmış, ancak ölçüsüz davranışları ve muallim-i sani Halil Hulki Efendi ile Siirt ibtidai muallimi Cemil Efendi ile yaşadığı anlaşmazlıklar nedeniyle 4 Aralık 1905’te görevden alınmıştır.⁶⁷ Halil Efendi, 1879’dan itibaren muallim-i sani olarak görev yapmış, ancak uygunsuz davranışları ve sık seyahatleri nedeniyle öğrencileri eğitemediği gerekçesiyle 17 Temmuz 1905’te azledilmiştir. Halil Efendi, görevden alınmasının Mustafa Efendi ve Cemil Efendi ile yaşadığı sorunlardan kaynaklandığını öne sürmüş, dokuz nüfusa baktığını belirterek görevine geri dönmeyi talep etmiştir. Maarif Nezareti, 1906’da konuyla ilgili soruşturma yapılmasını istemiş, ancak 1907’de Halil Efendi’nin gayri resmi olarak çalıştığı tespit edilmiş ve resmi ataması yapılamamıştır.⁶⁸

Genç Sancağı

Dersaadet’e olan coğrafi uzaklığı ve ulaşım güçlükleri nedeniyle Genç Sancağı, vilayet dahilinde muallim-i evvel eksikliğinin en yoğun yaşandığı bölge olmuştur. Darülmualimin-i Rüşdiye mezunları bu sancağa atanmaktan ısrarla kaçınmış, ilanlara rağmen aday çıkmamıştır.

Bu durum karşısında idare, geçici nitelikte çözümler üretmek zorunda kalmıştır. Öncelikle açıkta bulunan muallim-i sanilerin muallim-i evvel olarak görevlendirilmesi yoluna gidilmişse de, bu uygulama öğretmen açığını kapatmakta yetersiz kalmıştır. Daha kalıcı bir çözüm olarak, vilayet merkezlerindeki idadi mezunlarının özel sınava tabi tutulup ehliyetli bulunanların muallim veya muallim muavini olarak tayin edilmesi

⁶⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 359, Gömlek No. 42; No. 647, Gömlek No. 43.

⁶⁶ Diyarbakir Vilayet Salnamesi, H.1287, s.130; H.1293, s.331; H.1294, s.73

⁶⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 750, Gömlek No. 53; No. 832, Gömlek No. 1.

⁶⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 63, Gömlek No. 87; No. 482, Gömek No. 31; No. 532, Gömek No. 6; No. 832, Gömlek No. 1.

düşünülmüş; ancak bölgede idadi mezunu hemen hemen hiç bulunmadığından bu yöntem de sonuçsuz kalmıştır.⁶⁹

1909 yılında hazırlanan bir raporda, Genç Rüşdiye Mektebi'nin on yıldan beri vekâleten idare edildiği belirtilmiş ve yeterli maaşla nitelikli bir muallim-i evvel atanması gerektiği vurgulanmıştır. Ne var ki, 12 Temmuz 1909 tarihine kadar yapılan çok sayıda ilana rağmen tek bir başvuru dahi alınamamış, okulun vekâleten yönetimi devam etmek zorunda kalmıştır.⁷⁰

Genç Rüşdiye Mektebi'ne Darülmuallimin mezunu muallim-i evvel bulunamadığından, 500 kuruşluk maaş ikiye bölünerek 250 kuruşla Siirt Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Razi Yusuf Efendi, 8 Kasım 1899'da muallim-i sani olarak, diğer 250 kuruşla Erzurum İdadisi mezunu Dursun Efendi, 27 Ekim 1900'de muallim muavini olarak atanmıştır.⁷¹ 1909'da Vefa İdadisi mezunu Rizeli Rıza Efendi, 400 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak atanmış, ancak görev yerine gitmemiştir. Yerine Bitlis Merkez Rüşdiye muallim-i sanisi Şemseddin Efendi atanmıştır. Şemseddin Efendi'nin 1910'daki muallim-i evvelik sınavında, sınav evraklarına fesat karıştırıldığı iddiası ortaya atılmış, ancak Bitlis Valisi ve yerel meclis tarafından yapılan incelemelerde bu iddia asılsız bulunmuştur.⁷² 1899'da muallim muavinliğine idadi mezunları talip olmayınca, askeri zabitanlardan Mülazım Ahmed Efendi ve Mülazım Tahir Efendi başvurmuş,⁷³ yine 1905'te ise Mülazım-ı Evvel Mehmed Eşref ve Mülazım-ı Sani Mustafa Zihni Efendiler muallim muavinliğine talip olmuş, ancak bu talepler reddedilmiştir.⁷⁴ 1908'de muallim muavini Hasan Efendi askere çağrılmış, ancak memuriyetinin kayıt dışı olduğu tespit edilmiş ve yerine uygun birinin atanması istenmiştir.⁷⁵

Genç Sancağı'nda, Abdülaziz Efendi 1894'te muallim-i sani olarak 255 kuruş maaş almış, ancak emeklilik ve mezuliyet kesintilerinde eksiklikler tespit edilmiştir. Emeklilik için 62 kuruş 30 para yerine 58 kuruş, mezuliyet için 12 kuruş 25 para yerine 11 kuruş 20 para kesilmiş, eksik kalan 5 kuruş

⁶⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT], No. 347, Gömlek No. 3.

⁷⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT], No. 1106, Gömlek No. 53; Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâî Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 249, Gömlek No. 40.

⁷¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâî Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 140, Gömlek No. 39; Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT], No. 763, Gömlek No. 18.

⁷² Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâî Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 254, Gömlek No. 17; No. 257, Gömlek No. 98; No. 272, Gömlek No. 66; No. 289, Gömlek No. 57.

⁷³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT], No. 931, Gömlek No. 64; No. 482, Gömlek No. 31.

⁷⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâî Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 171, Gömlek No. 138.

⁷⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT], No. 1062, Gömlek No. 36.

30 para maaşından tahsil edilmiştir. Ayrıca, 120,5 kuruşluk bir ceza kesilmiş, ancak 24 Kasım 1895'e kadar ödenmemiştir. Maarif Nezareti, cezanın tahsili için Bitlis Maarif Muhasebe Memurluğu'na talimat vermiştir.⁷⁶ Abdülaziz Efendi, 1897'de Darülmuallimin'e devam ettiği süreçte maaş alamamış ve bu maaşın ödenmesini talep etmiştir. Ancak Maarif Nezareti, çalışılmayan günler için ödeme yapılamayacağını belirtmiş ve bu karar 26 Şubat 1899'da Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁷⁷ Abdülaziz Efendi, muallim-i sanilik ve hat muallimliği dışında, gönüllü olarak ibtidai muallimliği ve Genç Cami Şerifi imamlığı yapmıştır.⁷⁸ Aynı mektebin muallimleri olan Ali Rıza Efendi ve muallim muavini Hasan Efendi, 1908'de birbirleri aleyhinde hareket ederek görevlerini gerektiği gibi yerine getirememiş ve öğrencilerin ahlakının bozulmasına neden oldukları gerekçesiyle 3 Kasım 1908'de görevden alınmıştır.⁷⁹

1900 yılında, Genç Sancağı'nda Darülmuallimin-i İbtidai açılması talep edilmiş, ancak Maarif Nezareti masrafları karşılayamayacağını belirterek bu talebi reddetmiş ve bunun yerine rüşdiye bünyesinde bir şube açılmasına karar verilmiştir. Ancak bu kararın uygulanıp uygulanmadığı tespit edilememiştir.⁸⁰

MUALLİM SORUNUNUN EĞİTİME ETKİLERİ VE KARŞILAŞILAN ENGELLER

Bitlis Vilayeti'nde muallim sorunu, eğitim hedeflerinin gerçekleşmesini zorlaştıran ve Osmanlı eğitim reformlarının başarısını sınırlayan temel bir engel olmuştur. Bu engeller, eğitime olan etkileriyle vilayetin eğitim tarihini şekillendirmiştir. Bu bölüm, muallim sorununun 'Eğitim Kalitesine Etkiler', 'Dil Bariyerleri', 'Mali Yetersizlikler', 'İdari Sorunlar' ve 'Sosyal ve Kültürel Engeller' alt başlıkları altında incelemektedir.

Eğitim Kalitesine Etkiler

Muallim sorununun Bitlis Vilayeti'nde eğitim kalitesine etkisi hem niceliksel hem de niteliksel boyutlarıyla kendini göstermiştir. Özellikle Bitlis merkez, Muş, Siirt ve Genç sancaklarında öğretmen sayısının yetersizliği ile mevcut öğretmenlerin modern müfredatı uygulayacak

⁷⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 219, Gömlek No. 39; No. 297, Gömlek No. 3.

⁷⁷ BOA, MF.MKT, No. 370, Gömlek No. 27.

⁷⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 443, Gömlek No. 26.

⁷⁹ BOA, MF.İBT, 230/62; BOA, MF.MKT, No. 1106, Gömlek No. 53.

⁸⁰ BOA, MF.MKT, No. 537, Gömlek No. 53.

donanımdan mahrum oluşu, Osmanlı eğitim reformlarının temel hedeflerini sekteye uğratmıştır.⁸¹ Öğretmen başına düşen öğrenci sayısının aşırı yüksek olması, bireysel öğrenme süreçlerini zayıflatmış ve derslerin yüzeysel kalmasına yol açmıştır.

Vilayette görev yapan muallimlerin büyük çoğunluğu Darülmuallimin veya Darülmuallimât mezunu olmayıp medrese kökenli ya da yerel ulemadan seçilmiş kişilerden oluşmaktaydı. Bu öğretmenler geleneksel usûl-i atika ile eğitim vermiş; dersleri Kur'an-ı Kerîm, ilmihal ve temel okuma-yazma ile sınırlı tutmuştur. Oysa 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle hayata geçirilmek istenen modern müfredat matematik, fen bilimleri, coğrafya ve Türkçe gibi dersleri zorunlu kılmaktaydı. Medrese kökenli muallimlerin bu alanlarda yeterli donanıma sahip olmaması, modernleşme hedeflerinden ciddi biçimde uzaklaşılmasına neden olmuştur.⁸²

Bazı dönemlerde Darülmuallimin ve Darülmuallimât mezunu öğretmenlerin tayin edilmesi olumlu bir gelişme sayılmışsa da, bu atamalar istisnai düzeyde kalmış ve genel tabloyu değiştirememiştir. Kız çocuklarının eğitime erişimi ise zaten sınırlı olan öğretmen varlığı nedeniyle erkek çocuklarına göre çok daha düşük seviyede gerçekleşmiştir.⁸³

Sonuç olarak ortaya çıkan eğitim sistemi, öğrencilerin eleştirel düşünme yeteneğini geliştirmekte ve onları pratik hayata hazırlamakta yetersiz kalmıştır. Teftiş raporlarında da vurgulandığı üzere, öğretim çoğu zaman “papağanvari” bir tekrar düzeyinde kalmış, bu durum velilerin çocuklarını okula gönderme isteksizliğini artırmış ve okullaşma oranlarını düşük tutmuştur.⁸⁴ Merkeziyetçi politikaların taşra gerçekleriyle uyuşmaması, öğretmen yetiştirme süreçlerinin bölge koşullarına uyarlanamaması ve nitelikli personelin vilayete çekilememesi, Osmanlı'nın toplumsal entegrasyon ve modernleşme hedeflerini büyük ölçüde sınırlamıştır. Cumhuriyet döneminde bu sorunlara yönelik daha sistematik düzenlemeler yapılmış olmakla birlikte, taşradaki öğretmen temini ve niteliği meselesi uzun yıllar daha güncelliğini korumuştur.

⁸¹ BOA, MF.MKT, No. 942, Gömek No. 34.

⁸² BOA, DH.TMIK.M, No. 186, Gömek No. 12; BOA, MF.İBT, No. 164, Gömek No. 42.

⁸³ BOA, MF.MKT, No. 681, Gömek No. 73.

⁸⁴ BOA, MF.MKT, No. 1019, Gömek No. 38.

Dil Bariyerleri

Dil bariyerleri, Bitlis Vilayeti'nde muallim sorununun eğitime etkisini derinleştiren en kritik unsurlardan biri olmuştur. Merkezi eğitim politikalarının Türkçe merkezli yapısı, Kürt nüfusunun yoğun olduğu bu coğrafyada ciddi bir uyumsuzluk yaratmış; öğretmen-öğrenci iletişimini büyük ölçüde sınırlamıştır. Sonuçta eğitimde eşitlik ve erişim sorunları daha da ağırlaşmış, öğrencilerin modern müfredattan gerçek anlamda faydalanması engellenmiştir.

Vilayetin etnik ve kültürel çeşitliliği, dil sorununu muallim sorununun ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir.⁸⁵ Dışarıdan gelen öğretmenler yerel dili bilmedikleri için ders anlatmakta zorlanmış; buna karşılık Kürtçe konuşan yerel muallimler ise çoğu zaman modern müfredatı uygulayacak pedagojik formasyona sahip olamamıştır.⁸⁶ Bu ikili açmaz, eğitimi geleneksel yöntemlere hapsedmiş ve usûl-i cedîdin yerleşmesini fiilen imkânsız kılmıştır.

Dil bariyeri yalnızca sınıf içi iletişimi değil, aynı zamanda ahalinin modern okullara yönelik tutumunu da derinden etkilemiştir. Veliler, çocuklarının anlamadıkları bir dilde eğitim görmesine sıcak bakmamış; medrese gibi Kürtçe ağırlıklı ve yerel kültüre uygun kurumları tercih etmişlerdir.⁸⁷ Bölge maarif idarecilerinin merkezî raporlarda halkın okula ilgisizliğini sıkça “cehalet” ya da “gerilik” olarak nitelendirmesine rağmen, bu ilgisizliğin en temel nedeni çocukların ana dillerinde eğitim alamamasıdır. Osmanlı Türkçesi esaslı müfredat, eğitimi yalnızca sınırlı bir kesim için erişilebilir kılmıştır.⁸⁸

Maarif Nezareti bu sorunu fark etmiş ve muallimlerin Türkçe yeterliliklerini ölçmek üzere sınav uygulaması getirmişse de, bu tedbir öğretmen açığını kapatmakta yetersiz kalmıştır.⁸⁹ Bitlis Darülmuallimin'inde medrese kökenli öğretmenlere yeni usul eğitimi verilmeye çalışılmış; ancak dil yeterliliği sorunları burada da devam etmiştir.⁹⁰ Neticede, yerel dilleri bilen öğretmenlerin yetiştirilmesi ya da müfredatın bölge koşullarına uyarlanması gibi esnek çözümler

⁸⁵ BOA, MF.MKT, No. 537, Gömek No. 53; No. 370, Gömek No. 27; No. 1019, Gömek No. 38.

⁸⁶ BOA, MF.MKT, No. 1106, Gömek No. 53.

⁸⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT], No. 917, Gömek No. 68; Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâî Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 498, Gömek No. 81.

⁸⁸ BOA, MF.MKT, No. 370, Gömek No. 27; No. 1019, Gömek No. 38.

⁸⁹ BOA, MF.MKT, No. 1105, Gömek No. 58.

⁹⁰ BOA, MF.MKT, No. 1136, Gömek No. 7.

üretilmemiş; merkezî ve tek tipçi yaklaşım, eğitim sisteminin taşradaki etkinliğini büyük ölçüde sınırlamıştır.

Mali Yetersizlikler

Bitlis Vilayeti'nde muallim sorununun eğitime etkisinde mali yetersizlikler en belirgin engellerden birini oluşturmuştur. Öğretmen maaşlarının hem çok düşük seviyede kalması hem de sık sık aksaması, nitelikli personelin bölgeye tayinini fiilen imkânsız hâle getirmiştir. Bu durum mevcut muallimlerin motivasyonunu düşürmüş, eğitim süreçlerinin sürekliliğini ve kalitesini olumsuz etkilemiştir.⁹¹

Maaş gecikmeleri ve yetersizliği, öğretmenlerin görevlerini terk etmelerine ya da asli vazifelerinin yanında ek işler yapmak zorunda kalmalarına yol açmıştır.⁹² Birçok nitelikli aday, daha düzenli ve yeterli gelir sunan merkezî vilayetleri tercih etmiş; Bitlis gibi uzak ve zorlu bölgelere gelmek istememiştir.

Mali sıkıntılar yalnızca maaşlarla sınırlı kalmamış, okul binalarının fiziki koşullarını da doğrudan etkilemiştir.⁹³ Kira ödemelerindeki aksamalar, eğitim materyallerinin temin edilememesi ve bakım-onarım eksikliği, öğrenme ortamını sağlıklı ve verimsiz kılmıştır. Bu koşullar öğrencilerin sağlığını tehdit ederken, velilerin çocuklarını okula gönderme isteğini de azaltmıştır.

Maarif Nezareti bu sorunlara çözüm olarak yerel kaynakların (cemaat bağışları, evkaf gelirleri, ücret-i ta'limiye vb.) daha etkin kullanılmasını önermişse de, ekonomik açıdan zaten zayıf olan Bitlis Vilayeti'nde bu yaklaşım sürdürülebilir bir sonuç vermemiştir.⁹⁴ Merkezi bütçenin taşraya yeterli ödenek ayıramaması, eğitim sistemini yerel halkın sınırlı ekonomik gücüne bağımlı hâle getirmiş; bu bağımlılık ise Bitlis gibi yoksul bir bölgede kalıcı bir finansman modeli oluşturmayı başaramamıştır.

İdari Sorunlar

Muallim sorununun eğitime etkisinde idari aksaklıklar da önemli bir yer tutmuştur. Bu sorunlar özellikle atama süreçlerindeki usulsüzlükler, sınav uygulamalarındaki yetersizlikler ve bürokratik gecikmelerle kendini göstermiştir.

⁹¹ BOA, DH.TMIK.S, No. 11, Gömlek No. 16; BOA, MF.MKT, No. 359, Gömek No. 42.

⁹² BOA, MF.MKT, No. 681, Gömek No. 73; No. 977, Gömlek No. 16; No. 647, Gömlek No. 43; No. 219, Gömlek No. 39; No. 370, Gömek No. 27.

⁹³ BOA, MF.MKT, No. 942, Gömek No. 34.

⁹⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 917, Gömlek No. 18.

Vilayette öğretmen tayinleri büyük ölçüde yerel idarelerin inisiyatifine bırakılmış olmakla birlikte, bu süreç sıkça usulsüzlük ve keyfilik iddialarıyla gölgelenmiştir.⁹⁵ Öğretmen seçiminde standartların düşük tutulması ve etkin bir denetim mekanizmasının bulunmaması, liyakatsiz kişilerin göreve alınmasına yol açmıştır.⁹⁶ Denetim eksikliği, bazı durumlarda muallimler arasında kişisel çekişmelere ve açıkça ölçsüz davranışlara varan anlaşmazlıklara zemin hazırlamıştır.⁹⁷

Atama işlemlerindeki bürokratik gecikmeler ise eğitim-öğretimin düzenli yürütülmesini ciddi biçimde aksatmıştır.⁹⁸ Özellikle genç öğretmenlerin nahiye okullarına tayininde merkezden gelen tereddütler ve ek şartlar süreci daha da uzatmış, birçok okul uzun süre öğretmensiz kalmıştır.⁹⁹

Sonuç olarak, merkezî politikaların yerel dinamiklere uyumsuzluğu, denetim mekanizmalarının zayıflığı ve yerel idarelere bırakılan geniş yetkinin kötüye kullanılabilirliği birleşerek muallim sorununun idari boyutunu derinleştirmiş, kalıcı ve sistematik bir çözümün önünü tıkamıştır.

Sosyal ve Kültürel Engeller

Muallim sorununun eğitime etkisinde sosyal ve kültürel engeller, Bitlis Vilayeti'nin etnik, dinî ve toplumsal yapısından kaynaklanan kendine özgü dinamiklerle şekillenmiştir. Bu engeller, modern eğitim reformlarının taşradaki başarısını sınırlayan önemli bir faktör olmuştur.

Bölgede gözlenen dikkat çekici eğilimlerden biri, Müslüman ailelerin çocuklarını gayrimüslim misyoner veya cemaat okullarına göndermeyi tercih etmesiydi. Gayrimüslim okullarının daha düzenli işlediği ve daha iyi eğitim sunduğu algısı, Müslüman velilerin devlet okullarına olan güvenini sarsmış; bu da Osmanlı yönetiminin Müslüman nüfusu modern eğitimle buluşturma hedefini ciddi biçimde zorlaştırmıştır.¹⁰⁰

Kız çocuklarının eğitime erişimi ise sosyal ve kültürel normların baskısıyla zaten sınırlıydı; az sayıda açılabilen kız ibtidai okullarında öğrenci sayısı da son derece düşük kalmıştır.¹⁰¹ Kırsal bölgelerdeki coğrafi

⁹⁵ BOA, MF.MKT, No. 1111, Gömek No. 64.

⁹⁶ BOA, MF.İBT, No. 289, Gömek No. 57; No. 272, Gömek No. 66; BOA, MF.MKT, No. 977, Gömek No. 33.

⁹⁷ BOA, MF.MKT, No. 750, Gömek No. 53.

⁹⁸ BOA, MF.MKT, No. 977, Gömek No. 16.

⁹⁹ BOA, MF.MKT, No. 1105, Gömek No. 58.

¹⁰⁰ BOA, MF.MKT, No. 1019, Gömek No. 38.

¹⁰¹ BOA, MF.MKT, No. 681, Gömek No. 73.

izolasyon ve geleneksel aile yapısı, kız çocuklarının okula devamını neredeyse imkânsız hâle getirmiştir.

Aynı zamanda yerel toplum, muallimlerden yalnızca pedagojik değil, güçlü dinî ve ahlakî beklentiler de taşımaktaydı. Bazı öğretmenlerin fahri olarak cami imamlığı yapması ya da ibtidai mekteplerde görev alması, bu beklentilerin bir yansımasıdır.¹⁰² Öte yandan tütün ve rakı içtiği gerekçesiyle öğretmenlerin şikâyet edilmesi, ahalinin muallimden beklenen ahlaki örnekliği açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰³

Kırsal kesimlerde ise coğrafi uzaklık, ekonomik zorunluluklar ve kültürel alışkanlıklar birleşerek köy okullarına hem öğrenci hem de öğretmen rağbetini en aza indirmiştir.¹⁰⁴ Velilerin çocuklarını tarım ve hayvancılıkta çalıştırmayı tercih etmesi, bu okulların işlevsiz kalmasına yol açmıştır.

Netice itibariyle, Bitlis örneği, Osmanlı'nın merkezî ve tek tipçi eğitim politikalarının taşradaki yerel, kültürel ve toplumsal dinamiklerle çatıştığında nasıl başarısızlığa sürüklendiğini göstermektedir. Modern eğitimin yaygınlaşması, yerel değerlere duyarlı ve toplumla bütünleşmiş bir yaklaşımı gerektirmiştir; bu duyarlılığın eksikliği ise eğitim süreçlerini derinden sınırlamıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bitlis Vilayeti özelinde incelenen muallim sorunu, Osmanlı modernleşme sürecinin taşradaki yapısal sınırlarını ve merkez-taşra geriliminin eğitim alanındaki somut yansımalarını açık biçimde ortaya koymaktadır. Arşiv belgelerinin detaylı analizi, öğretmen teminindeki başarısızlığın yalnızca niceliksel bir personel eksikliği olmadığını; ekonomik yetersizlikler, idari düzensizlikler, dil ve kültür bariyerleri ile toplumsal beklentilerin iç içe geçtiği çok katmanlı bir kriz olduğunu göstermektedir. Bu kriz, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'in sonuna kadarki dönemde merkezî otoritenin en iddialı projelerinden biri olan modern eğitim reformlarının, Dersaadet'ten uzak, etnik ve kültürel açıdan karmaşık bir vilayette neden sınırlı bir başarı elde edebildiğini açıklamaktadır.

¹⁰² BOA, MF.MKT, No. 443, Gömek No. 26.

¹⁰³ BOA, MF.MKT, No. 973, Gömek No. 27.

¹⁰⁴ BOA, MF.MKT, No. 1105, Gömek No. 58.

Çalışmada ortaya konduğu üzere, düşük ve düzensiz maaşlar, nitelikli öğretmenlerin bölgeye tayinini fiilen imkânsız kılmış; mevcut öğretmenlerin büyük kısmı ise medrese kökenli ya da yerel ulemadan seçilmiş, modern müfredatı uygulayacak pedagojik formasyondan yoksun kişilerden oluşmuştur. Kürtçe konuşan nüfusun yoğunluğu ile Türkçe merkezli müfredat arasındaki uyumsuzluk, dil bariyerini öğretmen-öğrenci ilişkisinin merkezine yerleştirmiş; bu durum hem öğrenme verimini düşürmüş hem de halkın devlet okullarına ilgisizliğini pekiştirmiştir. Gayrimüslim okullarının algılanan üstünlüğü ve kız çocuklarının eğitime erişimindeki toplumsal engeller ise Müslüman nüfusu modern eğitimden uzaklaştıran ek faktörler olarak belirginleşmiştir.

Merkez-taşra ilişkileri bağlamında bakıldığında, Maarif Nezareti'nin Darülmuallimin mezunlarını taşraya yönlendirme çabaları, maaş ve yaşam koşulları nedeniyle başarısız kalmış; yerel idarelere bırakılan geniş yetkiler ise çoğu zaman usulsüzlük ve keyfî uygulamalara yol açmıştır. Bitlis Darülmuallimin'in açılması talebinin reddedilmesi ve mevcut imam-öğretmenlerin modern usulü uygulayamaması, merkezin taşra gerçekliğine dönük esnek çözümler üretmekteki isteksizliğini gözler önüne sermektedir.

Sonuç olarak, Bitlis Vilayeti'ndeki muallim sorunu, Osmanlı eğitim modernleşmesinin yalnızca teknik ya da mali bir başarısızlığı değil; aynı zamanda merkezî ve tek tipçi bir modernleştirme anlayışının yerel toplumsal dokuyla yaşadığı derin çatışmanın bir göstergesidir. Reformların taşrada sınırlı kalması, modern eğitim sisteminin başarı koşulunun yalnızca okul ve öğretmen sayısını artırmak değil; yerel dil, kültür ve ekonomik gerçekliklerle uyumlu, esnek ve yerinden yönetim unsurları içeren bir model olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu tespit, yalnızca geç Osmanlı dönemi için değil, günümüzde de çok kültürlü ve coğrafi olarak zorlu bölgelerde eğitim politikaları tasarlanırken dikkate alınması gereken tarihî bir tecrübe olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA, Dahiliye Nezareti İdare Kalemi [DH.İD]. No. 26/17. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Dahiliye Nezareti Tahrirat-ı Umumiye İkinci Şube [DH.TMIK.S]. No. 11/16, 14/78, 51/3. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Dahiliye Nezareti Tahrirat-ı Umumiye Muamelat [DH.TMIK.M]. No. 186/12. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilâyât Müdürlüğü [DH.UMVM]. No. 138/60. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Maarif İbtidâi [MF.İBT]. No. 349/42, 165/78, 422/31, 474/26, 164/42, 249/40, 140/39, 254/17, 257/98, 272/66, 289/57, 171/138, 498/81. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Maarif Mektubi Kalemi [MF.MKT]. No. 1105/58, 681/73, 537/53, 370/27, 374/22, 316/60, 982/23, 1025/24, 966/19, 394/12, 446/18, 302/15, 672/25, 1126/5, 175/162, 877/20, 495/52, 839/30, 675/57, 548/32, 373/6, 401/54, 726/28, 451/16, 1136/7, 1111/64, 973/27, 220/55, 942/34, 550/60, 719/2, 650/2, 863/7, 101/46, 977/16, 1045/14, 1103/15, 308/34, 491/47, 205/48, 349/21, 762/72, 964/73, 977/33, 1112/25, 887/32, 961/62, 359/42, 647/43, 750/53, 832/1, 63/87, 482/31, 532/6, 347/3, 1106/53, 763/18, 931/64, 1062/36, 219/39, 297/3, 443/26, 1019/38, 917/68, 917/18, . <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı [A.MKT.MHM]. No. 752/5. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

Salnameler

- Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir, H. 1287/1870. Def'a 2, Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir, H. 1293/1876. Def'a 8, Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir, H. 1294/1877. Def'a 9, Matbaa-i Âmire.

Kitap

- Kodaman, Bayram. II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Somel, Selçuk Akşin. Osmanlı'da Eğitim ve Modernleşme (1839-1908). İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Dergi Makalesi

- Cengiz, Abdullah – Mehmet Karataş. “Ayaş Rüşdiye Mektebi”. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 24 (2020), 105-116.
- Genli, M. E. “Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Mülki Rüşdiye Mektebi”. MECMUA - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi 9/17 (2024), 52-69.

Ansiklopedi

- Öztürk, Cemil. “Rüşdiye”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/300-303. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Yayımlanmamış Tez

- Güler, Saadet. 411 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1311-1321/M.1893-1903). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Taşdemir, İlhami. 333 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu (1-115. Sayfalar) (H.1295-1300/M.1878-1882). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

OSMANLI TAŞRASINDA MODERN BİR EĞİTİM KURUMUNUN İNŞASI: SURUÇ RÜŞDİYE MEKTEBİ (1910-1913)

Berna TORKAK*

GİRİŞ

Rüşdiye mektepleri, adını doğru yolu bulma, akıl ve temyiz sahibi olma gibi anlamlar taşıyan rüşd kavramından almakta olup, Osmanlı eğitim sisteminde sıbyan mektepleri¹ ile idadîler² arasında konumlanan kurumlar olarak teşekkül etmiştir.³ Başlangıçta sıbyan mekteplerinin daha ileri düzeyde eğitim veren üst basamağı olarak tasavvur edilen bu okullar, zamanla ortaöğretimin ilk kademesi olarak yapılandırılmıştır.⁴

Öğretim süresi dört yıl şeklinde belirlenen rüşdiyelerde din bilgisi, Osmanlıca dilbilgisi, imla, yazı, Arapça, Farsça, Fransızca, hesap, geometri, hendese, tarih, coğrafya, jimnastik ile yerel ihtiyaçlara göre belirlenen mahallî dil ve mezheplere göre düzenlenen din dersleri okutulmuştur.⁵ Daha sonra yapılan düzenlemelerle bazı merkezlerde rüşdiyeler idadîlere bağlanmış, öğretim süresi üç yıla indirilmiş⁶ ve sıbyan mekteplerini bitiren on yaşından büyük öğrenciler için rüşdiyeye devam zorunluluğu getirilmiştir.⁷

Rüşdiyelerin teşekkülünü hazırlayan fikrî ve idarî dönüşüm, II. Mahmud (1808-1839) döneminin sonlarında ortaya çıkan modernleşme

* Dr., Şanlıurfa, bernatorkak44@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1994-9956.

¹ Osmanlı eğitim sisteminin en temel ve en yaygın ilk öğretim kurumunu sıbyan mektepleri oluşturmaktadır. İlk tahsilin verildiği başlıca eğitim birimleri olan bu mektepler, beş-altı yaşlarındaki çocukların sâbî olarak adlandırılmasından dolayı sıbyan mektebi olarak anılmıştır. Mahalle ölçeğinde örgütlenen sıbyan mektepleri büyük ölçüde vakıf gelirleriyle finanse edilmiştir. Abdullah Ekinci-İsmail Asoğlu, “Osmanlıda Sıbyan Mektepleri ve Urfa Örneği”, *Osmanlı Urfası 1*, ed. Abdullah Ekinci (İstanbul: Orient Basım Yayın, 2018), 333, 335.

² Osmanlı eğitim sisteminde ortaöğretim düzeyinde eğitim veren idadîler, Yenileşme Dönemi’nin eğitim kurumları arasında yer almaktadır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile rüşdiyelerin üstünde konumlandırılmak üzere tesis edilen bu kurumlar, idadiye olarak da anılmaktadır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. Cilt (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 34; Abdurrahman Gülmez, “Osmanlı Devleti’nde İdadîler”, *Uluslararası Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 2/2, (2021), 107.

³ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004), 664; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999), 902.

⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2000), 47, 48; Yurdal Demirel, “Bayburt’ta Modern Bir Eğitim Kurumu: Bayburd Rüşdiyesi”, *Erdem* 73 (2018), 43.

⁵ Muammer Demirel, “Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celâl Güzel vd. (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 15/77, 78.

⁶ İbrahim Tamar, “Divriği Erkek Rüşdiye Mektebi (1882-1913)”, *Anadolu Mecmuası* 3/8 (2025), 15; Selma Turhan Sanköse, “Bartın Rüştiye Mektebi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/5 (2020), 3129.

⁷ Tahir Bilirli, “Osmanlı Devleti’nde Modern Eğitim Kurumlarından Rüşdiye Mektepleri: Çaycuma Rüşdiye Mektebi Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/4 (2021), 3838; Ercan Uyanık, “Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarım Rüştiyeler”, *Tarih Dergisi* 49 (2009), 94.

girişimlerine dayanmaktadır. 1838’de Meclis-i Umûr-ı Nâfia’nın sıbyan mekteplerinin üzerine yeni bir ortaöğretim kademesinin kurulmasını teklif etmesiyle başlayan süreç, aynı yıl Mekâtib-i Rüşdiyye Nezâreti’nin ihdasıyla kurumsal bir zemine kavuşmuştur.⁸ İmamzâde Esad Efendi’nin başına getirildiği bu nezaret,⁹ medrese merkezli geleneksel eğitim anlayışından farklı olarak devletin ihtiyaç duyduğu nitelikli insan kaynağını yetiştirmeyi amaçlayan modern bir okul sistemi tasarlamayı hedeflemiştir. II. Mahmud’un bu yeni mektepleri rüşdiyeler olarak adlandırması, öğrencilerin burada kazanacağı olgunluğa atıf yapmasının bir sonucudur. Bununla birlikte nezaretin kurumsal kapasitesi sınırlı kaldığından rüşdiyeler ilk etapta geniş bir coğrafyaya yayılamamış, ancak Mekteb-i Maârif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye gibi kurumlarla modern eğitim fikri desteklenmiştir.¹⁰

Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye 1838 yılında rüşdiyelerin ilk örnekleri olarak açılmış¹¹ ve bu okullar başlangıçta mesleki yüksekokul niteliği taşımakla birlikte ilerleyen süreçte rüşdiye kategorisinin parçası olarak kabul edilmiştir. 1845’te toplanan Muvakkat Maarif Meclisi, rüşdiyeleri sıbyan mekteplerinin üstünde ve Darülfünûn’a öğrenci hazırlayan orta dereceli kurumlar olarak tanımlayarak bu mekteplerinin fonksiyonunu belirginleştirmiştir. 1847 tarihli Sadaret tezkiresi de rüşdiyelerin Harbiye, Bahriye, Mühendishane ve Tıbbiye gibi devlet okullarına öğrenci yetiştiren bir basamak olduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede 1846’dan itibaren Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti’nin kurulmasıyla rüşdiyelerin açılmasına hız verilmiştir. 1847’de açılan ilk başarı örneğinin ardından İstanbul’un çeşitli bölgelerinde yeni mektepler faaliyete geçmiştir.¹² 1848’de Dârümuallimîn-i Rüşdî’nin¹³

⁸ Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 300; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 61.

⁹ İmamzâde Esad Efendi, açılması planlanan rüşdiye mekteplerine ilişkin düşüncelerini içeren bir layihayı H. 1255/M. 1839 yılında hükümete sunmuştur. Layihada, dönemin ilköğretim seviyesine ve uygulanan öğretim yöntemlerine kısaca değinildikten sonra, sıbyan mekteplerini tamamlayarak artık mektep hocasının doğrudan terbiyesine muhtaç duymayacak seviyeye gelen çocukların durumuna dikkat çekmiştir. Metinde, bu çocuklardan kabiliyetli olanların dinî ilimlerde ilerlemelerini sağlamak, ayrıca ihtiyaç halinde doğru ifade ve yazım becerilerini kazandırmak amacıyla Ulûm-ı Edebiye Mektebi adıyla ayrı bir eğitim kurumunun tahsisi önerilmiştir. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2. Cilt (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 386.

¹⁰ Ahmet Gülenç, “Osmanlı Devleti’nde Eğitimdeki Modernleşmenin Taşraya Yansıması: Akçaâbad Mekteb-i Rüşdiyesi Örneği”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 22 (2024), 170; Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 67.

¹¹ Bilirli, “Çaycuma Rüşdiye Mektebi Örneği”, 3838.

¹² Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 92.; Abdullah Cengiz-Mehmet Karataş, “Ayaş Rüşdiye Mektebi”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2020), 106.

¹³ Osmanlı Devleti’nde 1848-1924 yılları arasında faaliyet gösteren erkek öğretmen okulları Dârümuallimîn adıyla anılmakta olup, modern öğretmen yetiştirme sisteminin temel kurumları arasında yer almaktadır. Bu kurumun, oluşturulmak istenen yeni eğitim yapısına uygun biçimde rüşdiye, idadî ve sultani şubeleri bulunmaktadır. Dârümuallimîn -i Rüşdî ise rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla düzenlenmiş olup, özellikle

öğretmen yetiştirmeye başlamasıyla rüşdiyelerin taşraya yayılımı ivme kazanmış, mezunların yüksek askerî okullarda daha donanımlı öğrenci kazandırması modern eğitim projesinin etkilerini göstermeye başlamıştır. Aynı dönemde kız çocuklarının eğitimi gündeme gelmiştir. 1859'da İstanbul'da Sultanahmet Kız Rüşdiyesi açılmış ancak kadın öğretmen eksikliği nedeniyle taşrada benzer kurumların yaygınlaştırılması sınırlı kalmıştır.¹⁴

1856 Islahat Fermanı sonrasında maarif teşkilatının yeniden düzenlenmesi gündeme gelmiş; Şeyhülislamığa bağlı Mekâtib-i Umûmiyye Nezareti ile daha modern işleyişe sahip Maarif-i Umûmiyye Nezareti arasında ikili yapı 1857'de tek çatı altında birleştirilmiştir.¹⁵ Osmanlı eğitim sisteminin kapsamlı şekilde yeniden yapılandırılmasını sağlayan en önemli düzenleme ise 1869 tarihli Maarif-i Umûmiyye Nizamnamesi olmuştur.¹⁶ Nizamname, rüşdiyelerin örgütlenmesi, finansmanı, personel yapısı, öğretim süresi, tatil dönemleri ve idadîlere geçiş şartları gibi konuları ayrıntılı biçimde düzenleyerek kurumun imparatorluk çapında standardizasyonunu hedeflemiştir.¹⁷ Düzenleme sonrasında rüşdiyelerin sayısı hızla artmış; 1869'da 87 olan mektep sayısı 1875'te 351'e ulaşmıştır. Rüşdiyelerin en yoğun yayılımı Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde gerçekleşmiştir. Taşra merkezlerinde devlet bürokrasisine memur yetiştirme fonksiyonunun güçlenmesi bu okullara ilgiyi artırmıştır. 1877'de 400 olan mektep sayısı, 1909'da 78'i İstanbul'da, 310'u Anadolu'da, 159'u Rumeli'de, 64'ü Arap vilayetlerinde ve 8'i adalarda olmak üzere 619'a yükselmiştir.¹⁸ Bu yaygınlaşmanın bir parçası olarak rüşdiye mekteplerinden biri de Urfa sancağına bağlı Suruç kazasında kurulmuştur.¹⁹ Suruç Rüşdiye Mektebi, taşrada modern eğitim kurumlarının teşekkülünü ve Osmanlı maarif

Tanzimat sonrasında modernleşen rüşdiye müfredatının kazandırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Cemil Öztürk, "Dârülmuallimin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/ 551; Hamza Altın, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2008), 283.

¹⁴ Kevser Değirmenci, "Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi (1874-1912)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 18 (2023), 231.

¹⁵ Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/273.

¹⁶ Abdullah Cengiz, "Osmanlı Dönemi Kudüs-i Şerif Sancağı'ndaki İbtidâî Mekteplerin Durumu", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 50 (2025), 312.

¹⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2008), 509; Mine Çağır-İbrahim Caner Türk, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 4 (2017), 66.

¹⁸ Ali Fuat Öreñ, "Silvan Rüşdiye Mektebi ve Tedrisatı", *Sultanlar Şehri Silvan: Eğitim, Kültür, Medeniyet*, ed. Oktay Bozan vd. (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021), 4; Yurdal Demirel, "Osmanlı Taşrasında Bir Askerî Rüşdiye Mektebi ve Şehre Etkisi: Mamuretülaziz Askerî Rüşdiye Mektebi", *Türk Askerî Eğitim ve Öğretim Tarihi Sempozyumu (16-17 Eylül 2021)*, ed. Bünyamin Kocaoglu vd. (İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 2022), 3/155.

¹⁹ Mehmet Emin Üner, *Halep Salnâmelerinde Suruç* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2017), 21.

modernleşmesinin yereldeki kurumsal işleyişini incelemek açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Bu çalışma, Suruç Rüşdiye Mektebi'nin kuruluş sürecini, idarî ve malî yapısını, öğretmen temin süreçlerini ve öğrenci başarısına ilişkin imtihan cetvellerini arşiv belgelerine dayanarak ele almaktadır. Elde edilen bulgular ile mektebin kurumsal kapasitesi, idarî örgütlenmesi ve pedagojik performansı ortaya konulması hedeflenmektedir.

Suruç Rüşdiye Mektebi'nin Kuruluş Sürecinde Karşılaşılan Güçlükler

Suruç'un modern eğitim yapısının şekillenmesinde önemli bir dönüm noktası, Halep Maarif Müdürlüğü'nün 11 Eylül 1910 tarihli teklifi olmuştur. Bu teklif yalnızca Suruç'ta bir rüşdiye mektebi açılmasına yönelik ilk resmî girişim olması bakımından değil, aynı zamanda II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı maarif teşkilatının taşrada eğitim kurumlarının yaygınlaştırma çabalarının bir parçası olması yönünde de dikkat çekicidir. Söz konusu tarihte Halep Maarif Müdürlüğü, Suruç'un yanı sıra Eriha, Menbic, Cebel-i Seman, Harran, Zeytun ve Pazarcık'ta erkek öğrencilere mahsus rüşdiyelerin açılmasına izin vermiştir. Kız öğrenciler için ise Kilis, Urfa ve Antep'te rüşdiyelerin teşkilini uygun görmüştür.²⁰

Arşiv belgeleri Suruç Rüşdiyesi'nin fiili açılış tarihine ilişkin farklı bilgiler sunmaktadır. 1 Mayıs 1911 tarihli bir belgede Suruç merkezinde rüşdiyenin açıldığı ifade edilmekte, ayrıca Harran kazasındaki ibtidâî mektebi hakkında bilgiler yer almaktadır.²¹ Ancak başka bir kayıтта mektebin açılışının 26 Aralık 1911 tarihinde gerçekleştiği belirtilmektedir.²² Bu tarihten kısa süre sonra, 30 Aralık 1911 tarihli telgrafnamede, Maarif Müdürü Hasan Şükrü Bey, ayın 13'ü itibarıyla gerekli tahsisatın temin edilmesiyle mektebin resmen açıldığını, muallimi evvel vekilinin, diğer muallimlerin ve bevvabın (hademe)²³ tayin edilerek görevlendirildiğini bildirmiştir. Bununla birlikte mektebin açılmış

²⁰ Osmanlı Arşivi, (BOA), *Maarif Nezareti-Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT]*, Dosya No. 299, Gömlek No. 34, 2.

²¹ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 320, Gömlek No. 52, 1.

²² BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 14.

²³ Bevvabların temel görevlerinden biri, öğrencilerin dersten çıktıktan sonra mektebin temizliğini yerine getirmek ve binanın düzenini muhafaza etmektir. Günlük mesailerі süresince mektebin girişinde bulunmaları esas benimsenmiş; böylece öğrencilerin öğretmen izni olmaksızın okuldan dışarı çıkmaları önlenmiştir. Bevvablar aynı zamanda öğrencilerin ayakkabı ve diğer kişisel eşyalarının korunmasından sorumlu tutulmuştur. Bu kapsamda emanet edilen eşyaların kaybolması hâlinde, zararın ilgili bevvab tarafından tazmin edilmesi kuralı uygulanmıştır. *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye* (Der-Saadet: Matbaa-i Âmire, 1316), 322, 323.

olmasına rağmen, müstakil bir binanın tahsis edilmemesi nedeniyle eğitim faaliyetlerinin geçici olarak ibtidâî mektebi ile aynı mekânda yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Aslında rüşdiyenin bir yıl önce açılması planlanmışsa da gerek tahsisat yetersizliği gerekse uygun bina temin edilmemesi nedeniyle süreç gecikmiştir. Bu gecikme, dönemin taşra maarif örgütlenmesinde sık rastlanan malî ve idarî aksaklıkların Suruç özelinde bir yansıması olarak değerlendirilebilir.²⁴

Mektebin kuruluş aşamasında karşılaşılan en belirgin sorunlar tahsisat ve bina olmuştur. 1911-1912 kışından itibaren rüşdiye için kiralık bir bina bulunmasına yönelik yoğun bir çaba gösterilmiştir. Hatta İstanbul'da inşası planlanan iki rüşdiyeden arta kalan ödeneğin Suruç'un yıllık altı liralık kira bedeline tahsisi Maarif Nezareti'ne teklif edilmiştir. Bu tür bir kaynak aktarımının gündeme gelmesi, Osmanlı maarif teşkilatında taşra ihtiyaçlarının çoğu kez merkezdeki tasarruf kalemlerine bağlı olduğunu ve bu nedenle de planlamaların sık sık geciktiğini göstermektedir. Nitekim kira masrafının bütçeden karşılanmasının uzaması, rüşdiyenin ibtidâî mektebi ile aynı binayı kullanmaya mecbur bırakmıştır.²⁵ Benzer bir durum Urfa Rüşdiyesi'nde de görülmüştür. 1902 yılında idadi mektebinin açılması üzerine rüşdiye, idadi ile aynı binada birleştirilerek faaliyetini sürdürmek zorunda kalmıştır.²⁶

Suruç merkezinde rüşdiye için müstakil bir binanın yokluğu, ibtidâî mektebinin harap durumda olan binasıyla birleşince mekânsal yetersizlik daha da belirginleşmiştir. Yıllık altı lira bedelle kiralanen yapıya her iki mektebin öğrencileri bir arada yerleştirilmiş; dersliklerin sayıca yetersiz, fiziki olarak da eğitim için elverişsiz olması öğretimin düzenli yürütülmesini zorlaştırmıştır. Bu nedenle Urfa Maarif Müdürü, 20 Şubat 1912 tarihli yazısında, ilerleyen dönemde uygun bir binanın bulunması halinde ibtidâî mektebinin rüşdiyeden ayrılması gerektiğini ifade etmiş; mevcut kira bedelinin ise rüşdiyeye tahsisini ve ibtidâî mektebi için ise müteakip yılın bütçesinden yeni bir tahsisat yapılmasını talep etmiştir.²⁷ Bu talep, taşra maarif idarelerinin eğitimin sürdürülebilirliği için yerel çözüm üretme çabasının önemli bir göstergesidir.

²⁴ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 357, Gömlek No. 33, 1.

²⁵ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 357, Gömlek No. 33, 1; BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 357, Gömlek No. 4, 1.

²⁶ Hatip Yıldız, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Urfa Sancağında Açılan Müslüman Rüşdiye Mektepleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/2 (2020), 245.

²⁷ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 402, Gömlek No. 67, 1.

Suruç Rüşdiyesi'nin yalnızca fiziki koşullar bakımından değil, eğitim materyalleri açısından da eksiklikler taşıdığı anlaşılmaktadır. 13 Aralık 1912 tarihinde Urfa İdadi Müdürlüğü'nün onayıyla mektebin haritaya ihtiyaç duyduğu bildirilmiş ve gerekli eğitim malzemesinin gönderilmesi talep edilmiştir.²⁸ Bu durum, dönemin rüşdiyelerinde okutulan derslerin niteliği ve müfredatın gerektirdiği materyal çeşitliliği baz alındığında, Suruç Rüşdiyesi'nin yalnızca mekânsal değil pedagojik anlamda da güçlendirilmeye ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır.

Suruç Rüşdiyesi'nde Muallim-i Evvel İmtihanı ve Öğretmen Yeterliklerinin Tespiti

Arşiv belgelerinde Suruç Rüşdiyesi'ne ilişkin en yoğun biçimde ele alınan konulardan biri, mektebin öğretmen kadrosunun oluşturulması ve özellikle muallim-i evvelik (birinci öğretmen/başöğretmen) makamına yapılacak atamanın belirlenmesidir. Bu çerçevede ilk somut adım 11 Ocak 1912 tarihinde Vatan Mektebi muallimi Osman Hıfzı Efendi'nin muallimi evvelik için imtihana alınmasıyla atılmıştır. Sınav, dönemin pedagoji ve müfredat anlayışını yansıtan geniş bir yelpazede gerçekleştirilmiştir. Aday, tecvidli Kur'an-ı Kerim, ulûm-ı diniye (dinî ilimler), fenniye, medeniye, Arapça, Farsça, Türkçe, tarih, coğrafya, hendese, hesap ve hüsn-i hatt (güzel yazı) gibi derslerden sözlü ve yazılı sorulara tabi tutulmuştur.

Sınav evrakında her ders için sorular ve bu sorulara verilen cevaplar ayrıntılı biçimde kayıt altına alınmıştır. Böylece bir rüşdiye mualliminden beklenen pedagojik yeterliliğin kapsamı somutlaşmıştır. Medeniye dersinde hükümetin mahiyeti, mebus seçilme şartları ve devletin temel kuvvetleri; fenniye alanında hava, su, yağmur ve rüzgarın oluşumu ile aydınlatma araçlarının nitelikleri;²⁹ Arapça, Farsça ve Türkçe alanında kelime kökenleri ve çeviri;³⁰ hesap alanında oran-orantı, faiz ve mesafe hesaplamaları;³¹ tarih alanında ise İslam tarihindeki gazalar, Endülüs Emevileri, Karamanoğulları'nın ilgası, Yavuz Sultan Selim'in cülûsu ve II. Mahmud devrinin idarî reformları;³² hendese alanında geometrik şekillerin çevresi ve ölçümleri;³³ coğrafya dersinde uzunluk ve genişlik kavramlarının ne anlama geldiği, İstanbul'un başlangıç meridyeni kabul edilmesi halinde Urfa'nın uzunluk ve genişliğinin kaç derece olduğu

²⁸ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 412, Gömlek No. 64, 2.

²⁹ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 2.

³⁰ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 3; BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 6.

³¹ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 4.

³² BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 5.

³³ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 7.

Ayrıca Bulgaristan, Acem gibi ülkelerin sınırları, nüfusları ve tabiat özelliklerinin açıklanması istenmiştir.³⁴ Tecvidli Kur'an-ı Kerim dersinde ise Cuma namazının şartları, zekâtın mahiyeti, abdestin maksatları ve kaza ile kadere iman kavramlarının tanımlanması yönünde sorular sorulmuştur.³⁵ Adayın bilgi düzeyini ölçmek üzere yönetilmiş olan bu sorular, rüşdiye muallimlerinin yalnızca belirli bir derse değil, çok yönlü bir müfredatı kapsayan birikime sahip olmalarının beklendiğini göstermektedir.

Tablo 1. Osman Hıfzı Efendi'nin Sınav Sonucunda Aldığı Puanlar³⁶

Esam-i Dürûs	Not	Not	Not	Not	Not	Not
Kur'an-ı Kerim maa-Tecvid	8	8	9	8	10	9
Ulum-ı Diniye	6	6	7	6	10	7
Arabî	6	6	6	6	10	7
Farisî	8	8	8		9	8
Türkçe	5	5	3		5	5
Tarih	7	7	5		9	7
Coğrafya	4	4	2		5	4
Hesab	3	4	1		5	3
Hendese	3	1	0		3	2
Malumat-ı Fenniye	2	4	4		8	5
Malumat-ı Medeniye	8	6	8		8	8
Hüsn-i Hatt	5	7	5		7	6

Tablodaki komisyon tarafından verilen puanlar incelendiğinde, Osman Hıfzı Efendi'nin özellikle dinî ilimlerde yani tecvidli Kur'an-ı Kerim ve ulûm-ı diniye derslerinde yüksek başarı gösterdiği görülmektedir. Arapça ve Farsça derslerinden de görece yüksek notlar alması, klasik İslamî ilimler alanındaki hazırlığının güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık Türkçe, coğrafya, fenniye, hendese ve hesap gibi modern derslerde belirgin bir başarısızlık eğilimi gözlenmektedir. Özellikle hendese ve hesap derslerinde aldığı puanların 0-3 ve 1-5 aralığında olması, adayın matematik ve uygulamalı bilimlere ilişkin yetkinliğinin son derece sınırlı olduğunu düşündürmektedir. Bu durum dönemin rüşdiye mekteplerinde klasik müfredattan modern derslere geçiş sürecinin öğretmen temininde önemli bir nitelik sorunu yarattığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.³⁷

³⁴ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 8.

³⁵ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 9.

³⁶ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 11.

³⁷ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 11.

15 Ocak 1912 tarihinde Urfa İdadi Tedris Heyeti huzurunda gerçekleştirilen değerlendirme sonucunda adayın genel itibarıyla yüksek derecede başarı gösterdiği ifade edilmiş olsa da imtihan evrakının Maarif Nezareti tarafından yeniden incelenmesi neticesinde farklı bir kanaate varılmıştır.³⁸ Nitekim 7 Şubat 1912 tarihli yazıda, Osman Hıfzı Efendi'nin muallim-i evvellik vazifesini ifa edecek nitelikte olmadığı belirtilmiş ve ataması uygun görülmemiştir.³⁹ Adayın farklı belgelerde Vatan Mektebi yahut Urfa İttihat ve Terakki Mektebi muallimi olarak kaydedilmesi, dönemin taşra mekteplerinde kadro hareketliliğinin sık sık yaşandığını göstermektedir.⁴⁰

Osman Efendi'nin göreve uygun görülmemesi üzerine, 1 Nisan 1912 tarihinde Urfa İdadisi'nin beş yıllık mezunlarından Halil Efendi,⁴¹ muallim-i evvel olarak asaleten tayin edilmiştir.⁴² Ancak Halil Efendi'nin atanması, rüşdiyelere öğretmen tayininde idadi mezuniyet suresinin beş mi yoksa yedi yıl mı olması gerektiğine dair daha geniş bir tartışmayı gündeme getirmiştir. Maarif Nezareti, ideal şartlarda önceliğin yedi yıllık idadi mezunlarına verilmesi gerektiğini ifade etmekle birlikte, taşrada bu nitelikte öğretmen bulunmaması nedeniyle uygulamada esneklik zarureti doğduğunu belirtmiştir. Ayrıca taşrada tayin edilen nitelikli mezunların rüşdiye muallimliğini kabul etmeyerek idadi mekteplerine geçmek istemeleri, sistem içinde ciddi bir insan kaynağı istikrarsızlığına sebep olmuştu. Bu nedenle beş yıllık idadi mezunlarına rüşdiyelerde görev verilmesinin hem adaletli hem de işleyişi kolaylaştırıcı bir yöntem olacağı vurgulanmıştır.⁴³

4 Haziran 1912 tarihinde gönderilen yazıda, rüşdiyelerdeki öğretmen açığının büyüklüğü sebebiyle derslerde ve Arapça'da yüksek dereceler alan idadi mezunlarının geçici olarak muallim-i evvellik görevine getirildiği, ancak aynı yıl Dârümuallimîn-i Rüşdi mezunlarının sisteme dahil olmasıyla birlikte bu mekteplerin öncelikli olarak rüşdiyelere atanacağı belirtilmiştir.⁴⁴ Bu karar rüşdiyelerin modernleşen müfredatına uygun, pedagojik formasyonu güçlü öğretmenlerin yetiştirilmesinde ne derece önem verildiğini göstermektedir.

³⁸ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 12.

³⁹ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 13.

⁴⁰ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 15.

⁴¹ 10 Mart 1913 tarihli belgede Halil Efendi'nin Birecik Rüşdiyesi'ne muallim-i salis olarak fahri surette atandığı belirtilmektedir. BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 417, Gömlek No.45, 1.

⁴² BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 16.

⁴³ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 17.

⁴⁴ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 18.

Suruç Rüşdiyesi'nin öğretmen kadrosuna ilişkin tartışmalar, mektebin öğrenci sayısının oldukça sınırlı olmasıyla da ilişkilidir. 28 Temmuz 1912 tarihli belgede öğrenci mevcudunun yalnızca 15 kişi olduğu ve bu nedenle tek bir muallimle idarenin mümkün olabileceği ifade edilmiştir.⁴⁵ Aynı tarihte gönderilen başka bir yazıda ise Diyarbakır Dârümuallimîn'den bir öğretmenin Suruç'a atanmasına ilişkin daha önce verilen emre rağmen, ilgili tayin belgesinin henüz ulaşmadığı belirtilmiş, eğer yeni bir atama yapılmadıysa mevcut muallimin muallim-i evvel vekili olarak görevlendirilmesinin yeterli olacağı bildirilmiştir.⁴⁶

Öğretmen kadrosuna ilişkin hareketlilik yıl boyunca devam etmiştir. 6 Ekim 1912 tarihli belgede, Suruç Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin edilen Hüseyin Cahid Efendi'nin mazereti nedeniyle görevinden ayrıldığı, yerine Ankara Dârümuallimîn mezunlarından Mehmed Avni Efendi'nin atandığı görülmüştür.⁴⁷ Ancak yalnızca birkaç hafta sonra, 27 Kasım 1912 tarihli belgede, aynı Hüseyin Cahid Efendi'nin yeniden Suruç Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁸ Bu durum taşra rüşdiyelerinde öğretmen teminindeki nitelik sorunlarını ve kadro istikrarsızlığını açıkça ortaya koymaktadır.

1328-1329 İmtihan Cetvellerinin Yapısal Analizi ve Suruç Rüşdiyesi'nde Öğrenci Başarısının Değerlendirilmesi

Öğrenci imtihan cetvelleri, Suruç Rüşdiyesi'nin eğitim faaliyetlerini değerlendirmede başvurulması gereken temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu cetvellerin hazırlanma ve gönderilme usullerine ilişkin düzenlemeler, taşrada eğitim kurumlarının merkezdeki maarif politikalarıyla uyumlu hale getirilmesi yönünde atılan adımların niteliğini göstermektedir. Özellikle imtihan cetvellerinin tek bir tahrirat altında toplanarak Urfa İdadi Müdürlüğü'ne gönderilmek istenmesi taşradaki evrak dolaşımını hafifletmeyi ve yazışma yoğunluğunu azaltmayı hedefleyen idarî bir düzenleme niteliğindedir. Maarif Nezareti'nin II. Meşrutiyet sonrasında genişleyen eğitim ağını merkezi denetim altında tutma çabası dikkate alındığında, bu uygulamanın birlik sağlama ve idarî dağınıklığı giderme amacı taşıdığı açıktır. Suruç Rüşdiyesi'nin R. 1328-1329 yıllarına ait imtihan cetvellerinin tek yazı ile takdim edilmesi yönündeki talep, mektepteki öğretim faaliyetlerinin düzenli bir biçimde

⁴⁵ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 19.

⁴⁶ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 21.

⁴⁷ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 394, Gömlek No. 59, 1; BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 396, Gömlek No. 2, 2.

⁴⁸ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 405, Gömlek No. 34, 2.

raporlanması zorunlu kılmaktadır.⁴⁹ Dört yıllık öğretim süresine sahip rüşdiyeler arasında Suruç Rüşdiye Mektebi'nin yalnızca birinci ve ikinci sınıflarına ilişkin cetvellere ulaşılması da mevcut verileri sınırlamakla birlikte söz konusu kademelere dair nicel bir analiz yapılmasına imkân vermektedir.

Genellikle üç ayda bir Maarif Nezareti'ne iletilen bu cetveller Suruç Rüşdiyesi'nde öğrencilerin aldığı dersler, girdikleri sınavlar ve elde ettikleri başarı düzeyini nicel olarak ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Söz konusu kayıtlar, talebinin devamsızlığı, ders başarısı, sınıf içindeki sıralaması, sınıf hareketliliği, muallimlerin ders icrası, idarî değişiklikler ve diğer pedagojik unsurlara dair düzenli bir bilgi akışı sunmaktadır. Bu cetvellerin yaz aylarını da kapsar biçimde düzenlenmesi ise öğretim yılı dışında dahi mekteplerin idarî izlemesinin sürdürüldüğünü göstermektedir.⁵⁰ Suruç, Nizip ve Rumkale rüşdiyelerine ait üç aylık imtihan cetvellerinin toplu bir şekilde takdim edilmesi, bölgesel ölçekte karşılaştırılabilir bir veri oluşturduğu gibi aynı zamanda maarif teşkilatında düzenli raporlama sisteminin işleyişine dair somut bir örnek oluşturmuştur.⁵¹ Farklı rüşdiyelerden gelen cetvellerin aynı tahrirat içinde gönderilmesi, merkez ve taşra arasında bilgi akışının olduğunu ortaya koymaktadır.⁵² Bu raporlar mektepteki öğrenci mevcudundan derslerin düzenli icrasına, muallimlerin mesai durumlarından idarî vakalara kadar pek çok hususu içermektedir.⁵³

Bu bağlamda ilk olarak R. 1328 senesine ait Suruç Rüşdiye Mektebi birinci sınıf öğrencilerinin imtihan cetveli değerlendirilebilir. Tablo 2'de yer alan bu verilerde öğrencilerin isimleri, derslerden aldıkları notlar ve toplam başarı puanları ayrıntılı biçimde gösterilmektedir.

⁴⁹ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 456, Gömlek No. 13, 4.

⁵⁰ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 459, Gömlek No. 3, 1.

⁵¹ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 439, Gömlek No. 27, 1.

⁵² BOA, *MF.İBT.*, Dosya No 474, Gömlek No. 104, 1.

⁵³ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No 417, Gömlek No. 44, 1.

11	Mehmed Efendi	9	8	10	8	9	9	10	5	5	7	10	3	93	Dokuzuncu
8	Hüseyin Efendi	8	7	9	8	8	7	7	6	9	8	5	5	87	Onuncu
6	Ahmed Efendi	6	5	9	8	8	7	8	7	9	8	5	5	86	On Birinci

Tablodaki verilere göre, birinci sınıf öğrencilerinin dinî derslerde yüksek başarı sergiledikleri görülmektedir. Kur'an-ı Kerim, tecvid, ulûm-ı diniye ve Arabî derslerinde pek çok öğrenci 9-10 aralığında puan almıştır. Bu durum, söz konusu derslerin müfredat içindeki ağırlığının yüksek olduğunu göstermiştir. Modern derslerde ise başarı dağılımı daha değişkendir. Hesap, tarih, coğrafya, malûmat-ı medeniye, hüsn-i hatt ve resim derslerindeki notlar, rüşdiyenin hem geleneksel hem de modern bilgi alanlarını içeren müfredatın ortaya koymaktadır. Ancak resim ve hüsn-i hatt gibi derslerde bazı öğrencilerde düşüş görülmesi modern derslerin öğrenci başarısındaki dalgalanmaları belirginleştirmektedir.

Tablodaki verilerden hareketle sınıf birincisinin tüm derslerde 10 alarak 120 puana ulaşan Ahmed Efendi olduğu, onu 116 puanla Abdurrahman Efendi ve 115 puanla Bekir Efendi'nin takip ettiği görülmektedir. Sınıfın alt sıralarındaki öğrenciler 113-86 puan aralığında yer almakta, en düşük başarıya sahip öğrenci 86 puan alan Ahmed Efendi olmuştur. Tabloda yer alan bu dağılım rüşdiyelerdeki karma müfredat yapısının öğrencilerde farklı performans oluşturduğunu göstermektedir.⁵⁵

Bir sonraki yıl olan R. 1329 senesine ait birinci sınıf imtihan cetveli incelendiğinde Tablo 3'de görüldüğü üzere dersler ve değerlendirme sistemi büyük ölçüde korunmuş ancak öğrenci başarı durumu yeniden şekillenmiştir.

⁵⁵ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 422, Gömlek No. 11, 9.

Tablo 3. Suruç Rüşdiye Mektebi'nin Birinci Sınıf Öğrencilerine Ait İmtihan Cetveli⁵⁶

Suruç Kazası Rüşdiye Mektebine Mahsus İmtihan Cetvelidir																							
Birinci Sınıf																							
Sıra Numarası	Mektep Numarası	Şakirdanın ism ve kendisi	Kuran-ı Kerim maa Tecvid	Ulum-ı Diniye	Arabî	Tarih	Malumat-ı Medeniye	Hesap	Dürus-ı Eşya	Türkçe	Coğrafya	Resim	Hüsn-ı Hatt	Jimnastik	Hendese	Fransızca	Farisî	Yekûn	Tavır ve Hareket	Esnan	Mahall-i Vilayeti	Mûlahazat	
1	11	Cemal Efendi bin İhsan Efendi	10	9	10	10	10	10	10	10	9	10	10	10					118	10	13	Rum kale	Sınıfından birinci olarak terfi etmiştir
2	19	Kâmil Efendi bin Said	10	10	10	9	10	10	10	10	8	10	8	9					114	10	15	Bağdat	Sınıfından ikinci olarak terfi etmiştir
3	16	Ziya Efendi bin Salih	10	9	10	8	9	8	10	10	10	9	10	9					112	10	12	Urfa	Sınıfından üçüncü olarak terfi etmiştir

⁵⁶ BOA, MF.İBT., Dosya No. 460, Gömlek No. 21, 6.

4	20	Hasan Efendi bin Ali Emirullah	10	10	10	9	10	10	10	10	7	7	9	9				11 1	10	12	Reme l Kary esi	Sınıfından dördüncü olarak terfi etmiştir
5	13	Ali Efendi bin Hüseyin Baba	8	9	10	10	9	8	9	10	5	10	10	9				10 7	10	13	Suruç	Sınıfından beşinci olarak terfi etmiştir
6	18	Bekir Efendi bin Hazv Ağa	10	10	10	8	9	10	10	9	7	5	9	9				10 6	10	15	Kara Kary esi	Sınıfından altıncı olarak terfi etmiştir
7	14	Hüseyin Efendi bin Ahmed Çavuş	9	9	10	10	10	8	10	9	8	8	5	10				10 6	10	13	Suruç	Sınıfından yedinci olarak terfi etmiştir
8	12	Bekir Efendi bin Mehmed Ali	8	8	10	10	10	7	10	10	8	5	10	9				10 5	10	12	Suruç	Sınıfından sekizinci olarak terfi etmiştir
9	15	Mehmed Efendi bin Osman Ağa	10	9	10	10	9	9	9	9	9	5	7	9				10 5	10	10	Reme l Kary esi	Sınıfından dokuzuncu olarak terfi etmiştir

Bu tablodaki verilere göre dinî ve dil dersleri yine yüksek başarı alanları olarak öne çıkmıştır. Öğrencilerin büyük çoğunluğu Kur'an-ı Kerim, ulûm-ı diniyye, Arabî ve Türkçe derslerinde 9-10 aralığında puanlar almıştır. Buna karşılık teknik ve uygulamalı derslerde daha geniş bir dağılım göze çarpmaktadır. Coğrafya, resim ve jimnastik derslerinde puanların 5-10 arasında değişmesi, bu derslerin öğretiminde taşra rüşdiyelerinde imkân ve uygulama farklılıklarının etkili olduğunu düşündürmektedir. Hendese ve Fransızca derslerinin bazı öğrencilere ait hanelerde boş bırakılması ise bu derslerin o yıl işlenmediğini veya değerlendirilmediğini göstermektedir.

Tablo 3'ün verilerine göre sınıf birincisi 118 puanla Cemal Efendi olurken, onu 114 ve 112 puanla Kâmil ve Ziya Efendiler takip etmiştir. Öğrencilerin Rumkale, Bağdat ve Urfa gibi farklı yerleşim birimlerinden gelmesi, Suru. Rüşdiyesi'nin yalnızca yerel değil, bölgesel ölçekte de eğitim merkezi olarak işlev gördüğüne işaret etmektedir. Cetvelde yer alan tavr ve hareket hanesinin tüm öğrenciler için 10 puan olarak kaydedilmiş olması ise rüşdiyelerde disiplinin akademik başarılar kadar önemsendiğini göstermektedir.⁵⁷

Taşra Mekâtib-i Rüşdiyesine Mahsus İdare-i Dâhiliye Talimatnamesi incelendiğinde söz konusu disiplin anlayışının kurumsal bir çerçeveye dayandığı görülmektedir. Talimatnameye göre öğrencilerin öğretmen derse girdiğinde ayağı kalkmaları, okula çakı, bıçak ve benzeri delici-kesici aletler getirmemeleri, ders esnasında edepleriyle bağdaşır şekilde oturmaları ve derse dikkat kesilmeleri zorunlu kılınmıştır. Öğretmen tarafından yöneltilen sorulara yalnızca sorulan öğrencinin cevap vermesi, öğretmen otoritesini zedeleyici söz ve davranışlardan kaçınılması ve okul eşyasına zarar verilmemesi de disiplin kuralları arasındadır. Okula veya okul eşyasına verilen zararın veliler tarafından karşılanması hem maddi sorumluluk bilincinin hem de kamusal malın korunmasına yönelik idarî yaklaşımın örneğidir. Öğrencilerin birbirlerine zarar vermeleri halinde durumun öğretmene bildirilmesi, derslere zamanında girilmesi ve ders süresince tavr ve hareketlerin kontrol altında tutulması da talimatnamede belirtilen diğer hususlardır.⁵⁸ Bu çerçevede Suruç Rüşdiyesi'nde öğrencilere yıl sonunda tavr ve hareket başlığı altında verilen puanlar, söz

⁵⁷ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 460, Gömlek No. 21, 6.

⁵⁸ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, 318-322.

konusu kurallara uyum düzeyinin idarî bir ölçütü olarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Cetvellerde tüm öğrencilerin en yüksek puanı almış olmaları, mektepte disiplinin düzenli biçimde uygulandığını ve öğrencilerin talimatnameye uygun davranış sergilediklerini göstermektedir.

Tavır ve hareket değerlendirmesini takip eden esnan başlığı altındaki puanların ise 10 ile 15 arasında değiştiği görülmektedir. Arapça “dişler” anlamına gelen esnan terimi,⁵⁹ öğrencilerin ağız ve diş temizliğine dair bir değerlendirme alanı olarak kullanılmıştır. Bu durum, rüşdiyelerde yalnızca ders içi davranış ve genel disiplin ölçütlerinin değil, öğrencilerin kişisel bakım ve temizlik alışkanlıklarının da dikkate alındığını göstermektedir. Dolayısıyla Suruç Rüşdiyesi’nde ağız ve diş bakımına verilen önem, imtihan cetvellerinde yer alan bu puanlamalar aracılığıyla somut biçimde izlenebilmektedir.

Bu tarihe ait ikinci sınıf imtihan cetveli ise rüşdiyedeki eğitim yapısının bir üste seviyede nasıl sürdürüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

⁵⁹ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Yargı Yayınevi, 2006), 417.

Tablo 4. Suruç Rüşdiye Mektebi'nin İkinci Sınıf Öğrencilerine Ait İmtihan Cetveli⁶⁰

Suruç Kazası Rüşdiye Mektebine Mahsus İmtihan Cetvelidir																						
İkinci Sınıf																						
Sıra Numarası	Mektep Numarası	Şakirdanın ism ve kendisi	Kuran-ı Kerim maa Tecvid	Ulun-ı Diniye	Arabî	Tarih	Malumat-ı Medeniye	Hesap	Dürüs-ı Eşya	Türkçe	Coğrafya	Resim	Hüsn-ı Hatt	Jimnastik	Hendese	Fransızca	Farisî	Yekûn	Tavır ve Hareket	Esnan	Mahall-i Vilayeti	Mülâhazat
1	9	Abdurrahman Efendi bin Behçet Efendi	10	10	9	10	10	10	10	10	8	8	10	10	10	10	10	145	10	11	Rumkale	Sınıftan birinci olarak terfi etmiştir
2	21	Ali Efendi bin Ahmed	10	10	9	10	10	10	10	9	8	8	10	9	10	8	9	139	10	13	Birecik	Sınıftan ikinci olarak terfi etmiştir
3	2	Yaşar Efendi bin Şakir	9	9	9	9	10	7	10	9	6	10	10	10	10	9	7	134	10	13	Mamahatun	Sınıftan üçüncü olarak terfi etmiştir
4	4	Muzaffer Efendi bin Müteveffa Salih	9	9	9	10	10	9	10	10	5	8	10	10	10	7	8	134	10	16	Urfa	Sınıftan dördüncü olarak terfi etmiştir
5	22	Bekir Efendi bin	10	10	8	10	10	10	10	10	6	7	8	9	10	5	9	132	10	15	Urfa	Sınıftan beşinci

⁶⁰ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 460, Gömlek No. 21, 6.

		Müteveffa Kazzaz																				olarak terfi etmiştir
6	5	Müslüm Efendi bin Hacı Ağa	10	9	9	10	10	10	10	9	4	5	8	9	10	8	8	129	10	13	Rumkale	Sınıfından altıncı olarak terfi etmiştir
7	7	Müslüm Efendi bin İhsan	10	9	8	8	9	9	10	9	4	7	9	10	10	9	7	128	10	15	Rumkale	Sınıfından yedinci olarak terfi etmiştir
8	8	Hüseyin Efendi bin Müslüm Çavuş	8	8	8	10	9	7	10	9	6	6	7	9	10	7	8	122	10	13	Urfa	Sınıfından sekizinci olarak terfi etmiştir
9	6	Ahmed Efendi bin Müteveffa Mehmed Ağa	10	8	7	8	10	5	10	10	3	8	9	9	10	6	7	120	10	12	Rumkale	Sınıfından dokuzuncu olarak terfi etmiştir
10	10	Hanefi Efendi bin Halil Efendi	7	7	8	9	8	5	9	9	4	10	7	8	9	3	7	110	10	16	Suruç	Sınıfından onuncu olarak terfi etmiştir

Tablo 4'te görülen verilere göre ikinci sınıf öğrencileri dinî ve dil alanında yine yüksek başarı sergilemiş ve notlar çoğunlukla 9-10 aralığında yoğunlaşmıştır. Medeniye, tarih ve dürûs-ı eşya (eşya dersleri) derslerindeki yüksek performans, bu derslerin ikinci sınıf müfredatında güçlü biçimde yerleştiğini göstermektedir. Buna karşılık coğrafya, resim, hüsn-i hatt ve jimnastik derslerinde daha geniş bir dağılım görülmesi, uygulamalı derslerin öğretiminde taşra koşullarının belirleyici olduğunu düşündürmektedir.

Tablodaki verilere göre ikinci sınıfın birincisi 145 puanla Abdurrahman Efendi, ikincisi 139 puanla Ali Efendi ve üçüncüsü 134 puanla Yaşar Efendi olmuştur. Puanların bu sınıfta yüksek olması, ikinci sınıf müfredatında daha fazla dersin değerlendirmeye tabi tutulmasından kaynaklanmaktadır. Vilayet hanesinde Rumkale, Birecik, Mamahatun ve Urfa gibi yerleşimlerin görülmesi, rüşdiyenin çevre bölgelere hitap eden bir eğitim kurumu olduğunu bir kez daha doğrulamaktadır. Tavrı ve hareket hanesinde tüm öğrencilerin 10 puan almış olması ise rüşdiyede disiplin, edep ve mektep düzeninin bütüncül bir değerlendirme kriteri olarak benimsendiğini göstermektedir.

Birinci sınıfta olduğu gibi ikinci sınıf imtihan cetvelinde de esnan başlığı altında gerçekleşen değerlendirme dikkat çekicidir. Öğrencilerin ağız ve diş temizliğine yönelik bir değerlendirme kriteri olarak kullanılan esnan, cetvelde 11 ile 16 puan aralığında değişmektedir. Bu durum Suruç Rüşdiyesi'nde kişisel bakımın özellikle ağır ve diş temizliğinin öğrencilerin genel durumlarını belirlemede önemli bir unsur olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bu yönüyle rüşdiyeler yalnızca akademik başarıyı değil, öğrencilerin beden temizliği ve kişisel bakım alışkanlıklarını da eğitim sürecinin bir parçası olarak değerlendirmiştir.⁶¹

SONUÇ

Suruç Rüşdiye Mektebi'nin kuruluş süreci, idarî ve malî yapılanması, öğretmen temini ve öğrenci başarılarına ilişkin imtihan cetvelleri Osmanlı taşrasında modern maarif kurumlarının teşekkülüne dair önemli argümanlar sunmaktadır. Mektebin kuruluş sürecinde karşılaşılan bina temini, tahsisat aktarımı ve personel istihdamına dair sorunlar taşrada modern bir eğitim yapısının tesis edilmesinde yaşanan yapısal güçlükleri

⁶¹ BOA, *MF.İBT.*, Dosya No. 460, Gömlek No. 21, 6.

açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu durum, II. Meşrutiyet sonrasında genişleyen eğitim ağının taşrada kurumsal bir karşılık bulduğunu ancak bunun malî sınırlılıklarla birlikte yürütülebildiğini göstermektedir.

Mektebin uzun süre ibtidâî mektebi ile aynı binayı kullanmak zorunda kalması, dönemin taşra eğitim kurumlarında mekânsal yetersizliklerin yaygın olduğunu göstermektedir. Mekânsal sorunların yanı sıra öğretim materyallerinin, özellikle de harita gibi araçların eksikliği derslerin uygun şekilde yürütülmesini zorlaştırmıştır.

Muallim-i evvel teminine ilişkin belgeler, rüşdiyelerde modernleşen müfredatın nitelikli öğretmen ihtiyacını arttırdığını ancak taşrada bu niteliklerin karşılanmasının güç olduğuna işaret etmektedir. Öğretmen adayı klasik derslerde yüksek başarı göstermesine rağmen modern ilimler ve matematik alanındaki zayıf performans sergilemiştir. Bu nedenle idadi mezunlarına yönelme zorunluluğu ortaya çıkmış ve öğretmen kadrolarında süreklilik sağlanamamıştır.

1328-1329 yıllarına ait imtihan cetvelleri, mektebin pedagojik işleyişine dair önemli veriler sunmaktadır. Cetvellerde öğrencilerin dinî derslerde yüksek başarı düzeylerine rağmen modern ve uygulamalı derslerdeki değişken performansları, rüşdiye müfredatında hem klasik hem de modern bilgi alanlarını bünyesinde barından bir kurum olduğunu yansıtmaktadır. Coğrafya, resim ve jimnastik gibi derslerdeki farklılıklar öğretmen niteliği, koşullar ve materyal eksiklikleri gibi unsurların öğrenci performansı üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir.

Öğrencilerin Rumkale, Birecik, Mamahatun ve Bağdat gibi farklı yerleşimlerden mektebe devam etmeleri, Suruç Rüşdiyesi'nin bölgesel ölçekte önemli bir eğitim merkezi olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. İmtihan cetvellerinde yer verilen tavır ve hareket ile esnan değerlendirmeleri ise rüşdiyelerin eğitimi yalnızca akademik başarı ile sınırlamayan disiplin, kişisel bakım ve edep gibi davranışsal unsurları da eğitim sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak benimsediklerini göstermektedir. Bu çerçevede Suruç Rüşdiye Mektebi, Osmanlı maarif modernleşmesinin taşradaki yansımalarını, karşılaşılan sorunları ve modern eğitim kurumlarının yerelde nasıl şekillendiğini anlamak açısından önemli bir örnek oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti-Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT]*. Dosya No. 299, Gömlek No. 34, 2; Dosya No. 320, Gömlek No. 52, 1; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 2; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 3; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 4; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 5; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 6; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 7; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 8; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 9; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 11; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 12; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 13; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 14; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 15; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 16; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 17; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 18; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 19; Dosya No. 350, Gömlek No. 50, 21; Dosya No. 357, Gömlek No. 4, 1; Dosya No. 357, Gömlek No. 33, 1; Dosya No. 394, Gömlek No. 59, 1; Dosya No. 396, Gömlek No. 2, 2; Dosya No. 402, Gömlek No. 67, 1; Dosya No. 405, Gömlek No. 34, 2; Dosya No. 412, Gömlek No. 64, 2; Dosya No. 417, Gömlek No. 44, 1; Dosya No. 417, Gömlek No. 45, 1; Dosya No. 422, Gömlek No. 11, 9; Dosya No. 439, Gömlek No. 27, 1; Dosya No. 456, Gömlek No. 13, 4; Dosya No. 459, Gömlek No. 3, 1; Dosya No. 460, Gömlek No. 21, 6; Dosya No. 474, Gömlek No. 104, 1. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

Salnameler

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, Der-Saadet: Matbaa-i Âmire, 1316.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akyıldız, Ali. “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/273-274. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2000.
- Altın, Hamza. “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2008), 271-283.
- Bilirli, Tahir. “Osmanlı Devleti’nde Modern Eğitim Kurumlarından Rüşdiye Mektepleri: Çaycuma Rüşdiye Mektebi Örneği”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/4 (2021), 3834-3852. <https://doi.org/10.15869/itobiad.978830>.
- Cengiz, Abdullah- Karataş, Mehmet. “Ayaş Rüşdiye Mektebi”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2020), 105-116.
- Cengiz, Abdullah. “Osmanlı Dönemi Kudüs-i Şerif Sancağı’ndaki İbtidâî Mekteplerin Durumu”. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 50 (2025), 310-340. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.1629767>.
- Çağır, Mine-Türk, İbrahim Caner. “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 4 (2017), 62-75.
- Değirmenci, Kevser. “Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi (1874-1912)”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 18 (2023), 229-255. <https://doi.org/10.21021/osmed.1317781>.
- Demirel, Muammer. “Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”. *Türkler Ansiklopedisi*. Ed. Hasan Celâl Güzel vd. 15/64-93. İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Demirel, Yurdal. “Bayburt’ta Modern Bir Eğitim Kurumu: Bayburt Rüşdiyesi”. *Erdem* 73 (2018), 43-64. <https://doi.org/10.32704/erdem.471000>.
- Demirel, Yurdal. Osmanlı Taşrasında Bir Askerî Rüşdiye Mektebi ve Şehre Etkisi: Mamuretülaziz Askerî Rüşdiye Mektebi”. *Türk Askerî Eğitim ve Öğretim Tarihi Sempozyumu (16-17 Eylül 2021)*. Ed. Bünyamin Kocaoğlu vd. 3/153-187. İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 2022.

- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999.
- Ekinci, Abdullah-Asoğlu, İsmail. “Osmanlıda Sıbyân Mektepleri ve Urfa Örneği”. *Osmanlı Urfası 1*. Ed. Abdullah Ekinci. 333-344. İstanbul: Orient Basım Yayın, 2018.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. 1-2. Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Gülenç, Ahmet. “Osmanlı Devleti’nde Eğitimdeki Modernleşmenin Taşraya Yansıması: Akçaâbad Mekteb-i Rüşdiyesi Örneği”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 22 (2024), 169-199. <https://doi.org/10.21021/osmed.1477926>.
- Gülmez, Abdurrahman. “Osmanlı Devleti’nde İdâdiler”. *Uluslararası Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2021), 106-131.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2008.
- Örenç, Ali Fuat. “Silvan Rüşdiye Mektebi ve Tedrisatı”. *Sultanlar Şehri Silvan: Eğitim, Kültür, Medeniyet*. Ed. Oktay Bozan vd. 1-34. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021.
- Öztürk, Cemil. “Dârülmuaallimîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/551-552. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öztürk, Cemil. “Rüşdiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/300-303. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 2. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi, 2006.
- Sakaoğlu, Necdet. *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Sariköse, Selma Turhan. “Bartın Rüştîye Mektebi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/5 (2020), 3126-3147. <https://doi.org/10.15869/itobiad.749897>.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004.
- Tamar, İbrahim. “Divriği Erkek Rüşdiye Mektebi (1882-1913)”. *Anadolu Mecmuası* 3/8 (2025), 12-38.
- Uyanık, Ercan. “Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarım Rüştîyeler”. *Tarih Dergisi* 49 (2009), 91-111.
- Üner, Mehmet Emin. *Halep Salnâmelerinde Suruç*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2017.
- Yıldız, Hatip. “Osmanlı Modernleşme Döneminde Urfa Sancağında Açılan Müslüman Rüşdiye Mektepleri”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/2 (2020), 243-269. <https://doi.org/10.21551/jhf.729167>.

OSMANLI MODERNLEŞMESİNDE KADIN EĞİTİMİ: KURUMSAL SÜREKLİLİK, MESLEKLEŞME VE KAMUSAL ÖZNENİN İNŞASI

Serkan ŞENEL*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların eğitim alanındaki varlığı, çoğu zaman geç dönem modernleşme süreciyle ilişkilendirilse de 18. yüzyıl arşiv kayıtları bu durumun çok daha erken bir tarihe dayandığını ortaya koymaktadır. Örneğin, 1745 tarihli iki arşiv belgesi, Tırhala'da¹ Şeyh Ahmed Efendi tarafından kurulan bir vakıf mektebinde görev yapan kadın muallimelere dair önemli bilgiler içermektedir. Bu belgeler, Osmanlı taşrasında kadınların dinî eğitim faaliyetlerinde üstlendikleri işlevleri görünür kıldığı gibi vakıf sisteminin eğitim alanındaki sürekliliğini ve kurumsallığını da belgelemektedir.

Tırhala'nın Akdoğan Mahallesi'nde yer alan mektepte kız çocuklarına Kur'an öğretmekle görevli Rukiye bint-i Receb'in muallime olarak atanmasına dair kayıt yer almaktadır.² Belgeden, görevlendirmenin vakıf mütevellisi tarafından yapılan arz üzerine Maarif Nezareti benzeri bir merkezî onay mekanizmasından geçerek yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, 18. yüzyılın ortasında bile kadın öğretmenliğin şer'î ve idarî meşruiyete sahip bir meslek olarak kabul edildiğini göstermektedir. Kadın muallimenin maaşının vakıf gelirlerinden ödenmesi, Osmanlı'da eğitimin devlet ve hayır kurumları aracılığıyla sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır.

Aynı yılın Cemâziyelevvel ayında düzenlenen bir berat yenileme kaydında ise daha önce aynı mektepte görev yapan Rabia bint-i Ahmed'in görev süresinin bitmesi üzerine beratının yenilendiği ve tayinin Tırhala Kadısı Abdülkerim Efendi'nin arzı ile padişah fermanı doğrultusunda onaylandığı belirtilmektedir. *Berat-ı hıfz ve mucebince kasr-ı yedinden*

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa, serkansenel@harran.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0002-7219-4057

** Bu kitap bölümünün hazırlanması sürecinde, metinlerin yapısal bütünlüğünün sağlanması, paragraf geçişlerinin tutarlılığının artırılması ve anlatımın akademik akıcılığının geliştirilmesi amacıyla Üretici Yapay Zekâ (ÜYZ) araçlarından yararlanılmıştır.

¹ Yunanistan'ın Teselya bölgesinde yer alan tarihi bir şehirdir. Bkz. Machiel Kiel, "Tırhala", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 114-116.

² Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maarif [C. MF], No.35, Gömlek No. 1721.

tecdid olunmak ifadesi, muallimelik görevlerinin geçici bir vazife olmanın ötesinde devlet kayıtlarında düzenli olarak yenilenen bir statü olduğunu da göstermektedir. Tanzimat öncesi süreçte bu atama, Osmanlı bürokratik geleneğinde kadınların kamusal görev üstlenmesinin özellikle dinî eğitim bağlamında meşru ve kayıtlı bir uygulama olduğunu açıkça kanıtlar niteliktedir.

Vakıf temelli eğitim modeli, Osmanlı toplumunda Tanzimat öncesi kadın eğitimini meşrulaştıran bir zemin oluşturmuştur.³ Vakıflar aracılığıyla yürütülen kız mektepleri hem dinî hem toplumsal açıdan kabul gören bir çerçevede içinde faaliyet göstermiştir. Bu sayede kadın öğretmenlerin varlığı kamusal alan içinde doğal bir uzantı kazanabilmiştir.

Tırhala gibi taşra bir yerde kız çocuklarına yönelik eğitim girişimlerinin bulunması Osmanlı toplumunda kadın eğitime ilişkin yaygın kanaatlerin aksine yerel düzeyde ciddi bir farkındalık ve kurumsallaşmanın bulunduğunu gösterir niteliktedir. Tırhala ile ilgili bu belgeler, Osmanlı eğitim tarihinde kadınların görünürlüğünü kurumsal anlamda gösteren ender ve erken kayıtlar arasındadır. Ayrıca bu belgeler, kadınların kamusal alanla kurdukları ilişkinin modernleşme döneminden daha önce vakıf ve şer'î denetim mekanizmaları aracılığıyla biçimlendiğini de ortaya koymaktadır. Nitekim 18. yüzyıl Osmanlısı'nda kız çocuklarına Kur'an öğretimi hem dinî terbiyeyi hem de toplumsal düzeni pekiştiren bir işlev taşımaktaydı. Dolayısıyla Kadın muallimeler de bu çerçevenin uygulayıcıları olarak konumlanmaktaydı. Bu örnekler, kadınların yalnızca sadece eğitimin alıcısı olmadığını, uygulayıcısı ve aktarıcısı olduklarının bilgisini vermektedir.

Bu çalışma, Osmanlı'da kadın eğitiminin kurumsallaşması, meslekleşmesi ve kamusal temsili süreçlerini tarihsel süreklilik içinde ele almaktadır. Böylece kadınların modernleşme tarihindeki rolünü Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden ve konuyla ilgili ikinci literatürde yer alan okumalarla yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde vakıf mekteplerinden başlayarak kadın eğitiminin erken kurumsal temelleri incelenmektedir. İkinci bölümde kadın emeğinin öğretmenlik üzerinden meslekleşme süreci analiz edilmektedir. Üçüncü bölümde ise kadınların eğitim aracılığıyla

³ Jun Akiba, "Girls Are Also People of the Holy Qur'an": Girls' Schools and Female Teachers in Pre-Tanzimat Istanbul", *Hawwa: Journal of Women of the Middle East and the Islamic World* 17 (2019), 3.

kamusal, kültürel ve uluslararası alanlara taşınması ele alınmaktadır. Böylece kadın eğitimi, Osmanlı modernleşmesinin hem toplumsal cinsiyet rejimini dönüştüren hem de yeni kamusal figürler oluşturan bir eksen olarak değerlendirilebilir.

METODOLOJİ

Bu çalışma, arşiv temelli bir belge analizi yaklaşımıyla gerçekleştirilmiştir. Başta BOA fonlarındaki muhtelif tasnifler (MF.MKT, C.MF, DH.SAİD, Y.EE vb.) olmak üzere 18. ve 20. yüzyıllara ait kadının eğitim süreçleriyle ilgili bazı belgeler seçilip kadın muallimeler, kız mektepleri, sanayi mektepleri, hayır kurumları ve yurtdışına öğrenci gönderimleriyle ilgili kayıtlar tematik olarak sınıflandırılmıştır. Bu birincil kaynaklar yorumlanmak suretiyle Yahya Akyüz, Serpil Çakır, Selçuk Akşin Somel, Mustafa Şanal ve Yasemin Tümer Erdem'in çalışmaları ile ikinci literatürün çerçevesi oluşturulmuştur. Belgeler, “kurumsallaşma-meslekleşme-kamusal özneleşme” ekseninde yorumlanmış ve her bir mikro örnek (Tırhala mektebi, Sade Hoca Hanım, Kız Sanayi Mektebi, Dârülaceze, Madam Yeksina, Servantes, Cenevreli tıp öğrencileri vb.) bu makro çerçeve içindeki işlevi üzerinden çözümlenmiştir.

ANALİZ

Analizde ilk olarak vakıf mektepleri ve mahalle ölçeğindeki girişimler üzerinden kadınların Tanzimat öncesi eğitim faaliyetlerine katılımı gösterilmektedir. Tırhala ve Dolmabahçe örnekleri kadın emeğinin hem dinî meşruiyet hem de devlet onayıyla nasıl kurumsal bir zemine kavuştuğunu ortaya koymaktadır. Ardından Dârümuallimât, kız rüşdiyeleri, Kız Sanayi Mektebi ve Dârülaceze gibi kurumlar üzerinden kadın öğretmenliğin ve kadın üretiminin gönüllü hizmetten profesyonel sürece dönüşümü izlenmekle beraber maaş, terfi, sicil kayıtları ve liyakat vurgusuna dikkat çekilmektedir. Üçüncü düzeyde ise Dârülfünun konferansları, Gülhane Parkı uygulaması, hanımlara mahsus resim atölyesi, yurtdışına gönderilen kadın öğrenciler ve Chicago'daki Servantes örneği üzerinden kadınların kamusal mekân, kültürel alan ve uluslararası düzeyde yeni bir temsil figürü olarak ortaya çıkışı analiz edilmektedir. Bu çok katmanlı çözümleme, kadın eğitiminin aile içi terbiyeye ek olarak ekonomik üretim, sosyal politika ve modern yurttaşlık inşasıyla eklemlenen bir alan haline geldiğini göstermektedir.

TARTIŞMA

Çalışmanın bulguları, Osmanlı’da kadın eğitiminin Tanzimatla başlayan geç ve kırılğan bir süreç olduğu yönündeki yaygın anlatıyı sorgulamakta ve 18. yüzyıldan itibaren temellenen bir kurumsal sürekliliğe işaret etmektedir. Vakıf mekteplerinden Dârülfünun konferanslarına uzanan bu çizgi, kadınların bilgi üreten ve aktaran kamusal öznelere olarak konumlandığını ortaya koyarken öte yandan bu sürecin sıkı bir ahlak rejimi ve toplumsal fayda söylemiyle çevrelendiğini göstermektedir. Dolayısıyla kadın eğitimi, bir yandan meslekleşme, ekonomik güçlenme ve kamusal görünürlük imkânı sunarken diğer yandan kadın bedenini ve emeğini denetim altında tutan seçkin bir modernleşme projesinin de taşıyıcısı olmuştur. Bu çift yönlü olgu, geç Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan toplumsal cinsiyet rejimini anlamak açısından, kadın eğitiminin modernleşmenin pasif sonucu olmadığını, bizzat onu kuran temel dinamiklerden biri olduğunu göstermektedir.

ERKEN KURUMSAL TEMELLER: VAKIFLAR ÜZERİNDEN EĞİTİM

Osmanlı’da kadınların eğitim alanındaki görünürlüğü literatürde çoğunlukla Dârümuallimât’ın açıldığı 1870 yılıyla başlatılmıştır. Oysa bu kurumsal dönüşümün arka planında çok daha eski bir gelenek bulunmaktadır. Akyüz’ün belirttiği üzere Osmanlı toplumunda kadınların öğretmenlik faaliyeti yeni değildir. Hafız veya dinî açıdan bilgili kadınlar, mahallelerde hem kız hem erkek çocuklara Kur’an ve temel dinî bilgiler öğretmiştir. Kimi zaman bu öğretimi evlerinde, kimi zaman cami köşelerinde yürütmüşlerdir. Bu kadınlar “hoca hanım”, “muallime”, “molla” gibi unvanlarla anılmakta ve tıpkı erkek muallimler gibi eğitim hizmetini karşılıklı ücret ilişkisine dayalı olarak sürdürmekteydiler.⁴

Tanzimat’tan önce bağımsız binalara sahip vakıf destekli kız okullarının var olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır. Sedat Kumbaracılar, 1780’ler ile 1830’lar arasında İstanbul’da kadın öğretmenlerin yönettiği ve vakıf gelirleriyle finanse edilen kız okullarının bulunduğu bahsetmektedir. Örneğin, 1807 tarihli Tahire Hatun Mektebi vakfiyesinde, öğretmenin kadın olması gerektiği açıkça belirtilmiştir.⁵ Kaynaklar,

⁴ Yahya Akyüz, *Osmanlıda Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri (Amerikan ve Fransız Eğitim Tarihinden Benzer Örnekler)*. OTAM Dergisi 15/15 (Temmuz 2004), 3.

⁵ Akiba, “Girls Are Also People of the Holy Qur’an”: Girls’ Schools and Female Teachers in Pre-Tanzimat Istanbul”, 7.

Osmanlı kadınlarının eğitim alanındaki kamusal varlık ve görünürlüklerinin zamanla arttığını göstermektedir. Osmanlı dönemi boyunca sınırlı sayıda, dinî bilgiye sahip ve deneyimli kadınlar, kızlara yönelik sıbyan mekteplerinde eğitim vermiştir ancak erken modern dönemde bu faaliyetler kadınlar için gelir getirici profesyonel bir uğraş niteliği taşımamıştır.⁶

Tırhala ve Tahire Hatun örneklerinden yaklaşık bir asır sonra 1835 tarihli bir belge bu kurumsal geleneğin artık kadın inisiyatifiyle kamusal alana taşındığını göstermektedir.⁷ Belgede, Dolmabahçe'nin Süleymaniye Mahallesi'nde yaşayan Sade Hoca Hanım, evinin bir odasını kız çocuklarına Kur'an öğretmek için mektebe dönüştürmüştür ancak mekân yetersizliği nedeniyle devletin yardımını talep etmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından değerlendirilen bu talep kabul edilerek yeni mektep binasının inşası için arsa tahsis edilmiştir ve masrafların hazine tarafından karşılanmasına karar verilmiştir. Böylece, kadın girişimiyle ortaya çıkan yerel bir eğitim faaliyeti, resmî iradedden destek görebilmiştir. Bu olay, Sade Hoca Hanım'ın yerel düzeyde de olsa aktif özne olduğunu gösteren önemli bir örnektir. Sade Hoca Hanım'ın girişimi, kadınların ev içi alan ile kamusal alan arasındaki geçiş noktalarında dinî ve toplumsal meşruiyet çerçevesinde hareket ederek eğitim sürecinde faalleştiğini ortaya koymaktadır.

Netice itibarıyla, bu tür bilgiler Osmanlı eğitim tarihini modern öncesi dönemde yeniden okumayı zorunlu kılmaktadır. Kadınlar, ne yalnızca ev içi terbiye sahasının temsilcileridir ne de geç dönemde eğitimle tanışan edilgen figürlerdir. Aksine, kadınlar erken dönemden itibaren eğitim kurumlarının inşasında muharrik (harekete geçirici) bir güç olarak rol almışlardır. Tırhala'daki muallimeler ve Dolmabahçe'deki Sade Hoca Hanım, Osmanlı eğitim düzeninde kadın emeğinin sürekliliğini gösteren erken örnekler arasında yer almaktadır.

Devletin malî ve idarî desteğiyle ilgili eğitimlerin kurumsal bir nitelik kazandığı görülmektedir. Örneğin İstanbul'da evlerinde kız çocuklarına Kur'an öğreten dört kadının, mekânlarının yetersizliği nedeniyle Evkaf Nezareti'nden onarım talep etmeleri üzerine Meclis-i Ahkâm-ı Adliye bu evleri sıbyana mahsus mektep olarak tanımlamış, sadaret ve padişah

⁶ Ebru Boyar-Kate Fleet, *Ottoman Women in Public Space* (Leiden: Brill, 2016), 69.

⁷ (BOA), Hatt-ı Hümayun [HAT], No.1302, Gömlek No. 50718.

iradesiyle onarımlarının devletçe yapılması kararlaştırılmıştır.⁸ Bu karar, kadınlar tarafından yürütülen eğitimin devlet tarafından tanındığını göstermesi bakımından önemlidir.

Tanzimat döneminin henüz başında kız çocuklarının eğitimine dair yaklaşımın toplumsal ölçekte dönüşme eğiliminde olduğu görülmektedir. II. Mahmud'un 1824 tarihli fermanla kız çocuklarını da zorunlu ilköğretim kapsamına alması⁹ devletin ilk kez kızların eğitimini genel kamu politikası çerçevesinde değerlendirdiğini işaret etmektedir. 1830-60 arasında sıbyan mekteplerinin ıslahı, Usûl-i Cedîde iptidailerinin açılması ve kızlar için ayrı rüşdiyelerin düşünülmesi, kadınların dinî ve dünyevî bilgiyle aile mutluluğuna katkı sunacağı fikriyle birleşerek sonraki dönemde sultanî, tıbbiye ve sanayi mektepleri gibi meslek okullarının açılmasını kaçınılmaz kılmıştır.¹⁰ Bunu 1838'den itibaren kızlara özgü okul açılması yönündeki girişimler izlemiştir. Nitekim 1838-1859 arasında süren yoğun tartışmalar sonunda açılan Cevrî Kalfa İnas Rüşdiyesi, Osmanlı'da modern kız eğitiminin ilk kurumsal örneğidir. Kadın eğitiminin daha örgütlü bir forma kavuşması ise 19. yüzyıl ortalarında gerçekleşmiştir.¹¹

MODERN OKULLAŞMA SÜRECİ

Kız rüşdiyelerinin 1858'de açılması, devletin modern aile ve toplum tasarımının önemli bir adımı olarak değerlendirilmelidir. Somel, bu okulların hem eğitim amaçlı hem de Osmanlı annesi ve Osmanlı ailesi modelleri oluşturmayı hedefleyen bir nüfus politikasının unsuru olduğunu belirtmektedir. Böylece kız eğitimi, toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden tanımlandığı daha geniş bir modernleşme stratejisinin parçasına dönüşmüştür.¹² Cevrî Kalfa İnas Rüşdiyesi'nin 1859'da açılmasıyla birlikte kız çocukları için rüşdiye düzeyinde ayrı bir öğretim yapısının oluşturulması mümkün olmuştur.

Tanzimat döneminin önemli adımlarından biri 1858'de kız rüşdiyelerinin açılmasıydı.¹³ Kızlar ve kadınlar için ilk meslekî eğitim, 1860'larda İstanbul'daki Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi'nde verilen el işleri

⁸ Akyüz, *Osmanlıda Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri (Amerikan ve Fransız Eğitim Tarihinden Benzer Örnekler)*, 6.

⁹ Güldal Okuducu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015), 79.

¹⁰ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 65.

¹¹ Semavi Eyice, "Cevrî Kalfa Mektebi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 461- 462.

¹² Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi 1839-1908- İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul: İletişim, 2015), 84.

¹³ Detaylı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *II. Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 99-101.

kurslarıdır.¹⁴ 1861 tarihli Takvim-i Vekayi’de devletin bu yönelim gerekçesi, kadınların dinî ve dünyevî bilgilerle donatılarak evlilikte kocalarına destek olabilmeleri ve kendi iffetlerini korumayı öğrenmeleri şeklinde açıklanmıştır.¹⁵ Bu durum kadın öğretmen ihtiyacını doğurmuştur. Nitekim 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nde¹⁶ kız mekteplerine kadın öğretmen yetiştirmek üzere Dârülmuallimât’ın kurulacağı açıkça belirtilmiştir. Böylece kadın eğitiminin kurumsal ve mesleki çerçevesi çizilmiştir.¹⁷

Maarif Nezareti, okulun açılmasına gerekçe olarak mahalle mekteplerinde kız ve erkeklerin birlikte eğitim görmesini yetersiz ve ahlakî açıdan sakıncalı bulunmasını ileri sürmüştür.¹⁸ Bu neden, modern kız okullarının sadece bir iyileştirme olmadığını, bunun da ötesinde ahlakî düzeni yeniden kurma girişiminin parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Kızların ayrı bir mekânda eğitim almaları gerektiğine dair bu yaklaşım, sonraki tüm modernleşme adımlarının temelini oluşturmuştur. Rüşdiyelerde kadın öğretmen eksikliğinin devam etmesi üzerine 1869 Nizamnâmesi gereğince Dârülmuallimât’ın açılması kararlaştırılmış, ancak Nizamnâme’nin yayınlanmasından 1,5 yıl sonra açılabilmiştir ve ilk etapta kadın öğretmenler ile yaşı kemâle ermiş erkek öğretmenlerin de okulun eğitim ihtiyacını karşılamak üzere çalışabileceği belirtilmiştir.¹⁹ Maddi açıdan tüm yetersizliklere rağmen bir şekilde eğitimde sistematik hale gelinmeye dair bu adımlar dönemin şartları itibarıyla oldukça önemliydi.²⁰

Dârülmuallimât, kuruluş talimatnamesine göre bir müdire, çeşitli fen ve sanat derslerini okutacak kadın muallimeler, nakış ustaları ve hizmetlilerden oluşan bir kadroya sahip olmalıydı. Öğrenci sayısı 50 olarak belirlenmiş, sıbyan şubesindeki öğretmen adaylarına ayda 30, rüşdiye şubesindekilere ise 60 kuruş burs verilmesi kararlaştırılmıştır.²¹ Bu düzenlemeler, kadın öğretmenliğin kurumsal liyakat ve maddi teşvikler çerçevesinde inşa edildiğini ispat eder niteliktedir.

¹⁴ Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, 78.

¹⁵ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi 1839-1908- İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, 83.

¹⁶ (BOA), Yıldız Esas Evrakı [Y.EE], No.112, Gömlek No.6.

¹⁷ Mustafa Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttıkları Dersler”, *Belleten* 68/253 (2004), 651.

¹⁸ Okuducu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Kadınının Kısa Tarihi*, 97.

¹⁹ Hamza Altın, “Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)”, *Akademik Matbuat* 1/1 (2017), 24.

²⁰ II. Abdülhamit Devri *Eğitim Sistemi*, 25.

²¹ Mustafa Şanal, “Dârülmuallimât”, *Türkiye Maarif Ansiklopedisi* (Erişim 15 Kasım 2025).

Okulun açılması, kadınların kamusal alanda öğretici bir otorite olarak görünür hâle gelmesini sağlamıştır.²² 1873'te mezun olan 17 öğretmenden 6'sının doğrudan kız rüşdiyelerine atanması, meslekleşme sürecinin somut bir göstergesi olmuştur.²³ Kız okullarının yeni müfredatı, ahlak, Kur'an, imlâ, hesap, tarih, coğrafya, el işleri ve biçki-dikiş gibi derslerle²⁴ hem modern bilgi aktarımını hem de ahlaki terbiye hedefini bir araya getirmiştir.

Kadın öğretmenliğin kurumsallaşması yalnızca rüşdiyelerle sınırlı kalmamıştır. 1860'lardan itibaren mesleki eğitim alanında da ciddi adımlar atılmıştır. Kız Sanayi Mektepleri²⁵ kızların üretim becerileri kazanmasını amaçlayan yeni bir sosyal politika aracı hâline gelmiştir. Sanayi mekteplerindeki öğretim kadrosunun Müslüman ve gayrimüslim kadınlardan oluşması, kadın emeğinin Osmanlı toplumsal düzeninde giderek daha görünür bir konuma taşındığını göstermektedir.²⁶ Örneğin, Tophane-i Âmire'de kurulan Kız Sanayi Mektebi, Somel'e göre kadın emeğini hem toplumsal hem ekonomik açıdan dönüştüren erken kurumsal girişimlerden biridir. Bu okul, kızlara üretime dönük beceriler kazandırmayı ve onları modern ekonominin bir parçası hâline getirmeyi amaçlamıştır. Böylece kadınların ev içi rollerinin ötesine geçerek kamusal üretkenliğe katılmalarının önü açılmıştır.²⁷

Bu süreç, Çakır'ın vurguladığı üzere Osmanlı modernleşmesinde kadın bedeninin, emeğinin ve terbiyesinin sürekli gözetim altında tutulduğu bir toplumsal cinsiyet rejimini de üretmiştir.²⁸ Kadın eğitimi hem modernleşmenin vitrinini hem de kontrol mekanizmalarını içeren karmaşık bir alan hâline gelmiştir. Yeni okul modelinin başarısız olduğu gerekçesiyle gündeme gelen 1895 tarihli talimat²⁹ ise Darülmuaallimât'ın yetki alanını yeniden düzenlemiş, bir erkek müdür ile onun altında görev yapan bir kadın müdire görevlendirmiştir. Müdirenin dış yazışmalara karışmaması, karar yetkisinin müdürde toplanması, dönemin ataerkil idari

²² Boyar-Fleet, *Women in Public Space*, 69-70.

²³ Okuducu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi*, 119.

²⁴ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939), 558. Mustafa Şanal, "Kız Öğretmen Okulunun (Darülmuaallimât) Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)", *OTAM* (2009), 227.

²⁵ (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF. MKT], No.977, Gömlek No. 61, (BOA), Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi [DH. MUI], No. 87, Gömlek No.18.

²⁶ Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecince Türk Kadını (1839-1923)* (Ankara: Ötüken, 2011), 49.

²⁷ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi 1839-1908 İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, 84.

²⁸ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 118.

²⁹ 1317/1899 tarihli Maarif Salnamesi'nin içinde 1895 tarihli talimat "Taşra Mekâtib-i Rüşdiyesi'nin İdare-i Dahiliyelerine Mahsus Talimattır" başlığı ile yer almaktadır, 321-322.

yapılanmasını yansıtsa da kadınların okul içi düzeni sağlayan fiilî otoritesini ortadan kaldırmamıştır.³⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın eğitiminin fikrî temelleri de bu dönemde daha görünür hâle gelmiştir. Sâdık Rifat Paşa'nın (1807-1857) kızların eğitim almasının gereğine ilişkin erken vurguları, Münif Paşa'nın (1830-1910) Muhaverât-ı Hikemiyye³¹ aracılığıyla kızların hem aile içinde hem okulda eğitilmeleri gerektiğine ilişkin düşünceleri³² kadın eğitiminin toplumsal düzenle ilişkili bir mesele olarak ele alındığını göstermektedir. Yine Çakır'ın belirttiği gibi modernleşme döneminin kadın politikalarını anlamak yalnızca bu dönüşümlerle değil ahlak rejimi, toplumsal fayda ve medeniyet söylemleriyle iç içe gelişen uzun vadeli bir ideolojik çerçeve çizmektedir.³³

II. Meşrutiyet'in "yeni toplum-yeni insan" projesi, kadınların da modern birer toplumsal özne olarak düşünülmesini ve bu doğrultuda toplumda yer alma süreçlerinin yeniden tasarlanmasını gündeme taşımıştır.³⁴ Kız ve erkek çocuklarının bu projeye eklemlenme biçimlerinin farklı olacağı kabul edilirken, kızlara yönelik özel bir ahlâk ve medeniyet eğitiminin zorunluluğu vurgulanmıştır. Kızların eğitiminde görevler bedene, ruha ve başkalarına karşı vazifeler olarak sınıflandırılarak modern öğretim düzeni içerisinde hiyerarşik bir yapı oluşturulmuştur.³⁵ Bu hiyerarşi, kadınların ileride üstleneceği annelik, eşlik ve yurttaşlık rollerini sistemli biçimde şekillendirmeyi amaçlamıştır.

PROFESYONEL KADIN ÖĞRETMENLİĞİN DOĞUŞU VE MESLEKLEŞMESİ

Dârülmuallimât, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin 68. maddesi gereğince kız sıbyan ve rüşdiye mekteplerine kadın öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulmuştur. Okul, sıbyan ve rüşdiye kısımlarından

³⁰ Şanal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttıkları Dersler", 654.

³¹ Münif Paşa'nın Batı düşünürlerinden Voltaire, Fenelon ve Fontenelle'nin felsefî düşünceler içeren diyalog tarzındaki yazılarına yer verdiği çeviri türündeki eseridir. Münif Paşa'nın basılı ilk eseri olan *Muhâverât-ı Hikemiyye*, 1859 yılında yayımlanması hasebiyle Batı dillerinden Türkçeye çevrilen ilk edebî ve felsefî eser unvanını taşır. Bkz. Fikri Kula, "Muhaverât-ı Hikemiye (Münif Paşa)", *Türk Edebiyatı Sözlüğü* (Erişim 21 Kasım 2025).

³² Yasemin Tümer Erdem, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Kızların Eğitimi (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 11-12.

³³ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 118.

³⁴ Füsün Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 112-113.

³⁵ Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, 116-117.

oluşmuş, öğretim süreleri iki ve üç yıl olarak belirlenmiştir. Dârülmuallimât mezunlarının sahaya çıktıkları 1870 sonrasında kadın öğretmenlik, gönüllü bir öğretim faaliyeti olmaktan çıkarak devlet güvencesi altındaki profesyonel bir meslek hâline gelmiştir. 26 Nisan 1870'te açılan okulun töreninde Saffet Paşa (1815-1883), İslâm'ın kadınların öğrenimine verdiği önemi vurgulayarak Dârülmuallimât'ı kadınların eğitimde yeni bir safhası olarak tanımlamıştır.³⁶

Bu okul, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı eğitiminde kadın öğreticiliğin profesyonel bir statüye kavuştuğunu gösteren dikkat çekici bir örnektir. 31 Ağustos 1874 tarihli bir kayıta Darülmuallimât (Kız Öğretmen Okulu) öğrencilerinden biri olan Refia Hanım'ın aynı zamanda okulda piyano dersi vermesi nedeniyle maaşına zam yapılmasını konu etmektedir. Maarif Nezareti tarafından kaleme alınan belgede Refia Hanım'ın hem öğrenci hem de eğitici olarak gösterdiği çabanın takdir edilmesi gerektiği belirtilmiş ve kendisine aylık ücretine ek olarak dört yüz kuruşluk bir maaş zammı uygun görülmüştür.³⁷

Bu kayıt, birkaç açıdan dönemin eğitim anlayışını ve kadın emeğine yaklaşımını yansıtır. İlk olarak, Refia Hanım'ın verdiği dersin piyano olması, kadınların eğitiminde sanatsal ve estetik boyutların yerleşmeye başladığını göstermektedir. Piyano eğitimi, özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı'da Batılılaşma sürecinin kültürel bir göstergesi haline gelmiştir ve kadınların zarafet, görgü ve temsil kabiliyetiyle ilişkilendirilmiştir.³⁸ Bu bağlamda Refia Hanım, öğretmenlik yapan bir kadın olmanın ötesinde batılı müzik eğitiminin kadın eliyle aktarılmasının da öncülerinden bir olarak değerlendirilebilir.

Diğer yandan belgedeki üslup ve karar süreci, kadın emeğinin artık devlet mekanizması içinde resmen tanındığını kanıtlamaktadır. Maaş zammının Maarif Nezareti tarafından teklif edilip Maliye Nezareti'ne havale edilmesi kadın öğreticiliğin devletin malî ve idarî sistemiyle bütünleşmiş bir meslek haline gelmeye başladığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu durum, Osmanlı'da kadın öğretmenliğin modern kamu hizmeti statüsüne evrildiğini göstermektedir.

³⁶ Cemil Öztürk, "Dârülmuallimât" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 549.

Altın, "Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)", 26.

³⁷ (BOA), MF. MKT. No. 20, Gömlek No. 10.

³⁸ Arif Güzel, "XIX. Yüzyılda Piyano ve Osmanlı Kadını", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 8/1 (2021), 258.

Refia Hanım'ın Dârülmuallimât öğrencisi iken ders vermesi kadınların eğitim kurumlarında çift yönlü bir öğrenme-öğretme ilişkisi içinde olabildiklerini göstermekteydi. Bu örnek, kadınların eğitim alanındaki varlığının pasif bir öğrenen pozisyonu ile sınırlı kalmadığını, aksine bilgi üretiminde ve aktarımında aktif bir rol üstlendiklerine işaret etmekteydi. Özetle Refia Hanım, 19. yüzyıl Osmanlı kadın öğreticiliğinin dönüşen yüzünü temsil ediyordu. Modern müfredatın uygulayıcısı ve kadın emeğinin resmî olarak tanındığı yeni bir dönemin de öncü simgelerindendi.

Bu dönüşümün erken örneklerinden biri de Hamide Hanım'ın Üsküdar'daki Gülfem Kadın İnas Rüşdiyesine nakış muallimesi olarak atanmasıdır.³⁹ Maarif Nezareti tarafından düzenlenen bu resmi yazıda, Hamide Hanım'ın göreve uygun görülerek tayininin onaylandığı ve meslekî yetkinliğine duyulan güvenin bir itimadnâme (güven belgesi) ile tescil edildiği belirtilmektedir.

Osmanlı eğitim tarihinde kadınların öğretmenlik mesleğinde ulaştığı kurumsal olgunluğu göstermesi bakımından ilgili belge önemlidir. 19. yüzyılın son çeyreğinde Dârülmuallimât mezunlarının rüştiyelere atanması,⁴⁰ kadınların artık özel alanda bilgi aktaran kişiler olmadıklarını, devlet tarafından resmen görevlendirilen kamu eğitimcileri haline geldiğini kanıtlamaktadır. Hamide Hanım'ın nakış muallimesi olarak atanması dönemin kız okullarında sanatsal ve pratik derslerin müfredata dahil edildiğini, kadın eğitiminde estetik ve meslekî becerinin önemli olduğunu göstermektedir.

Nakış, dikiş ve el sanatları dersleri bu dönemdeki kadın kimliğinin üretkenlik ve toplumsal fayda kavramlarıyla ilişkilendirilmesinde etkili olmuştur. Bu yönüyle kadın öğretmenler hem bilgi aktarımı hem de kültürel temsil açısından bir statü sahibi olarak değerlendirilebilir. Hamide Hanım'ın atanma sürecinin Maarif Nezareti'nin onayıyla gerçekleşmesi, kadın öğretmenliğin artık devletin eğitim bürokrasisine dahil olduğunu açık biçimde gösterir niteliktedir. Kadınların kamu görevi alabilmesi için Dârülmuallimât mezunu olma şartı ise Osmanlı eğitim sisteminde kadın öğretmenliğin mesleki yeterlilik temelleri üzerinde yükseldiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, kadın öğreticiliğin vakıf ve mahalle mekteplerine

³⁹ (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemî [MF. MKT], No.59, Gömlek No. 109.

⁴⁰ 1300/1883 tarihli Devlet Salnamesi'nde geçtiğine göre Dârülmuallimât'ta ilk hanım hocalar görevlendirilmiştir. Bkz. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1883, 192-193.

dayalı geleneksel yapısından uzaklaşıp modern eğitim kurumlarına entegre olmaya başladığı yeni bir biçime evrildiğine işaret etmektedir.

Toplumsal açıdan bu belge, kadınların kamusal otoriteyle ilişkilerinin dönüştüğünü de yansıtmaktadır. Hamide Hanım gibi Dârümuallimât mezunu kadınlar zamanla modern kadın kimliğini temsil eden kamusal figürler olarak görünür hale gelecektir. Kadın öğretmenlik bu dönemde hem bilgi üretimi hem de toplumsal temsil açısından önemli bir meslektir. Hamide Hanım'ın görevlendirilmesi, Osmanlı'da kadınların eğitim yoluyla kamusal yaşamın bir parçası hâline gelmeye başladıkları sürecin belgelenmiş bir örneğidir.

3 Ocak 1884 tarihli Kız Sanayi Mektebi Nizamnâmesi⁴¹ ise kadın emeğinin hem eğitim hem de ekonomik açıdan bir kategoriye dönüştüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır. Müfredatta Kur'an, ahlak, yazı, resim ve biçki-dikiş gibi derslerin yanı sıra musiki ve coğrafya da bulunmaktadır. Yatılı öğrencilere sağlanan barınma ve beslenme desteği, kız çocuklarının eğitiminin sosyal adalet boyutunu da içeren modern bir devlet politikasına dönüştüğünü göstermektedir.

Kız Sanayi Mektebi Nizamnâmesi, Osmanlı Devleti'nde yeni bir aşamayı temsil etmektedir. Nizamnâme, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin idaresinde kurulacak Kız Sanayi Mektebi'nin kuruluş esaslarını, eğitim programını, öğrenci kabul şartlarını, idari yapılanmasını ve mali düzenlemelerini ayrıntılı biçimde tanımlamaktadır. Padişah iradesiyle onaylanan bu düzenleme, Osmanlı modernleşmesinin kadınlara yönelik politikalarında dönüştürücü bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir.

Kız Sanayi Mektebi'nin kuruluş amacı, nizamnâmenin ilk maddesinde açıkça ifade edilir: *etfâl-i inasın iktisab-ı hüner ve malûmat eylemeleri maksadıyla* yani kız çocuklarının bilgi edinmeleri ve beceri kazanmaları hedeflenmektedir. Bu ifade, 19. yüzyılın ortalarından itibaren şekillenen Osmanlı eğitim reformlarının kadınlara dönük en somut yansımasıdır. Kadınların eğitimi ahlakî veya dinî terbiye ile sınırlı kalmamış, üretim, meslek ve el sanatı gibi alanları da kapsayan iktisadî bir perspektif kazanmıştır. Kız çocuklarının hüner sahibi bireyler olarak toplumsal ve ekonomik yaşama dahil edilmesi, devletin kadın emeğini resmen tanıdığı ve yönlendirdiği anlamına gelmektedir.

⁴¹ (BOA), Şûrâ-yı Devlet [SD], No. 1176, Gömlek No.34.

Okulun idari yapısı tamamen kurumsallaşmış bir düzeni yansıtmaktadır. Nizamnâme'ye göre mektep, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı olacak müdür ve muallimlerin maaşları devlet kararnamesiyle belirlenecektir. Bu karar, kadınların yönetici pozisyonlarında da görev alabileceklerini göstermektedir. Öğrenci kabulü için sekiz-on yaş aralığı belirlenmiş, yetim ve yoksul kız çocuklarına öncelik tanınmıştır. Böylece okul, bir yandan sosyal yardım kurumu diğer yandan meslek edindirme merkezi işlevi taşımaktadır. Dâhili (yatılı) öğrencilerin devlet tarafından barındırılması, giydirilmesi ve beslenmesi öngörülmüştür. Her öğrenciye yılda iki takım elbise, çorap, ayakkabı ve kumaş verilmesi karara bağlanmıştır. Bu düzenleme, kız çocuklarının eğitim hakkını ekonomik engellerden bağımsız hale getirmeyi amaçlamıştır.

Eğitim programı, dönemin modernleşme anlayışına uygun biçimde hem teorik hem pratik dersleri bir arada içerir niteliktedir. Beş yıllık bir müfredat öngörülerek her sınıf için ilim ve sanat başlıkları altında farklı dersler belirlenmiştir. İlk yıllarda Kur'an-ı Kerim, ahlak, yazı ve okuma gibi temel dersler yer alırken ilerleyen yıllarda resim, nakış, dikiş, biçim, tarih, coğrafya ve ev idaresi gibi dersler okutulmuştur. Bu içerik, kadınların eğitiminde bilgi, beceri ve estetik terbiyeyi bir arada amaçlamaktadır.

Nizamnâme bir yandan da titiz bir disiplin ve denetim sistemi getirmektedir. Öğrenciler her yıl haziran ayında yapılan imtihanlarla değerlendirilecek, başarılı olanlar üst sınıfa geçecek ve dereceye girenlere hediyeler verilecektir. Mezun olanlara şahadetname (diploma) düzenlenecek, okuldaki davranışlara ilişkin disiplin kuralları belirlenmiştir ve uyarı, uzaklaştırma ve okuldan çıkarma cezaları tanımlanmıştır. Öğrencilerin ders saatleri, yemek vakitleri ve barınma koşulları ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. Böylece Kız Sanayi Mektebi, dönemin en sistematik kız okulu modeli haline getirilmeye çalışılmıştır.

Bu nizamnâme, Osmanlı'da kadın eğitiminin ekonomik üretim ve toplumsal kalkınmayla ilişkilendirildiğine işaret etmektedir. Kız Sanayi Mektebi, devletin ekonomik vizyonu içinde kadın emeğini üretim sürecinin bir parçası haline getirmeye yönelik bir çabası olarak düşünülebilir. El sanatları, terzilik, biçki-dikiş, nakış gibi beceriler kadınların hem aile geçimine katkı sağlamaları hem de kendi ayakları üzerinde durabilmeleri için araçsallaştırılmıştır. Böylece eğitim, kadınlar için bir geçim stratejisi

haline gelmiş ve kadın iş gücü kavramı kamusal bir kurum aracılığıyla şekillenmiştir.

Netice itibariyle 1884 tarihli Kız Sanayi Mektebi Nizamnâmesi, Osmanlı'da kadınların toplumsal ve ekonomik varlığını kurumsal düzeyde tanımlayan ilk kapsamlı hukuki metinlerden biridir. Kadın eğitiminin ahlaki sınırlarını aşarak üretim, sanat ve meslekle bütünleşmesi, Osmanlı modernleşmesinin toplumsal tabanındaki değişime işaret etmektedir. Böylece Kız Sanayi Mektebi, 19. yüzyıl sonu Osmanlısı'nda kadınların bilgi ve emek temelli bir kadın kimliği kazanmasının en somut göstergelerinden biri olmuştur.

Kadın emeğinin meslekleşmesinin bir başka boyutu, üretim faaliyetlerinin yardım anlayışını aşarak ekonomik bir model hâline gelmesidir. 1899 tarihli kayıtlarda, Dârülaceze'de kadınlara seccade dokuma öğreten Haralambos Efendi ve eşinin görevlendirilmesi, kadın emeğinin hayır kurumlarında dahi üretim temelli bir çerçeveye oturtulmaya başlandığını göstermektedir.⁴²

Dârülaceze'deki kadınlara dokuma sanatı öğretilmesi Osmanlı sosyal politikalarının özellikle de kadın emeğini üretim sürecine dâhil etme çabalarının erken örneklerinden biridir.⁴³ Belge, hem devletin hayır kurumlarını modernleştirme yönündeki iradesini hem de kadınlara meslek kazandırma anlayışını açık biçimde yansıtmaktadır.

Dârülaceze, 19. yüzyıl sonlarında Sultan II. Abdülhamid'in sosyal yardımlaşma politikalarının en görünür kurumlarından biriydi. Fakir, yaşlı, kimsesiz ve engelli bireyleri himaye etmek üzere kurulan bu kurum, diğer yandan da devletin sosyal terbiye anlayışının bir yansımasıydı.⁴⁴ 1899 tarihli bu belge, Dârülaceze'nin çalışma ve üretim temelli bir sosyal rehabilitasyon merkezi olarak da işlev kazandığını göstermektedir. Belgede, burada barınan kadınların boş oturmamaları, dokuma sanatı gibi el becerileriyle üretken hale getirilmeleri amacıyla bir programın başlatıldığı belirtilir.

⁴² (BOA), İrade Dahiliye [İ.DH], No. 1360, Gömlek No.4.

⁴³ Dârülaceze'nin imalat hususundaki faaliyetleri için bkz. Recep Çelik, "Beceri Eğitime Bir Model Darülaceze Mektepleri ve İmalathaneler", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 85 (Temmuz 2025), 426-435.

⁴⁴ Hidayet Yavuz Nuhoğlu, "Dârülaceze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 512-514.

Kadınlara seccade ve dokuma sanatını öğretmek için Haralambos Efendi ve eşi görevlendirilmiş, ayrıca marangozluk sanatında mahir olan Ahmed Ağa'nın da istihdamı uygun görülmüştür. Bu durum, kurumun hem kadınlara hem erkeklere yönelik mesleki eğitim faaliyetlerini birlikte yürüttüğünü de göstermektedir. Belgede dikkat çeken bir başka nokta ise bu eğitimlerin hayır amaçlı olmasının ötesinde iktisadi fayda gözetilerek planlanmış olmasıdır. Kadınların çalışıp gelir elde etmesi veya kurum içi üretime katkıda bulunması hedeflenmiştir.

Belge ayrıca devletin disiplinli bir istihdam mekanizması oluşturduğunu da göstermektedir. Haralambos Efendi'ye ve eşine dört yüz kuruş, marangoz Ahmed Ağa'ya yüz kuruş maaş bağlanmıştır. Bu kayıtlar, kadınların eğitimiyle görevlendirilen kişilerin uzmanlıklarının devlet tarafından resmen tanındığını ve öğreticiliğin maaşlı bir kamu hizmeti olarak düzenlendiğini kanıtlamaktadır. Ayrıca bu durum, Osmanlı modernleşmesinde gayrimüslim vatandaşların da kadın eğitimi ve zanaat öğretimi süreçlerine aktif biçimde dahil edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Haralambos Efendi'nin Rum kökenli bir zanaatkâr olması, eğitimde çokkültürlü bir uzman ağının kullanıldığını da ortaya koymaktadır. Nihai olarak Dârülaceze'deki kadınlara dokuma ve marangozluk sanatlarının öğretilmesini öngören bu karar, Osmanlı modernleşmesinin sosyal politika boyutunda kadın emeğinin görünürlük kazandığı nadir ve öncü örneklerden biridir.

İlerleyen süreçlerde devletin erken çocukluk eğitimi de kadın emeği üzerinden kurumsallaştırmaya başladığı görülmektedir. Okul öncesi eğitimin kadınların doğal otoritesiyle ilişkilendirildiği görülmektedir. 1907'de Madam Yeksina'nın Kasımpaşa'daki evinde üç-altı yaş çocuklara eğitim vermek üzere ruhsat alması,⁴⁵ Osmanlı'da erken çocukluk eğitiminin kurumsal çerçevesine dair son derece önemli bir örnektir. Kasımpaşa'da yaşayan Madam Yeksina adlı bir kadının üç ila altı yaş arasındaki çocuklara terbiye vermek amacıyla açtığı ev içi dershaneye, gerekli sağlık ve güvenlik koşullarını sağladığı tespit edilerek resmî ruhsat verilmiştir. Bu belge, Osmanlı modernleşmesinin son evresinde çocukluk ve eğitim meselesinin artık kamusal denetim alanına girdiğini ve erken çocukluk eğitiminin bir meslek disiplini olarak şekillenmeye başladığını göstermektedir.

Belgenin içeriğinde, Yeksina Hanım'ın evi Belediye tabipliği tarafından incelenmiş ve çocukların sağlığına zarar verecek bir durumun

⁴⁵ (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF. MKT], No. 1008, Gömlek No.22.

olmadığı, binanın havadar ve uygun pencerelere sahip olduğu, ayrıca eğitim ortamının güvenli olduğu belirtilmiştir. Ardından Zabtiye Nezareti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda, bu faaliyetlerin uygun bulunduğu ve ruhsat verilmesinin mahzur teşkil etmediği bildirilmiştir. Bu ayrıntılar, Osmanlı yönetiminin özel girişimle açılan eğitim kurumlarını hijyenik, tıbbî ve idarî denetim altında değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Kadınların yürüttüğü çocuk terbiyesi faaliyetlerinin, devletin resmi eğitim sistemine dâhil olma sürecine girdiği bu dönemde, sağlık koşulları ve denetim raporları gibi unsurlar eğitim faaliyetinin vazgeçilmez bileşeni haline gelmiştir.

Madam Yeksina örneği, Osmanlı'da erken çocukluk eğitiminin modern anlamda okul öncesi eğitime dönüşüm sürecinin mikro bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Madam Yeksina'nın girişimi, kadınların özel alanla kamusal alan arasındaki sınırları aşma biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Evini dershaneye dönüştürmesi, kadının kendi bilgi ve emeğini ekonomik bir faaliyet olarak topluma sunmasının örneğidir. Devletin söz konusu girişime ruhsat verirken getirdiği şartlar (binanın denetlenmesi, sağlık raporu, yaş sınırı, gözetim) kamusal alanın kontrol altında tutulduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, 1907 tarihli bu belge, Osmanlı'da kadın emeği, çocukluk kavramı ve devlet denetimi arasındaki kesişim noktasını aydınlatan eşsiz bir kayıttır.

Ne var ki bu tür olumlu gelişmelere rağmen eğitimde kadın öğretmen açığı halen devam etmekteydi. Bu eksikliğin düzeltilmesi için 1910'da bir adım daha atılmış ve Dârümuallimât mezunlarının yetersiz kalması durumunda özel eğitim almış kadınların sınavla öğretmen olabilmesi düzenlenmiştir.⁴⁶ Böylece kadın öğretmenlik liyakat esaslı bir meslek hâline gelmiş ve kadın istihdamı modern bir kamu politikası olarak şekillenmiştir. Bu karar, Osmanlı eğitim sisteminde kadın öğretmenliğin resmî ve kurumsal bir istihdam politikasına dönüşümünü açık biçimde yansıtmaktadır çünkü Dârümuallimât'ın mezun sayısının yetersiz kaldığı durumlarda, özel eğitim görmüş veya belli bir seviyede tahsil almış kadınların sınavla (bi'l-imtihan) ilkokullarda muallime olarak görevlendirilebileceğini düzenlemektedir. Alınan karar, kadınların eğitim alanındaki rollerinin artık istisnai olmaktan ziyade bir gereklilik haline geldiğini göstermektedir.

⁴⁶ (BOA), MF. MKT. No.1155, Gömlek No.109.

Belgeye göre Maarif Nezareti, Dârümuallimât mezunu kadın öğretmen sayısının⁴⁷ taşra ve merkezdeki ihtiyacı karşılamadığını belirterek, geçici bir düzenleme yapılmasını kararlaştırmıştır. Buna göre özel tahsil görmüş, belirli bir bilgi birikimine sahip kadınlar sınavla yeterliliklerini kanıtladıkları takdirde iptidai (ilkokul) mekteplerinde görevlendirilebilecektir. Bu uygulamanın onayı Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından verilmiştir. Ayrıca taşra maarif müdürlüklerine de bu kararın uygulanmasına dair yazı gönderilmiştir. Bu durum, Osmanlı devletinin kadın istihdamını merkezi bir maarif politikası çerçevesine dâhil etmeye başladığını, kadın öğretmenliği yalnızca Dârümuallimât mezunlarına özgü bir alan olmaktan çıkarak daha geniş bir kadın kitlesine açtığını göstermektedir.

1870'te açılan Dârümuallimât'tan itibaren kadınlar sistemli bir öğretmenlik eğitimi almaya başlamışlardı. Ancak mezun sayısının sınırlı olması nedeniyle özellikle taşrada kız okullarının öğretmen ihtiyacı karşılanamıyordu. 1910 tarihli bu düzenleme, kadınların öğretmen olarak istihdam edilmeleri için de yeni bir geçiş mekanizması oluşturmuştur. Böylece kadın öğretmenliği, belirli okul mezunlarına tanınan bir ayrıcalık değil sınavla erişilebilen kamusal bir meslek statüsüne dönüşmüştür. Bu yönüyle belge, Osmanlı'da kadın istihdamının liyakate dayalı ilk biçimlerinden birini temsil etmektedir.

Belgedeki *hususiyede tahsil etmiş olanlardan bi'l-imtihan isbat-ı ehliyet edenlerin ifadesi*, dönemin eğitim anlayışında kadın öğretmenler bilgi ve eğitim yetkinlikleriyle de değerlendirilmekteydi. Bu, modern öğretmenlik kavramının kadınlar için de uygulanmaya başladığını ve meslekleşmenin cinsiyet farkı gözetmeksizin ilerlediğini ortaya koymaktadır. Yine de bu uygulamanın geçici nitelikte olduğu belirtilmiştir. Dârümuallimât yeterli sayıda mezun verene kadar sürecektir. Bu da kadın eğitiminin henüz tam anlamıyla kurumsal sürdürülebilirliğe ulaşmadığını fakat devletin geçici çözümlerle bu süreci idare ettiğini göstermektedir.

⁴⁷ Kurnaz, *Yenileşme Sürecince Türk Kadını (1839-1923)*, 37.

Devletin kadın öğreticiliği ve eğitimine dair bu tür hamlelerinden kadının emeğine profesyonelleşme sürecinin bir parçası olarak yaklaşıldığını anlamaktayız. Bu sürecin çarpıcı bir göstergesi, 1911’de Cenevre’de eğitim gören Aranik ve Nevaret adlı iki gayrimüslim Osmanlı kadınına devletçe maaş bağlanmasıdır.⁴⁸ Kadın eğitiminin dinî ya da etnik kimlik farkı gözetmeksizin modern bir toplumsal yatırım olarak değerlendirildiğini gösteren bu örnek, Osmanlı’da kadın emeğinin profesyonelleşme sürecinin geldiği noktayı net biçimde ortaya koymaktadır. Bu iki kadın, devlet tarafından gönderilmemiş olsalar da Maarif Nezareti, onların başarılı olduklarını ve maddi desteğe ihtiyaç duyduklarını tespit ederek her birine aylık 150 Frank yardım tahsis etmiştir. Yardım, muavenet-i nakdiye yani karşılıksız bir destek olarak verilmiştir. Bu karar, Osmanlı’nın kadınları eğitim alanında desteklediğini göstermektedir.

Tüm bu gelişmelere rağmen daha çok kadın öğretmene ihtiyaç duyuluyordu. Darülmuallimât, II. Meşrutiyet’e kadar yalnızca İstanbul’daki kız mekteplerinin öğretmen ihtiyacını karşılayabilmiş, taşradaki ihtiyaca cevap verememiştir. Taşraya atanan mezunların çoğu görev yerlerine gitmeyerek İstanbul’da kalmayı tercih etmiştir.⁴⁹ 1913’te yayımlanan Tedrisât-ı İbtidâiye Kanunu⁵⁰ ile bazı vilayetlerde kız öğretmen yetiştirmek amacıyla gündüzlü ve yatılı Dârülmuallimâtların açılmasına karar verilmiştir. 1914-1917 arasında Adana, İzmir, Bursa, Ankara ve Konya’da bu okullar faaliyete geçmiştir.⁵¹

Çakır’a göre II. Meşrutiyet dönemi, kadınların toplumsal görünürlüğünde önemli bir genişlemenin yaşandığı bir dönemdir. Bu genişleme eğitim, basın, yardım kurumları ve meslek alanları üzerinden gerçekleşmiştir.⁵² Aynı dönemde kız sanayi mekteplerinin çoğalması, kadınların ekonomide aktif rol üstlenmelerini teşvik eden politikaların parçası olmuştur.

⁴⁸ (BOA), MF. MKT. No.1117, Gömlek No.25.

⁴⁹ Sevim Ceylan Dumanoglu-Mehmet Yetişgin, “Taşrada Darülmuallimatların Açılışı ve Tarihsel Gelişimi”, *Turkish History Education Journal* 8/1(2019), 179.

⁵⁰ Dârülmuallimât müdürlüğüne yeteri kadar mekatib-i iptidaiye ders müfredat programı ile bir nüsha Tedrisat-ı İbtidaiye İrsal olunduğu, (BOA), Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî, [MF. İBT], No.462, Gömlek No.89.

⁵¹ Dumanoglu-Yetişgin, “Taşrada Darülmuallimatların Açılışı ve Tarihsel Gelişimi”, 181.

⁵² Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 301.

KAMUSAL MEKÂN, KÜLTÜREL ALAN VE ULUSLARARASI TEMSİL

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı, Osmanlı kadınlarının kamusal ve uluslararası düzeyde de temsilci olarak görünür hâle geldikleri bir dönemdir. Bu dönüşümün en çarpıcı örneklerinden biri 1893 Chicago Dünya Fuarı'nda düzenlenen Maarif-i Umumiye Konferansı'nda Osmanlı kadınlarını temsil eden Esmeralda Servantes'tir. Servantes, Batı basınında yaygın olan “Doğulu kadın cahildir” söylemine karşı çıkarak Osmanlı kadınlarının modern eğitime aktif biçimde katıldığını, öğretmenlik yaptığını ve kamusal hayatta yer aldığını vurgulamıştır.⁵³

Matmazel Esmeralda Servantes'in, Chicago'da düzenlenen Maarif-i Umumiye Konferansı'nda yaptığı konuşma, Osmanlı kadınlarının eğitimi, terbiyesi ve toplumsal konumuna dair Batı kamuoyunda yaygın olan önyargılara bir yanıt niteliğindedir. Bu konuşma, modernleşme sürecinde kadının toplum içindeki yeni rolünü uluslararası düzeyde tanıtan bir metin olarak değerlendirilebilir.

Matmazel Servantes'e göre, İstanbul'da yaşayan Müslüman, Rum, Ermeni, Musevi ve Levanten kadınlar; Rum, Ermeni ve Musevi mekteplerinde veya devlet tarafından açılmış kız okullarında çağdaş müfredatla yetişmektedir. Bu kurumlarda verilen eğitim, Avrupa'daki okullarla kıyaslanabilecek düzeydedir. Servantes, Batı basınında sıkça dile getirilen “Doğu kadınının cehalet içinde yaşadığı” iddiasının asılsız olduğunu belirtir ve bu yanlış kanaatin, Osmanlı toplumunun iç dinamiklerini bilmemekten kaynaklandığını ifade eder.

Servantes'in konuşması, Avrupa'daki kadın hareketlerinin çoğu zaman aşırılığa kaçtığını, buna karşılık Osmanlı kadınlarının ahlaki ölçülülük ve zarafet temelinde gelişen bir eğitim anlayışına sahip olduklarını savunur. Bu noktada, *Şark nısvanı* yani Doğu'nun kadınları, ona göre sadece aile içi rollerin taşıyıcısı değil toplumun ahlaki ve kültürel sürekliliğini sağlayan başlıca unsurlardır. Servantes'in ifadesiyle Osmanlı kadınları, cehaletin değil, terbiyenin ve medeniyetin sembolüdür.

Konuşmasının dikkat çeken bir bölümü, Kur'an-ı Kerim'in kadınlara bakışı üzerinedir. Servantes, Batılı yazarların İslam'ın kadına yönelik hükümlerini eksik veya hatalı yorumladıklarını, Kur'an'ın kadını aşağılamadığını aksine onu toplumun saygın bir üyesi olarak gördüğünü savunmuştur. Hz. Meryem, Hz. Hatice ve Hz. Fatıma gibi kadınların Kur'an'da örnek şahsiyetler olarak anıldığını ve bu figürlerin İslam'da kadının onurlu bir yere sahip olduğunu açıkça gösterdiğini dile getirmiştir. Ona göre Osmanlı'daki kadın eğitimi bu ilahî perspektifin bir yansımasıdır

⁵³ (BOA), Tahrirat-ı Enebiyye ve Mabeyn Mütercimliği [Y. PRK. TKM], No.29, Gömlek No. 76.

çünkü eğitim, kadının hem dinî hem de toplumsal sorumluluklarını bilinçli bir şekilde yerine getirmesini sağlamaktadır.

Bu açıdan bakıldığında Servantes'in konuşması yalnızca teorik bir savunma değildir. Somut örneklerle desteklenen bir modernleşme panoramasıdır. Dönemin tanınmış Osmanlı kadınlarından bazılarını örnek göstererek kadınların entelektüel üretime katılımını belgelendirmektedir. Örneğin, Aliye Hanım'ın Nisvan-ı İslam adlı kitabı Osmanlı kadınlarının ahlaki ve kültürel donanımını anlatan ilk kapsamlı eserlerden biridir. Mihri Müşfik Hanım, resim sanatındaki öncü konumuyla Zafer Hanım, Fransızca ve Türkçe romanlar kaleme almasıyla Emine Semiha Hanım, matematik ve muhasebe üzerine yaptığı çalışmalarla öne çıkmaktadır. Leyla Hanım ve Gülnar Hanım gibi kadınlar, gazetelerde düzenli yazılar yazarak kamusal alanda fikir üreten entelektüeller haline gelmişlerdir. Servantes, bu örnekleri, Osmanlı kadınlarının artık sadece öğrenmekten ziyade üreten bir sınıf oluşturduğunu göstermek amacıyla sıralamıştır.

Belgenin son kısmında Osmanlı'daki kız mekteplerine dair istatistikî veriler de yer almaktadır. 1893 yılı itibarıyla imparatorlukta 1 Dârülmualimât, 1 kız sanayi mektebi, 14 hususi mektep, 65 ibtidaî mektep ve 14 rüşdiye mektebi olmak üzere toplam 97 kız okulu faaliyet göstermektedir. Bu okullarda toplam 6.545 kız öğrenci öğrenim görmektedir. Fransızca, İngilizce, Rumca ve Ermenice dillerinde eğitim veren gayrimüslim okulları da benzer nitelikte bir müfredatla çalışmaktadır. Ayrıca bu okullarda görev yapan kadın öğretmen sayısının hızla arttığı, devletin kadınlara öğretmenlik, idarecilik ve sanat öğreticiliği gibi alanlarda görev verdiği görülmektedir.

Servantes, konuşmasının sonunda Osmanlı kadınlarının eğitim alanındaki ilerlemesini, imparatorluğun genel medeniyet anlayışıyla ilişkilendirmektedir. Bu anlamda kadın eğitimi, bilgi ediniminin ötesinde devletin terakki politikasının bir parçasıdır. Kadınlar ev içi sorumluluklarının dışında kamusal hayatın üretim ve kültür alanlarını da üstlenmektedir. Servantes'in Chicago'daki konuşması, Osmanlı kadın modernleşmesinin uluslararası sahnede kendini güçlü ifade etme biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Bu uluslararası temsil, aynı yıllarda imparatorluk içinde kadın öğretmen atamalarıyla somut karşılık bulmuştur. Sadiye, Naciye ve Huriye Hanımlar'ın Edirne, Adana ve Üsküp İnas Rüşdiyelerine tayinleri, kadınların devlet adına resmî eğitim hizmeti veren kamusal figürlere dönüştüğünü göstermektedir.⁵⁴ Bu muallime atamaları, Osmanlı toplumunda kadınların eğitim alanındaki yükselişinin hem sembolik hem de kurumsal bir göstergesidir. Dârülmuallimât'tan mezun olan Sadiye, Naciye ve Huriye Hanımların taşra şehirlerindeki kız okullarına tayin edilmesi Osmanlı kadınlarının kamusal alanda görünür hale gelmesinin somut bir adımıdır. Bu tür tayinler, Tanzimat sonrasında gelişen modernleşme sürecinin kadın kimliği üzerindeki dönüştürücü etkisini yansıtmaktadır. Zira 19. yüzyılın son çeyreğinde kadın eğitimi artık devletin resmî maarif politikalarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Bu belgedeki ifadeler, dönemin kadın eğitimine bakış açısını açık biçimde ortaya koymaktadır. Örneğin, *Talibata el işlerini de göstermek üzere...* ifadesi, kadınlara verilen eğitimin sınırlarını belirlerken kadınlara bilgi ve eğitim becerileri kazandırılmakta, fakat bu bilgi çoğunlukla kadına uygun kabul edilen alanlarla (dikiş, el işleri, ahlak ve terbiye) sınırlandırılmaktadır. Böylece kadın öğretmenliğin önünün açılması, kadınların ev içi rollerini yeniden tanımlamalarına ve toplumsal hayatta görünür hale gelmelerine imkân sağlamıştır.

Edirne, Adana ve Üsküp gibi merkezlerin seçilmiş olması, modernleşmenin sadece İstanbul'a özgü bir hareket olmadığını, devletin eğitim politikalarının imparatorluğun tüm vilayetlerine yayılmaya başladığını göstermektedir. Bu şehirler, 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı idari yapısında bölgesel merkezlerdir. Dolayısıyla kadın öğretmenlerin buralara gönderilmesi hem eğitimin yaygınlaştırılması hem de taşraya taşınması anlamını taşımaktadır. Özellikle Üsküp örneği, kadın öğretmenlerin bir yandan da Osmanlı kimliğini temsil eden kültürel aktörler olarak görülmeye başlandığını düşündürmektedir.

Sadiye, Naciye ve Huriye Hanımlar bu bağlamda yeni bir kadın tipinin öncüleridir. Bu yeni profil, Dârülmuallimât mezunu, devlet memuru statüsünde, kamusal görev üstlenen eğitilmiş Osmanlı kadınına yansıtmaktadır. Onların varlığı, Osmanlı kadınlarının eğitimin öznesi ve taşıyıcısı olmaya başladıklarını göstermektedir. Bu atamalar, kadın öğretmenliğinin kurumsal bir nitelik kazanmasına ve kadın kimliğinin hem ahlakî hem de entelektüel bir sorumluluk taşıyan bir figüre dönüşmesinin başlangıcıdır.

⁵⁴ (BOA), MF. MKT. No. 180, Gömlek No.24.

Bu gelişme, modernleşmenin sınırlı ve seçkin karakterini de açığa çıkarmaktadır. Kadınların kamusal alana çıkışı, toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı bir dönüşümden çok toplumsal rollerin yeniden düzenlenmesine dayanmaktadır. Kadın öğretmen, evin ve ahlakın koruyucusu olarak görülmeye devam ediyordu ancak artık bu rolünü devletin eğitim kurumları içinde, resmî bir kimlikle yerine getiriyordu. Bu açıdan bakıldığında kadın öğretmenliğin meşrulaştırılması, Osmanlı modernleşmesinin ahlak, terbiye ve fayda kavramları etrafında kurulan sınırlar içinde gerçekleşmiştir çıkarımı yapılabilir.

Kadınların kamusal alandaki görünürlüğü yalnızca eğitimle sınırlı kalmamıştır. Fatma Hanım'ın Vefa, Aksaray, Şehzade ve Nakkaşpaşa okullarında *muallime-i ulâ* (tecrübeli öğretmen) olarak görev yapması ve maaşının 30 kuruştan 90 kuruşa yükseltilmesi,⁵⁵ kadın öğretmenliğin bir hiyerarşi içinde statü kazanmaya başladığını da göstermektedir. Fatma Hanım'ın biyografik çizgisi, dönemin toplumsal cinsiyet rejimi içinde eğitilmiş bir kadının ne tür bir kamusal kimliğe sahip olabileceğini anlamamızı sağlar. Belgeye göre Fatma Hanım, Berber Hüseyin Ağa'nın kızıdır ve eğitimine Aksaray'da bir İnas Mektebi'nde başlamıştır. Ardından Topkapı Mektebi'nde hafızlığını tamamlamıştır. Daha sonra Dârülmua'llimât'a girerek mezun olmuştur.

Bu kronoloji, 19. yüzyıl Osmanlı kadınlarının eğitim basamaklarını (Sıbyan Mektebi, Rüşdiye, Dârülmua'llimât) izleyerek kamusal bir mesleğe erişebildiklerini gösterir niteliktedir. Fatma Hanım'ın Arapça ve Farsça okuyup yazabildiği, Kur'an hafızı olduğu bilgileri, kadın muallimelerin öğretim bilgisinin ötesinde ahlakî ve dinî bir zemininin olduğunu da kanıtlar. Nitekim dönemin anlayışında kadın öğretmen, modern bilgi kadar dinî terbiyenin de temsilcisiydi.

Fatma Hanım'ın tayin süreçleri ve maaş bilgileri, kadın emeğinin devlet mekanizması içindeki değerini de açığa çıkarmaktadır. Belgede, onun farklı kız mekteplerinde *muallime-i ulâ* unvanıyla görev yaptığı, 30 kuruş ile başlayan maaşının zamanla 90 kuruşa yükseldiği kaydedilmiştir. Bu durum, kadın öğretmenlerin kariyerlerinde yükselme imkânına sahip olduklarını ve emeklerinin maddi karşılığının resmî olarak tanındığı bilgisini bize vermektedir.

Belgede sıkça geçen tayin ifadeleri *Vefa İnas Mektebi muallimliğine*, *Aksaray İnas Rüşdiyesi'ne*, *Şehzade ve Nakkaşpaşa mekteplerine* gibi ifadeler kadınların farklı semtlerdeki okullarda da görev aldıklarını ortaya koymaktadır.

⁵⁵ (BOA), Sicill-i Ahvâl İdaresi Defterleri [DH. SAİD], No. 59, Gömlek No. 333.

Bu durum, kadın öğretmenliğin şehir ağı içinde yaygınlaştığını ve eğitimin yerel ölçekte kurumsallaşmaya başladığını göstermektedir. Böylece denilebilir ki Osmanlı modernleşmesinde muallime figürü hem öğretim hem de toplumsal bakımdan bir taşıyıcı haline gelmeye başlamıştır. Kadınlar, modernleşme projesinin ahlaki teminatı olarak görülerek toplumsal değişimin görünür yüzünü oluşturmaktaydı.

Fatma Hanım'ın sicilinde dikkat çeken bir diğer unsur, onun mesleki sürekliliğinin resmî bir kayıt altında tutulmasıdır. Belgede, hangi yılda hangi mektepte görev yaptığı, hangi tarihte terfi ettiği ayrıntılı biçimde yer almaktadır. Bu bilgi, Maarif Nezareti'nin kadın personelinin düzenli biçimde izlediğini, onların da sicil ve terfi sistemine dahil edildiğini göstermesi bakımından önemli bir dönüm noktasıdır.

1914'te yapılan "Dârülfünun Hanımlara Mahsus Konferanslar" başlıklı belge ise kadınların yüksek akademik bilgi alanlarına dâhil olduklarının göstergesidir.⁵⁶ Dârülfünun ve Dârülmualimîn-i Âliye'de görev yapan müderrisler ve uzmanların, hanımlara yönelik bilimsel konferanslar düzenleyeceği belirtilir. Bu derslerin yalnızca kadınlara açık olduğu vurgulanmakta ve programın bir nüshasının da ilgili makamlara gönderildiği ifade edilmektedir. Ayrıca, bu tür faaliyetlerin maarifin yayılması ve kadınların bilgi edinmesi açısından teşvik edilmesi gerektiği belirtilerek Dârülfünun Konferans Salonu'nun kadınlar tarafından ziyaret edilmesi istenmiştir.

Besim Ömer Paşa'nın (1862-1940) "Hıfzıssıhha-i Nisaiye", Mahmud Esad Efendi'nin "Hukuk-ı Nisvan" ve İsmail Hakkı Bey'in "Fenn-i Terbiye" konferansları, kadınların sağlık, hukuk ve eğitim bilimleri gibi modern bilgi alanlarını sistematik biçimde öğrenmelerine imkân sağlamıştır.

Bu belge, Osmanlı kadınlarının yükseköğrenime giriş sürecinin önemli bir adımını temsil etmektedir. 1914 yılına gelindiğinde kadınlar henüz Dârülfünun öğrencisi olarak resmen kabul edilmemişti ancak bu tür konferanslar aracılığıyla üniversite ortamına adım atmaya başlamışlardı. Bu etkinlikler, birkaç yıl sonra 1914'te açılacak olan Dârülfünun İnas Şubesi'nin (kadınlar üniversitesi) doğrudan öncülüdür.

⁵⁶ (BOA), MF. MKT. No. 1994, Gömlek No.81.

Bu tür konferanslar, kadınların kamusal bilgi alanına erişimini sağlamakla dönemin ahlaki ve toplumsal sınırlarını da koruyan bir nitelik taşımaktaydı. Kadınlar için özel oturumlar düzenlenmesi hem modernleşme arzusunu hem de toplumsal duyarlılığı bir arada barındırır. Devlet, kadınların bilim ve eğitim dünyasına girmesini teşvik ederken bunu cinsiyet temelli bir mekânsal ayırım içinde gerçekleştirmiştir.

Kadınlara özel olarak düzenlenen konferans çizelgesi ayrıntılı biçimde sunulmuştur. Program, dönemin en seçkin Osmanlı aydınları tarafından verilmesi planlanan dersleri gösterir ve bu yönüyle, Osmanlı kadınlarının akademik düzeyde sistemli bir ders planına dâhil olduklarını belgeleyen önemli bir tarihsel kaynaktır.

Program haftalık olarak düzenlenmiş ve her ders öğleden sonra iki saatlik dilimlere ayrılmıştır. Konferansların hem bilimsel hem de toplumsal nitelikte konuları kapsadığı görülmektedir. Cumartesi günleri: El işleri başlığı altında Kız Sanayi Mektebi Müdiresi Matmazel Karimyef ve Dârülmuallimîn Fenn-i Terbiye Muallimi İsmail Hakkı Bey ders verecektir.

Aynı gün ikinci oturumda, Dârülmuallimîn-i Âliye tarih muallimi İhsan Bey tarafından tarih dersi yapılacaktır. Pazartesi günleri: İlk derste, Şehiyye Müdürü ve Tıp Fakültesi Müderrislerinden Besim Ömer Paşa (modern tıbbın Osmanlı'daki öncülerinden biri) kadınlara “Hıfzıssıhha-i Umumiye ve Nisaiye” (kadın sağlığı, hijyen ve halk sağlığı) konulu dersleri verecektir.

İkinci derste ise Müellifin-i Osmaniye'den Dârüşşafaka muallimi Ahmed Cevad Bey, idare ve ahlak eğitimi (İdare-i beytiye ve tedris) konulu bir konferans sunacaktır. Çarşamba günleri: Maarif Nezareti Müsteşarı ve Dârülfünun Müdürü Salih Zeki Beyefendi, maarif yönetimi ve eğitim idaresi üzerine konuşacaktır.

Ardından yine Salih Zeki Bey tarafından Malûmat-ı Fenniye başlıklı ikinci bir konferans gerçekleştirilecektir. Perşembe günleri: İlk derste Defter-i Hakani Nazırı ve Dârülfünun müderrislerinden Mahmud Esad Efendi, Hukuk-ı Nisvan (kadın hakları) dersi verecektir.

İkinci derste tekrar İsmail Hakkı Bey, Fenn-i Terbiye (eğitim bilimi) konulu bir sunum yapacaktır. Hafta sonu cumartesi günü derslerin yeniden başlaması öngörülmüş ve ayrıca perşembe günleri derslerin biraz daha erken başlayacağı belirtilmiştir.

Bu program, Osmanlı kadınlarının edebiyat veya terbiye konularına ilaveten hukuk, sağlık, idare, fen ve tarih gibi modern bilim alanlarında da eğitim almaya başladıklarını göstermektedir. Öğretici kadronun neredeyse tamamı, dönemin Dârülfünun ve Dârülmualimîn hocalarından oluşmuştur. Bu durum, kadın eğitiminin artık profesyonel bir girişim olmaya başlamasına ve resmî akademik sistemin parçası haline gelmeye başladığını açık bir biçimde göstermektedir.

Derslerde yer alan konuların çeşitliliği itibariyle kadın sağlığı, çocuk eğitimi, aile idaresi, kadın hakları, tarih ve fen bilgisi gibi kadınlara dönemin modern yurttaş kadın kimliğini kazandırma amacını yansıtır.⁵⁷ Özellikle Besim Ömer Paşa'nın sağlık dersleri ve Mahmud Esad Efendi'nin Hukuk-ı Nisvan konferansı, kadınların toplumsal rollerinin yeniden tanımlandığı dönemin zihinsel dönüşümünü somutlaştırır.

Aynı yıl Gülhane Parkı'nın salı günleri kız öğrencilere tahsis edilmesi,⁵⁸ kamusal mekânların cinsiyetlendirilmiş bir düzen içinde yeniden tanımlandığını göstermektedir. Bu düzenleme, kadınların kamusal alandaki görünürlüğünün artmasını sağlık ve güvenlik ilkeleriyle uyumlu bir çerçeveye yerleştirmiştir. Bu belge de Osmanlı'da kadınların kamusal alanda varlık göstermeye başladığı dönemin sembolik örneklerinden biridir.

İstanbul'daki kız mekteplerinin henüz modern standartlara uygun, geniş bahçeli ve teneffüs alanlı binalara sahip olmaması nedeniyle öğrencilerin sağlık ve sosyalleşme ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Gülhane Parkı'nın her salı günü sadece kız öğrenciler ve kadınlara ayrılmasına karar verildiği belirtilmektedir. Bu karar, Maarif Nezareti'nin girişimiyle alınmış ve uygulama İstanbul Vilayeti Maarif Müdürlüğü ile İstanbul İnas Sultanîsi (kız lisesi) Müdürlüğü aracılığıyla yürürlüğe konmuştur.

Gerekçe olarak dönemin hijyen ve beden terbiyesi anlayışı öne çıkmaktadır.⁵⁹ Belgede, “mevcut mektep binalarının sağlık şartlarına tam uymadığı, öğrencilerin hava almaya ve temiz havada bulunmaya ihtiyaç duydukları” açıkça ifade edilmiştir. Bu nedenle park, kız talebelerin tenezzüh (gezinti), mümarese (fiziksel etkinlik) ve istirahat alanı olarak tahsis edilmiştir. Ayrıca erkeklerin bu günlerde parka alınmayacağı özellikle vurgulanmıştır. Bu ifade dönemin hassasiyetlerine uygun bir kamusal düzen oluşturmak amacı taşımaktadır.

⁵⁷ Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, 112.

⁵⁸ (BOA), MF. MKT. No.1198, Gömlek No.18.

⁵⁹ Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, 115.

Osmanlı modernleşmesinin son evresinde eğitim politikalarının artık beden sağlığı, hijyen ve kamusal yaşam gibi kavramları kapsayacak şekilde genişlediğini göstermesi bakımından ilgili bilgiler önemlidir. Kız öğrencilerin yalnızca akademik bilgiyle değil bedensel ve sosyal gelişim açısından da desteklenmesi dönemin modern eğitim anlayışının bir yansımasıdır. Gülhane Parkı'nın belirli günlerde yalnızca kadınlara ve kız öğrencilere ayrılması, kamusal mekânın cinsiyetlendirilmesi açısından da önemlidir. Kadınların kamusal alana kontrollü erişimi hem devletin toplumsal modernleşme idealini hem de geleneksel düzeni koruma çabasını bir arada yansıtır.

Sonuç olarak belgeden yapılabilecek çıkarıma göre Osmanlı'da kadınların eğitimle birlikte kamusal hayata katılımının mekânsal bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Devlet, kız öğrencilerin sağlıklı gelişimini desteklemek adına onların açık havada bulunmasını teşvik etmiş, böylece kadınların şehir yaşamına modern ve ahlaki bir biçimde dahil olmalarının yolunu açmıştır. Bu uygulama, Cumhuriyet döneminde parklarda, sahalarda ve sosyal alanlarda kadın varlığını olağan hale getirecek toplumsal dönüşümün erken bir öncüsü olarak değerlendirilebilir.

Dârülfünun'da hanımlar için açılan resim atölyesi⁶⁰ Osmanlı'da kadınların sanat eğitimiyle kurumsal düzeyde tanıştığını gösteren en erken belgelerden biridir. Belgede, Dârülfünun'da hanımlara özel olarak açılan resim derslerine olan ilginin giderek arttığı ve mevcut atölye imkânlarının talebi karşılamada yetersiz kaldığı belirtilmiştir. Bu yoğun ilgi üzerine hanımlara özel bir resim atölyesi açılması için talepte bulunulmuştur. Ancak Dârülfünun binasının fiziksel koşulları nedeniyle bu isteğin şimdilik ertelenmesi uygun görülmüştür. Buna gerekçe olarak kadınlara tahsis edilen bölümde boş bir dersane bulunmaması ve yeni bir alan tahsisi yapılmasının binanın düzenini bozacağı ifade edilmiştir.

Belgede *hanımlara mahsus resim atölyesinin başka bir mahalle nakline mecburiyet hâsıl olduğu* ifadesi geçmektedir. Yani, kadın öğrenciler için planlanan resim atölyesinin Dârülfünun binası⁶¹ içinde değil başka bir binada veya mektepte faaliyete geçirilmesi düşünülmüştür.

⁶⁰ (BOA), MF.MKT. No.1199, Gömlek No.18.

⁶¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 521-525.

Maarif Nezareti, bu talebi makul bulmuştur fakat uygun bir mekân bulunana kadar mevcut düzenin sürdürülmesini tavsiye etmiştir.

Osmanlı'da kadınların yükseköğretim kurumlarında sanat eğitimi alma sürecinin henüz fiziksel ve kurumsal altyapı açısından tamamlanmadığı anlaşılmaktadır. 1914 yılında kadınlara özel Dârülfünun İnas Şubesi'nin⁶² açılmasıyla kadınlar ilk kez üniversite seviyesinde eğitim görmeye başlamış, ancak mekânsal eksiklikler devam etmiştir. Kadınlara özel bir resim atölyesi talebinin ortaya çıkması, bu öğrencilerin yalnızca akademik değil estetik ve sanatsal eğitim alanında da kendilerini geliştirme arzularını yansıtmaktadır.

1916'da bu konferanslara devam eden kadınlar, Maarif Nezareti'ne gönderdikleri dilekçelerde derslerden elde ettikleri terakkiyat-ı fikriyyeyi (düşünsel ilerleme) belirterek konferansların sürekliliğini talep etmişlerdir.⁶³ Ayrıca belgede Dârülfünun'un Konferans Salonu'nda kadınlara yönelik olarak düzenlenen serbest derslerin (yani halka açık, kayıt şartı olmayan derslerin) birkaç yıldır devam ettiği, bu derslerden yararlanan hanımların Maarif Nezareti'ne teşekkür ettikleri ve derslerin sürdürülmesini talep ettikleri belirtilmiştir. Kadınlar adına yazılan bu mektupta, verilen derslerin hem entelektüel hem de toplumsal yönden büyük fayda sağladığı, terakkiyat-ı fikriyye açısından çok değerli bulunduğu ifade edilmektedir.

Teşekkür mektubunda ayrıca, dersleri veren dönemin önemli hocaları arasında Besim Ömer Paşa, İsmail Hakkı Bey ve Cevad İhsan Şerif Bey'in isimleri geçmektedir. Kadınlar, bu hocaların derslerinden büyük memnuniyet duyduklarını, bilhassa sağlık, eğitim ve sosyal hayat konularındaki bilgilerin kendilerine önemli katkı sağladığını belirtmiştir. Mektup, kadınlar adına Dârülfünun serbest dersleri müdavimleri (kadın dinleyiciler) tarafından imzalanmıştır. İmzacılar arasında Emine Melek, Adalet Ali, Fatma Bedriye, Etyad Asaf, Yegane İsmail ve Feride Fazıl gibi dönemin eğitilmiş kadın figürleri bulunmaktadır.

Kadınların Maarif Nezareti'ne doğrudan teşekkür ve talep mektubu göndermeleri, onların kamusal alanda kurumsal muhataplık bilinci

⁶² Mustafa Gündüz, "İnas Dârülfünunu (1914-1921)", *Türk Maarif Ansiklopedisi* (Erişim 20 Kasım 2025).
<https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/inas-darulfununu>

⁶³ (BOA), MF. MKT. No. 1216, Gömlek No. 13.

kazandığını kanıtlar niteliktedir. Bu, sadece eğitimde değil, idari düzeyde de kadınların görünürlüğünün artmaya başladığı bir dönemin göstergesidir.

Kadınlar, kamusal alanda ilerlemeye devam ediyordu. Fotoğrafçılık gibi erkek egemen bir mesleğin dahi kadınlar tarafından icra edilmeye başlanması Naciye Hanım'ın Türk Hanımlar Fotoğrafhanesi'ni kurması (1918) ve Muzaffer Hanım'ın ilk kadın seyyar fotoğrafçı olarak ün kazanması kadınların kamusal görünürlüğünün mesleki düzeyde ne kadar genişlediğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁶⁴

I. Dünya Savaşı yılları ise kadınların bilimsel mesleklere devlet desteğiyle katıldıkları bir dönemdir. Cenevre'de tıp eğitimi alan Suad Mahmud ve Süeda Emin'e devlet tarafından yıllık 1500 lira yardım tahsis edilmesi,⁶⁵ kadınların profesyonel mesleklerde uluslararası düzeyde varlık göstermelerine imkân tanımıştır. Devlet, ekonomik koşulların yetersiz olduğu bir dönemde dahi kadınların yardım çağrısına cevap vererek onları desteksiz bırakmamıştır.

Bu kadınlar, Aydın Vilayeti tarafından yükseköğrenim için İsviçre'nin Cenevre şehrine gönderilen iki genç Osmanlı kadınıdır. Mali sıkıntıları nedeniyle devlet desteği talepleri bulunmaktadır. Bu örnek, Osmanlı'nın son döneminde kadınların tıp gibi profesyonel ve kamusal mesleklerde de yer almaya başladığını gösteren çok değerli bir örnektir. Suad Mahmud ve Süeda Emin Hanımlar, Aydın Vilayeti'nin girişimiyle İsviçre'ye tıp eğitimi için gönderilmiştir. Ancak eğitimleri sırasında kendilerine tahsis edilen ödeneklerin kesilmesiyle ciddi bir geçim sıkıntısı yaşamışlardır. Bu iki öğrenci, Cenevre'den Dahiliye Nezareti'ne (ve dolaylı olarak Maarif Nezareti'ne) gönderdikleri mektupta, tahsisatlarının yeniden sağlanmasını talep etmişlerdir.

Mektupta, savaş ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle devletin kendilerini unuttuğu ve eğitimlerinin yarım kalma tehlikesiyle karşı karşıya oldukları anlatılmaktadır. Kadınlar, *İzmirli Türk kızları olarak kendi memleketimizin çocuklarıyız, bizleri tanıımıyorsunuz, paramız tükendi, kirasını dahi ödeyemez hale geldik* diyerek hükümete seslenmişlerdir. Bununla birlikte, Yunan işgali nedeniyle memleketlerinden kopmak zorunda kaldıklarını, bu nedenle ailelerinden destek alamadıklarını da ifade etmişlerdir.

⁶⁴ Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar-Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 258.

⁶⁵ (BOA), MF. MKT. No.1219, Gömlek No. 4.

Bu örnekler aynı zamanda Cumhuriyet öncesi dönemde kadınların doktorluk mesleğine adım atışının ilk somut örneklerinden biridir. Bu iki kadının Cenevre’de tıp eğitimi görmesi Osmanlı’da kadın doktor yetiştirilmesi yönündeki ilk girişimlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Bir sonraki kısımda, öncekiyle bağlantılı olarak dosyada yer alan ikinci yazışma yer almaktadır. İsviçre’nin Cenevre şehrinde tıp eğitimi gören Suad Mahmud ve Süeda Emin adlı iki Türk kadınının, Dahiliye Nezareti’ne gönderdikleri ikinci yardım talebi mektubudur. İlk mektuptan farklı olarak bu yazıda, öğrencilerin hem ekonomik hem de psikolojik açıdan yaşadıkları zorlukları çok daha dramatik bir dille ifade ettikleri görülmektedir.

Mektupta, daha önce kendilerine gönderilen küçük miktardaki yardım için teşekkür edilmekte, ancak bu desteğin yetersiz kaldığı belirtilmektedir. Kadınlar, Cenevre’deki hayat şartlarının ağırlaştığını, döviz farkı ve kira bedelleri yüzünden geçimlerinin neredeyse imkânsız hale geldiğini vurgulamaktadır. Özellikle savaş ve mübadele döneminin belirsizliği içinde memleketlerinden kopuk bir şekilde yaşadıklarını şu ifadelerle dile getirirler: “Bizim gibi gurbet elde kimsesiz birer talebe, hükümet-i Osmaniye’nin muavenetine muhtaçtır. Paramız kalmadı, pansiyon kiralılarımızı bile ödeyemez hâle geldik.”

Suad Mahmud mektubunda, “bizleri memleketimiz adına istikbalin kadın doktorları olarak yetiştirmek için gönderdiniz, şimdi bu imkân elimizden kayıp gitmektedir” diyerek, eğitimlerinin yarıda kalmasının ülke için de bir kayıp olacağını vurgular. Mektupta, vatan hizmetine dönük bir bilinçle “vatana tabibe olarak avdet etmek” (doktor olarak memlekete dönmek) istediklerini açıkça ifade ederler.

Bu belge, Osmanlı son döneminden Cumhuriyet’e geçiş eşiğinde kadınların devletle doğrudan yazışan özne haline geldiğini gösterir niteliktedir. Bu öğrenciler artık eğitim haklarını, yurttaşlık sorumluluklarını ve toplumsal rollerini bilen bilinçli bireylerdir. Ayrıca mektubun dili, dönemin kadın entelektüel söyleminin olgunlaşmış bir örneğini sunmaktadır. Kadınlar hem duygusal bir tonda devletin vicdanına seslenmekte hem de mantıklı gerekçelerle eğitimlerinin önemini savunmaktadırlar.

Belgenin alt kısmında, Umûr-ı Mahalliyye-i Vilâyât Müdürlüğü'nün cevabı yer alır. Burada, öğrencilerin talebinin makul bulunduğu, her birine yıllık 1500 lira tahsis edilmesine karar verildiği belirtilmiştir. Bu ödenek, *irade-i seniyye* ile Padişah'ın şeref müsaadesi doğrultusunda sağlanmıştır. Yani kadın öğrencilerin mücadelesi sonuç vermiştir. Devlet, onların eğitimini sürdürmeleri için malî destek sağlamayı kabul etmiştir.

Bu gelişme, hem kadınların yükseköğrenim alanındaki varlığının devlet tarafından tanındığını hem de kadınların taleplerini ısrarla sürdürebilecek toplumsal bir özgüvene ulaştıklarını haber vermektedir. Özellikle 1922 gibi Kurtuluş Savaşı'nın sürdüğü bir yılda kadınların Avrupa'da tıp eğitimi görmesi ve bu eğitimin devlet tarafından finanse edilmesi, bireysel bir yardım talebinin ötesindedir. Kadınların bilim alanında var olma kararlılığını, eğitim hakkını savunma cesaretini ve modern yurttaşlık bilincini yansıtmaktadır. Suad Mahmud ve Süeda Emin'in mektupları, Cumhuriyet döneminde kadın doktorların, akademisyenlerin ve bilim insanlarının yetişmesinin öncül adımlarını oluşturan güçlü bir kadın sesi olarak tarihsel önem taşımaktadır.

SONUÇ

Bu çalışma, Osmanlı'da kadın eğitiminin 18. yüzyıldan 20. yüzyıl başına uzanan dönüşümünü tarihsel süreklilik içinde ele alarak üç temel sonuca ulaşmıştır.

Kadın eğitimi Tanzimatla başlamamıştır. Vakıf mekteplerindeki dinî öğretim faaliyetlerinden başlayarak devlet destekli bir kurumsallaşmaya doğru gelişmiştir. Kadınlar, erken dönemden itibaren hem eğitimin aktarıcısı hem de yerel toplulukların dinî-moral düzenini sağlayan figürler olarak önemli roller üstlenmiştir.

19. yüzyıl ortasından itibaren kadın emeği profesyonelleşmiş ve modern okul sistemi içinde öğretmenlik diplomasıyla tanımlanan bir meslek hâline gelmiştir. Dârülmuallimât, bu meslekleşme sürecinin merkezinde yer almıştır. Kadın emeği hem eğitim hem de ekonomik değer taşıyan bir kamu hizmeti kategorisine dönüşmüştür.

Kadın eğitimi modernleşmenin yalnızca bir unsuru olmamıştır. Kamusal alanı ve toplumsal cinsiyet rejimini dönüştüren yapısal bir mekanizma olmuştur. Kadınlar öğretmen, yönetici, piyanist, doktor ve hatta uluslararası temsilci olarak yeni kamusal figürler oluşturmuştur. Böylece imparatorluk içinde toplumsal değişimin taşıyıcıları hâline gelmişlerdir.

Nihai olarak kadın eğitimi Osmanlı modernleşmesinin bizzat modernleşme sürecini şekillendiren aktif ve kurucu bir güçtür. Kadınlar, bilgi üretiminin, kamusal görünürlüğün ve profesyonel meslekleşmenin merkezine yerleşerek 20. yüzyılın toplumsal dönüşümüne giden yolu açmışlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgesi

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No.112, Gömlek No.6.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Maarif [C. MF]*. No.35, Gömlek No. 1721.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun [HAT]*. No.1302, Gömlek No. 50718.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye [İ.DH]*. No. 1360, Gömlek No.4
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF. MKT]*. No.977, Gömlek No. 61, (BOA), Dahiliye BOA, Osmanlı Arşivi. *Muhaberat-ı Umumiye İdaresi [DH. MUI]*. No. 87, Gömlek No.18.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF. MKT]*. No.59, Gömlek No. 109.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF. MKT]*. No. 1008, Gömlek No.22.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi [MF. İBT]* 462/89.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *MF. MKT*. No. 1216, Gömlek No. 13.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *MF. MKT*. No. 180, Gömlek No.24.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *MF. MKT*. No. 1994, Gömlek No.81.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *MF. MKT*. No. 20, Gömlek No. 10.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *MF. MKT*. No.1117, Gömlek No.25.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *MF. MKT*. No.1155, Gömlek No.109.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *MF. MKT*. No.1198, Gömlek No.18.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *MF. MKT*. No.1219, Gömlek No.4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *MF.MKT*. No.1199, Gömlek No.18.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sicill-i Ahvâl İdaresi Defterleri [DH. SAİD]*. No. 59, Gömlek No. 333.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şûrâ-yı Devlet [ŞD]*. No. 1176, Gömlek No.34.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği [Y. PRK. TKM]*. No.29, Gömlek No. 76.

Salname

- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. 1300/1883.
- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye. 1317/1899.

Kitap

- Boyar Ebru- Fleet Kate. *Ottoman Women in Public Space*. Leiden: Brill, 2016.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2015.
- Erdem, Yasemin Tümer. *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Kızların Eğitimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939.
- Karakışla, Yavuz Selim. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar-Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Kodaman, Bayram. *II. Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Kurnaz, Şefika. *Yenileşme Sürecince Türk Kadını (1839-1923)*. Ankara: Ötüken, 2011.
- Okuducu, Güldal. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2015.
- Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Somel, Selçuk Akşin *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi 1839-1908- İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. İstanbul: İletişim, 2015.

Üstel, Fusun. *Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Dergi Makalesi

- Altın, Hamza. “Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârümuallimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)”. *Akademik Matbuat* 1/1 (2017), 20-37.
- Çelik, Recep. “Beceri Eğitimine Bir Model Darülaceze Mektepleri ve İmalathaneler”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 85 (2025), 426-35.
- Dumanoglu, Sevim Ceylan vd. “Taşrada Darümuallimatların Açılışı ve Tarihsel Gelişimi”. *Turkish History Education Journal* 8/1 (2019), 174-198.
- Şanal, Mustafa. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunda Görev Yapan Kadın İdareci ve Öğretmenler ile Okuttıkları Dersler”. *Belleten* 68/253 (2004), 649-670.
- Şanal, Mustafa. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun (Dârümuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870–1924)”. *OTAM Dergisi* 26 (2009), 221-244.
- Güzel, Arif. “XIX. Yüzyılda Piyano ve Osmanlı Kadını”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 8/1 (2021), 246-261.

Ansiklopedi Maddesi

- Eyice, Semavi. “Cevrî Kalfa Mektebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/461-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gündüz, Mustafa. “İnas Dârülfünunu (1914-1921)”. *Türk Maarif Ansiklopedisi* Erişim 20 Kasım 2025. <https://Turkmaarifansiklopedisi.Org.Tr/İnas-Darulfununu>
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Dârülfünun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/521-525. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kiel, Machiel. “Tırhala”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/114-116. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kula, Fikri. “Muhaverât-I Hikemiye (Münif Paşa)”. *Türk Edebiyatı Sözlüğü*. Erişim 21 Kasım 2025. <https://Tees.Yesevi.Edu.Tr/Madde-Detay/Muhaverat-I-Hikemiye-Munif-Pasa-Tees-1533>
- Nuhoglu, Hidayet Yavuz. “Dârülaceze”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 512-514.
- Öztürk, Cemil. “Dârümuallimât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/549-550. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Şanal, Mustafa. “Dârümuallimât”. *Türkiye Maarif Ansiklopedisi*. Erişim 15 Kasım 2025. <https://Turkmaarifansiklopedisi.Org.Tr/Darulmuallimat>

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ÇOCUK EĞİTİMİNİN ÇOCUK YURDU VE MUSAVVER KÜÇÜK OSMANLI DERGİLERİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Tuba ÖZHAZİNEDAR*

GİRİŞ

Eğitim; önceden belirlenmiş kaidelere göre bireylerin tutum ve tavırlarında belli değişikliklerin oluşmasını sağlayan planlı bir süreçtir. Bireylere toplumun değer yargıları öğretilerek toplumun devamı sağlanmıştır. Eğitim, düzenin korunmasında devletin kullandığı en önemli argümanlarından birisi olmuştur. Eğitimle bireyler toplumsal sistemle uyumlu hale getirilmiştir. Bu yüzden eğitim devlet kontrolü altında gerçekleştirilmiştir.¹ Devlet, siyasi ve ideolojik telkinlerle toplumu eğitim aracılığıyla dizayn etmiştir. Toplumsal birlik, bütünlük ve uyum eğitim aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Kamu yararı için toplumun değer yargıları bireylere öğretilmiştir². Bireylerin öğrenmesi gereken temel ilkeler, resmi ideolojiler benimsetilerek toplumsal ve siyasal kontrol sağlanmıştır. Devlet, düzenin devamını sağlayabilmek için eğitimi bir sosyal denetim mekanizması olarak kullanmıştır³.

Toplumsal bir amaca ulaşmak için eğitim belli politikalar çerçevesinde yürütülmüştür. Devlet, ideolojilerini eğitim politikaları ile gerçekleştirmiştir. Bireyler mevcut sistemi kabul etmeyi, bu sisteme uymayı ve bu sistemi sürdürmeyi eğitim döneminde öğrenmişlerdir. Yetiştirilen bireyler, devlet politikasının oluşturduğu eğitim sisteminin ürünü olmuştur. Toplumun ihtiyaç ve koşullarına göre düzenlenen ve bireyin topluma uyumunda aracı olan eğitim, politik dokuyla çelişmemiştir⁴. Toplumsal dokuya ve sisteme uygun yetiştirilen bireyler, iktidara çok boyutlu bir güç ve içerik kazandırmış, mevcut siyasal yapının devamını sağlamıştır. Eğitim sistemi, egemen ideolojinin sürdürülebilmesi için resmi ideolojiyi toplumsal düzende sürekli ön plana çıkarmıştır⁵.

* Dr. Tuba Öz hazinedar, ORCID ID:0000-0002-6396-8946, tozhazinedar@yahoo.com

¹Uğur Akın & Gani Arslan, “İdeoloji ve Eğitim: Devlet-Eğitim İlişkisine Farklı Bir Bakış,” *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/ 1 (2014), 86.

²Halis Çetin, “Devlet, “İdeoloji ve Eğitim”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/2 (2001), 202.

³Bertrand Russell, *Eğitim ve Toplum Düzeni* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1969), 5.

⁴Mahmut Âdem, *Ulusal Eğitim Politikamız ve Finansmanı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1993), 57.

⁵Ozan Erözden, *Ulus-Devlet* (Ankara: Dost Kitabevi, 1997), 110.

Meşrutiyetle meydana gelen siyasal, ekonomik, hukuki, kültürel değişmelerin topluma benimsetilmesi, değerlerin kökleşmesinde eğitimin rolü son derece önemli olmuştur. Eğitim bir amaç ve hedef doğrultusunda verilmiştir. İşlerin aksamaması için emir ve kararnameler çıkarılmıştır. Meşrutiyet ideolojisi üzerinde inşa edilen eğitim sistemi, ideal toplumu oluşturmada önemli bir görev üstlenmiştir⁶. Uygulamaya konulan eğitim politikaları her hükümet döneminde yenilendiğinden eğitim bir devlet politikası şeklini alamamıştır. Eğitim politikaları ülkenin içinde bulunduğu koşullara göre düzenlenmiştir. Politikaların, kültürel, toplumsal, ekonomik ve ideolojik yanları olmuştur. Oluşturulmak istenilen toplum düzenine göre eğitim politikaları belirlenmiştir. Eğitim politikası ile bireyde istenilen yönde davranış meydana getirme hedeflenmiştir⁷.

II. Meşrutiyet dönemi eğitim politikası ile meşrutiyet değerlerini benimsemiş, batılı fikirlerle donatılmış bireyler yetiştirilmek istenmiştir. Meşrutiyet hükümetleri, eğitim politikasına belli başlı konularda düzenleme yapmıştır. Eğitimde bir yenilik gerçekleştirilmiş olsa da kalıcılık sağlanamamıştır. Kısa süreli hükümetlerle istikrarlı bir eğitim politikası hayata geçirilememiştir⁸. Osmanlı toplumu vurgusunun yapıldığı dönemde ideal bir toplum oluşturulmak istenmiştir. Tüm Osmanlı vatandaşlarının eşit şartlarda eğitim hizmetinde faydalanması temin edilmiştir⁹. Okur-yazar oranını arttırmak için ilkokul eğitimi zorunlu hale getirilmiş, eğitim seferberliği ile nitelikli insan, güçlü bireyler yetiştirilmek istenmiştir. Siyasal, ekonomik, kültürel alanda yapılan köklü değişikliklerle mevcut siyasal düzen korunmak istenmiştir. Bireylere milli değerler kazandırılarak millet bilinci oluşturulmak istenmiştir. Böylece kişilerin devlete karşı olan aidiyet bağının güçlenmesi sağlanmıştır¹⁰.

Hayata geçirilen eğilim programları ile Osmanlılık çatısı altında, meşrutiyet nitelikleri ile uyumlu, Kanun-i Esasinin maddeleri ile tutarlı ve ülkenin kalkınma hamleleri ile eşdeğer, batılı bir içeriğe sahip bir eğitim sistemi tasarlanmıştır. Eğitim yoluyla toplumsal dönüşüm hızlandırılmıştır. Meşrutiyet düzeninin yerleşmesi, kalıcılığının sağlanması için toplumsal bilincin artırılması, sorumluluk duygusunun kazandırılması, manevi değerlerin öğretilmesi için eğitim çalışmaları

⁶Esergöl Balcı, *Türkiye’de Eğitim Politikaları (1923-1980)* (Ankara: Pegem Akademi, 2024), 4-6.

⁷Yahya Kemal Kaya, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz, Politika Eğitim, Kalkınma*, (Ankara: Pegem Akademi, 1984), 65.

⁸İsmail Güven, *Türkiye’de Devlet, Eğitim ve İdeoloji* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2000), 20.

⁹Âdem, *Ulusal Eğitim Politikamız ve Finansmanı*, 25.

¹⁰Ahmet Aypay, *Eğitim Politikası* (İstanbul: Pegem Akademi, 2015), 7.

yapılmıştır¹¹. Toplumun ihtiyaçları doğrultusunda siyasal, kültürel ve ekonomik görevleri üstlenen makbul vatandaş inşa edilmiştir. Devletin ana temasını teşkil eden politik ve ideolojik söylemlerin etkin bir şekilde yürütüldüğü eğitim müfredatı uygulanmıştır. Eğitim hayatına yön vermek, sorunları tespit etmek ve çözüm üretmek amacıyla gazeteler, dergiler ve kitaplar yayınlanmıştır¹².

Toplumsal yapıyı mevcut sistemle uyumlu hale getirmek için eğitim politikalarına yön verecek uygulamalar hayata geçirilmiştir. Sistemin yerleşmesi için hükümet etkili bir biçimde çalışmıştır. Meşrutiyet tipolojisine uygun vatandaş yetiştirmek için okullarda siyasi ve ideolojik telkinler yapılmıştır. Kamuoyu oluşturmak için meşrutiyet propagandası yapılmış, bir meşrutiyet nesli hedeflemiştir. Osmanlı aidiyet duygusuna sahip, devletini seven ve devletine karşı görev bilincinde olan bireyler yetiştirilmiştir¹³. Meşrutiyet iktidarı, kendi amaçları ile bireylerin amaçlarını, beklentilerini ve çıkarlarını denkleştirerek bireylerin meşrutiyet iktidarına yabancılaşmasını önlenmeye çalışmıştır. Böylece bireyler, kendisi gibi düşünen bireylerden oluşan toplumla özdeşleşmiştir. Toplumdan istenilen ve beklenen davranışlar ve tutumlar oluşturulmuştur. Eğitim, toplumu kontrol etme aracı olmuştur¹⁴.

Bireylerin biçimlendirilmesini amaçlayan eğitim sistemi ulus-devlet projesine dönüşmüştür. Eğitim, ideolojik bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. İtaatkar ve tek tip vatandaş inşa süreci hayata geçirilmiştir. Belli bir müfredat programıyla uygulanan eğitim sistemi didaktik ve biçimlendirici öğeler içermiştir. Müfredata devlet ideolojisi yansıtılmıştır¹⁵. Makbul vatandaş yetiştirmek için tasarlanan eğitim politikası zamanla sistemleşmiştir. Toplum otoriter bir rejim etrafında kenetlenmiştir. Devletin sırtını yasladığı ilkelerle toplumu düzenleme süreci etkili bir şekilde kullanılmıştır. Meşrutiyet ideolojisi doğrultusunda verilen eğitimle vatandaşlık bilincinin geliştirilmesine çalışılmıştır¹⁶.

¹¹Fusun Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 25.

¹²Ali Gurbetoğlu, "Osmanlı Süreli Çocuk Yayınlarında Çocukluk ve Eğitim Anlayışı Çocuk Dostu Örneği", *Milli Eğitim Dergisi* 53/ 243 (2024), 1417.

¹³Zafer Toprak, *Bir Yurttaş Yaratmak: Muasır Bir Medeniyet İçin Seferberlik Bilgileri* (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1998), 10.

¹⁴Çetin, "Devlet, "İdeoloji ve Eğitim", 203-204.

¹⁵Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri* (Ankara: Ocak Yayınları, 1996), 40.

¹⁶Mehmet Şimşir & Ali Çetiner, "Sosyal Bilgilerde İdeal Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme," *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 5/1 (2021), 38.

Osmanlı devlet ideolojisini biçimlendiren birlik, bütünlük ve uyumu sağlama çabası eğitim aracılığıyla inşa edilmiştir. Toplumsal, siyasal ve ekonomik düzenin devam etmesinde eğitim önemli bir aracı olmuştur. Toplumun birlik, bütünlük ve uyum içinde olması meşruti iktidara, güç kazandırmıştır. Böylece meşruti iktidar, ideoloji ve eğitim aracılığıyla konumunu güçlendirmiştir¹⁷. Meşruti iktidar, rejimin yerleşmesi için toplumsal mühendistik görevini üstlenmiş, geleceğin vatandaşlarını inşa etmek için var gücüyle çalışmıştır. Meşrutiyet dönemi boyunca ilköğretimde vatandaşlık eğitimi verilmiştir. Osmanlılık kimliğinin inşasında aidiyet ve sadakat duygusu geliştirilmek istenmiştir. Toplumun fertlerine ulusal sorunlar karşısında birlik ve berberlik duygusu aşılanmıştır¹⁸.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

23 Temmuz 1908’de meşrutiyet yeniden ilan edilmiştir. Rejimin sağlam bir zemine oturması için izlenecek politikalar tespit edilmiştir. Kanun-i Esasi’de değişiklik yapılarak padişahın yetkileri kısıtlanmış, parlamento güçlendirilmiş, dernek ve cemiyetler kurulmuş, basın özgürlüğü tanınmış, temel hak ve hürriyetler tanımlanmış ve anayasal teminat altına alınmıştır¹⁹. Kanun-i Esasi’de yapılan değişiklikle vatandaşlık kavramı tanımlanmış, birey-devlet ilişkileri düzenlenmiştir. Böylece devlete yurttaşlık bağlı ile bağlı olan herkes Osmanlı’nın temel unsuru kabul edilmiştir. Tüm etnik unsurların bir çatı altında toplanmasıyla bir birlik sağlanmak istenmiştir. Anayasada yapılan düzenlemelerle yeni rejimin temelleri atılmıştır. Toplumun yapısı ve işleyişi değişmiştir²⁰.

Hürriyet kavramı her alanda genişletilmiştir. Bu durum düşünce ve ifadesini çekinmeden söyleyen kitle sayısını artırmıştır. Ülke tarihinde, daha önce görülmemiş bir biçimde iktidar tenkit edilmiştir. Anarşik bir hürriyet havası içinde, her düşünceyi temsil eden gazete yayın hayatına başlarken muhalefet partileri de siyasal mecrada faaliyet göstermiştir²¹. İktidar mücadelesini etkili bir biçimde yapmak isteyen teşekküller, meşrutiyet değerlerinin korunmasını temel prensip kabul etmiştir. Mutlakıyet idaresinden çıkan toplum ise siyasi hayatın karışıklığı içinde ne

¹⁷Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016), 80.

¹⁸Ezgi Polat, “Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı”, *Ankara Barosu Dergisi* 3 (2011), 129.

¹⁹Tanık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı / İkinci Meşrutiyet’in Siyasal Hayatına Bakışlar* (İstanbul: Kronik Kitap, İstanbul, 2023), 26.

²⁰Tuba Özhazinedar, “Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Adalet Fermanı ve Kanun-i Esasi’nin Tahlili,” *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 12/36 (2023), 776.

²¹Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2017), 9.

yapacağını bilememiştir. Meşrutiyet'in huzurlu bir hayat sağlayamaması, halkta güvensizlik meydana getirmiştir. Bundan dolayı halk, iktidarın politikalarına ve muhalefetin serzenişlerine katılmamıştır²².

Meşrutiyetin ilanından sonra ülke genelinde Meclis-i Mebusan ve Ayan seçimleri yapılmıştır. Seçimler, 1908 yılının Kasım ve Aralık ayları içerisinde yapılmıştır. Meşrutiyet süresi boyunca 4 genel seçim yapılmıştır. 1908 seçimlerine Ahrar Fırkası ile İttihat ve Terakki Cemiyeti katılmıştır. Ülke genelinde etkili bir biçimde teşkilatlanan İTC, Meşrutiyet'in ilk genel seçimlerini ezici bir çoğunlukla kazanmış ve Mecliste çoğunluğu sağlamıştır. 17 Aralık'ta Meclis-i Mebusan açılmıştır²³. Siyasi iktidar, İTC'nin elinde toplanmıştır. İTC, elde ettiği çoğunlukla hükümet otoritesinin yerine geçmiştir. Çok partili sistemin yerleşmesini vaat eden II. Meşrutiyet rejimi, iktidar partisinin mutlak hâkimiyetinden dolayı bir tek parti rejimi sunmuştur. Ülke yönetimi 1908'den 1918'e kadar İTC'nin yönetiminde kalmıştır. Muhalefet kavramının yerleşmediği II. Meşrutiyet döneminde, rejim teorik olarak varsa da pratikte uygulanmamıştır²⁴.

İktidarın İTC'nin tekelinde bulunması demokratik bir siyasi hayatı imkânsız kılmıştır. İTC'nin temel hak ve hürriyetleri sınırlandırması, basına sansür uygulaması, muhalefet partilerine baskı ve şiddet uygulaması hukuki yollardan siyasi mücadeleyi imkânsız hale getirmiştir²⁵. İTC'nin hürriyeti vaat edip, hürriyeti baltalaması halkta güvensizlik yaratmış, toplumsal kırılmayı derinleştirmiştir. Meşrutiyetin kendisine nasıl bir fayda sağladığını anlayamayan halk, kime ve neye inanacağını şaşırmıştır. İTC, hükümete perde arkasından müdahale etmiştir. Ülkenin tüm kurum ve kuruluşları baskı altında tutulmuştur²⁶.

Meşrutiyet rejimi, Abdülhamit'in istibdadını geride bırakan, oligarşinin hâkim olduğu bir rejime dönüşmüştür. Abdülhamit idaresini eleştirenler, meşrutiyet idaresi altında örtülü bir istibdat rejimi inşa etmişlerdir. İTC'nin darbe girişimine kadar 24 defa hükümet değişimi gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyet'in ilk hükümeti 22 Temmuz 1908'de Mehmed Said Paşa tarafından kurulmuştur²⁷.

²²Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku* (Bursa: Ekin Matbaası, 2019), 59.

²³Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 45.

²⁴Ali Çiftçi, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Örgütlenme ve Yönetim Yapısı İçinde Kulüplerin Yeri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37 (2015), 117.

²⁵Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 140.

²⁶Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (İstanbul: Arkadaş Yayınları, 2015), 663.

²⁷Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi (Cilt 1 - Kısım 2)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991), 69.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ

Meşrutiyet hükümetleri rejimi sağlam temellere oturtmak için devletin kurum ve kuruluşlarında radikal değişiklikler yapmıştır. Bu dönemde politika, hukuk, ekonomi ve eğitim alanında yeni uygulamalar hayata geçirilmiştir. Mehmet Sait Paşa, İTC'nin direktiflerine karşı gelince istifa ettirilmiştir. Meşrutiyet döneminde kurulan ilk hükümet kısa süreli olmuştur. Yeni hükümet 5 Ağustos 1908'de Kamil Paşa tarafından kurulmuştur²⁸. Kamil Paşa, icraatlarında kendisini padişaha karşı sorumlu hissetmiş, Meclis'in kararı olmadan hükümet programında değişiklik yapmıştır. Kamil Paşa'nın çalışma prensibi hem İTC tarafından hem de Meclis-i Mebusan üyeleri tarafından hoş karşılanmamıştır. Meşruti rejimin gereğini yerine getirmediği için Kamil Paşa hükümeti güvenoyu alamamıştır. Ülke tarihinde ilk defa güvenoyu alamayan bir hükümet düşürülmüştür²⁹.

Yeni hükümet, 17 Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa tarafından kurulmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa her ne kadar İTC'nin desteğini alsa da kabine üyeleri İTC'den seçilmemiştir. Bu yüzden hükümet icraatlarında kendi içerisinde çatışma yaşamıştır³⁰. Hükümette meydana gelen uyumsuzluk eleştirilere neden olmuştur. Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Bosna Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı ve çetelerin durumu hükümeti, muhalefetin odağı haline getirmiştir. Ordu ve ulema sınıfı arasında başlayan çatışma Otuz Bir Mart Vak'asının yaşanmasına neden olmuştur. Olayların kontrol altına alınamaması üzerine Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi istifa etmiştir³¹.

Yeni hükümet, 13 Nisan 1909'da Tevfik Paşa tarafından kurulmuştur. 31 Mart Vakasından sonra II. Abdülhamit azledilmiştir. Bunun üzerine Tevfik Paşa'nın sadrazamlığı sona ermiştir. İttihatçıların talebi üzerine 5 Mayıs 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Yeni hükümet, asayişin temini ile uğraşmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu koşullardan dolayı muhalefetin tepkisiyle karşılanmıştır³². Uygulamaya koyduğu politikalarda İTC'nin müdahaleleri

²⁸İhsan Güneş, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Türkiye'de Hükümetler: (1908-1923)* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 57.

²⁹Stanford Shaw & Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (İstanbul: Gamze Kitabevi, 1983), 332.

³⁰Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1967), 55.

³¹Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, 189.

³²Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-1914* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2015), 411.

ile karşılaşmış, hazırlanan kanunlar Meclisten geçirilememiştir. Baskılar karşısında Hüseyin Hilmi Paşa 28 Aralık 1909'da istifa etmiştir³³.

Yeni kabine 12 Ocak 1910 yılında İbrahim Hakkı Paşa tarafından kurulmuştur. 24 Ağustos 1908'de kurulan Kâmil Paşa kabinesinde Maarif Nazırlığı görevini yürütmüştür. Hükümet programında eşitlik yanlısı politika takip edeceğini söyleyen İbrahim Hakkı Paşa, kısa zamanda İTC'nin güdümüne girmiştir. Meşrutiyet dönemi hükümetleri içerisinde ilk eğitim politikası hazırlayan hükümet olmuştur³⁴. Hiçbir unsurun anadiline ve inancına müdahale etmemek temel bir ilke olarak benimsenmiştir. İlköğretim zorunlu hale getirilmiş, devlet okullarında eğitim parasız verilmiştir. Özel ve devlet okullarında eğitim dili Türkçe olmakla birlikte anadilde eğitim hakkı tanınmıştır³⁵. Özel ve cemaat okulları denetim altına alınmıştır. Kız çocuklarının eğitimine önem verilmiş, kadınların çalışma hayatına katılması desteklenmiştir. Eğitim metotları, öğrenmeye ve sorgulamaya dayalı hale getirilmiştir³⁶. İbrahim Hakkı Paşa'nın İTC'nin tahakkümü altına girmesi hükümete karşı duyulan güveni sarsmıştır. Muhalefetin artan tepkisine karşı, hükümet baskı ve şiddete başvurmuştur. Muhalefeti susturmak için Sadâ-yı Millet gazetesi başyazarı Ahmet Samim cinayete kurban gitmiştir. Faalin bulunamaması kamuoyunun tepkilerine neden olmuştur³⁷. Olayların kontrolü sağlanamamışken Balkanlar'da yeni bir kriz patlak vermiştir. Hükümet olayları yatıştırmak için 3 Temmuz 1910'da Kiliseler Kanununu yürürlüğe koymuştur. İlgili kanun Balkan Savaşlarının zeminini hazırlamıştır. İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin Trablusgarp'ta izlemiş olduğu yanlış politikalar istifasına neden olmuştur.³⁸

30 Eylül 1911'de Said Paşa ikinci kez kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir. Muhalefet, Trablusgarp Savaşının kaybindan hükümeti ve İTC'yi sorumlu tutmuştur. İTC muhalefetin kendilerine yönelik tepkileri üzerine Meclisi feshetmek istemiştir. Bunun için Kanuni Esasinin 35. Maddesinde değişiklik yapılmak istenmiştir. Durumdan rahatsız olan Said Paşa 30 Aralık 1911'de istifa etmiş; fakat 1 Ocak

³³Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/550-551.

³⁴Muharrem Dördüncü, "Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (2015), 87.

³⁵Meltem Begüm Saatçi Ata, "İbrahim Hakkı Paşa Maarif Nazırlığı Ve Türk Eğitim Tarihine Katkısı", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 4/8 (2021), 306

³⁶Muhammet Şahin & M. Ahmet Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler," *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 9/4 (2011), 856.

³⁷Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987), 181-182.

³⁸Dördüncü, "Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati", 88.

1912’de yine kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir. İttihatçıların artan baskılarına daha fazla dayamayan Said Paşa Meclisi feshetmiştir³⁹. 1912 seçimleri Said Paşa’nın sadrazamlığında gerçekleştirilmiştir. Ülke tarihine damga vuran seçimler, toplumsal kırılmalara neden olmuştur. Bu şartlar altında görevde kalmak istemeyen Sait Paşa, 16 Temmuz 1912’de istifa etmiştir. İstifası ile siyasî hayatı sona ermiştir⁴⁰.

21 Temmuz 1912’de Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından yeni kabine kurulmuştur. Trablusgarp Savaşına son veren Uşi Anlaşması imzalanmıştır. Ülkede muhalefetin tepkileri şiddetlenmiştir. Balkan bunalımı, iç ve dış meseleler devletin varlığını tehdit eder duruma gelmiştir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın çabalarına rağmen Balkan Savaşı başlamıştır. Savaşın hezimetini karşısında 29 Ekim 1912’de Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi düşmüştür⁴¹. Aynı gün yeni hükümet Kamil Paşa tarafından kurulmuştur. Yeni hükümet Balkan yenilgisini üzerine Balkan devletleri ile ateşkes yapmış ve sorunu siyasi yollarla çözmeye çalışmıştır. İTC, Kâmil Paşa Hükümeti hakkında Edirne’nin Bulgaristan’a bırakıldığı ile ilgili halkı kışkırtmıştır. Yarattıkları kaostan faydalanan İTC, 24 Ocak 1913’te hükümet darbesi yapmıştır. Mahmut Şevket Paşa aynı gün hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir⁴².

Mahmut Şevket Paşa iktidarında Edirne geri alınmış, bu sebeple kendisine Edirne fatihi denilmiştir. Bu durum Enver Paşa ile Mahmut Şevket Paşa arasında rekabete neden olmuştur. Mahmut Şevket Paşa, hükümetin işleyişine İTC’nin müdahale etmesine izin vermemiştir. Mahmut Şevket Paşanın tutumu karşısında İTC onu bir tehdit olarak görmeye başlamıştır. 11 Haziran 1913’te Mahmut Şevket Paşa düzenlenen bir suikast sonucu hayatını kaybetmiştir⁴³. 17 Haziran 1913’te Said Halim Paşa hükümeti kurulmuştur. İTC, Sait Halim hükümeti döneminde yönetimde söz sahibi olmuştur. İTC, otoriter bir idare oluşturarak muhalefeti susturmuştur. 2 Ağustos 1914’te Almanya ile ittifak antlaşması Sait Halim Paşa yalısında imzalanmıştır. İktidarda bizzat söz sahibi olan İTC’nin talimatıyla I. Dünya Savaşı’na girilmiştir. 3 Şubat 1917’de Talat Paşa ile yaşanan anlaşmazlık nedeniyle istifa etmiştir⁴⁴.

³⁹Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 71.

⁴⁰Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 161

⁴¹Rıfat Uçarol, “Gazi Ahmet Muhtar Paşa,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1996), 13/445-448.

⁴²Cevdet Küçük “Babiâli Darbesi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1991), 4/389.

⁴³Hacer Göl, “Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/1 (2021), 336.

⁴⁴Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa ve Fikirleri”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi* 8/22 (2019), 57.

İTC kendi içerisinde yaptığı müzakereler sonunda, 4 Şubat 1917'de Mehmet Talat Paşa'yı hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. İTC kabinesi kurulmuştur. I. Dünya Savaşının tüm ağırlığını taşıyan hükümet, yoklukla, yoksullukla, hastalıkla mücadele etmiştir. Temel ihtiyaçların temininde oldukça sıkıntı yaşanmıştır. Talep ve arz dengesinin bozulması karaborsacılığın yaygınlaşmasına neden olmuştur. 24 Mayıs 1917'de karaborsacılığı önlemek için "Men-i İhtikâr Kanunu" yürürlüğe girmiştir. Kanuna uymayanlar hakkında cezai yaptırım uygulanmıştır. Kanuna rağmen suç oranında azalma meydana gelmemiştir. Bunun üzerine 18 Ağustos 1917 İaşe Nezareti kurulmuştur⁴⁵.

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda büyük bir yenilgi almış, Osmanlı ordusu dağılmış, ülke işgal edilmiştir. Tüm bu yaşananların sorumlusu olarak İTC hükümeti gösterilmiştir. Artan tepkilere daha fazla dayanamayan Talat Paşa hükümeti 7 Ekim 1918'de istifa etmiştir⁴⁶. İTC kabinesi istifa edince hükümeti kurma görevi Ahmet İzzet Paşa'ya verilmiştir. Bu hükümet döneminde Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. İTC üyelerinin gizlice yurtdışına kaçması Ahmet İzzet Paşa kabinesini zor durumda bırakmıştır. Artan tepkiler üzerine hükümet 8 Kasım 1918'de istifa etmiştir⁴⁷. 11 Kasım 1918'de Ahmet Tevfik Paşa ikinci kez hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. 12 Kasım'da İstanbul işgal edilmiştir. Vahdetin, 21 Aralık 1918'de Meclisi feshetmiştir. Feshin ardından kabine dağılmıştır⁴⁸.

12 Ocak 1919 Tevfik Paşa bir kez daha hükümeti kurmakla görevlendirilmiş, 3 Mart 1919'da istifa etmiştir. 4 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Damat Ferit Paşa, Meşrutiyet döneminin en uzun soluk hükümeti olmuştur. Kabine politikaları ile ülke tarihine damgasını vurmuştur. Anadolu yönetiminin isteği üzerine 30 Eylül 1919'da Ferit Paşa hükümeti istifa etmiştir⁴⁹. Yeni kabine Ali Rıza Paşa tarafından 2 Ekim 1919'da kurulmuştur. Hükümet aldığı ilk icraatla genel seçimlerin yapılmasına karar vermiştir. 12 Ocak 1920'de Osmanlı Meclisi yeniden açılmıştır. 28 Ocak'ta Misak-ı Milli kararları kabul edilmiştir. Ali Rıza Paşa hükümeti 9 Şubat 1920'de

⁴⁵Hakan Uzun, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hükümetleri ve Programlarının Analizi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 65 (2019), 427.

⁴⁶Güneş, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Türkiye'de Hükümetler*, 215.

⁴⁷Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi* (Ankara: İmaj Yayınları, 2006), 79.

⁴⁸Murat Aydoğdu, *Mütareke Döneminin Son İstanbul Hükümeti - Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti-(21 Ekim 1920-4 Kasım 1922)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 4.

⁴⁹Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1 (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 171.

güvenoyu alarak göreve başlamıştır. Fakat İtilâf devletlerinin baskıları karşısında 3 Mart'ta istifa etmiştir⁵⁰.

Yeni hükümet 8 Mart'ta Salih Hulusi Paşa tarafından kurulmuştur. 16 Mart'ta İstanbul işgal edilmiştir. İşgalin ardından Salih Hulusi Paşa 2 Nisan'da hükümetten istifa etmiştir. Tevfik Paşa hükümeti kurmakla görevlendirilmiş, fakat Tevfik Paşa sağlık sorunlarını gerekçe göstererek reddetmiştir⁵¹. Damat Ferit Paşa 24 Martta beşinci kez hükümeti kurmakla görevlendirmiş, İtilaf Devletlerinin artan baskılar karşısında 17 Ekim'de istifa etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son kabinesi Tevfik Paşa tarafından 21 Ekim 1920'de kurulmuştur. 1 Kasım 1922'de kaldırılmış, ardından 4 Kasım'da Tevfik Paşa kabinesi sona ermiştir⁵².

II. Meşrutiyet Dönemi Hükümetlerinin Eğitim Politikası

II. Meşrutiyet döneminde uygulamaya konulan eğitim politikaları bir devlet politikası olmaktan ziyade meşruti hükümetlerin yürürlüğe koyduğu politikalarlardır. Her hükümet döneminde yeni bir eğitim politikası uygulanmıştır. Hükümet politikalarının temel amacı cehaletin ortadan kaldırılması ve eğitimin hızla yaygınlaştırılması olmuştur. Dönemde çocuk ve yurttaşı okutup yetiştirmek esas alınmıştır. Yetiştirilen bireylerle toplumu dönüştürmek amaçlanmıştır⁵³. Eğitim, belirli bir plan dâhilinde verilmiş, ilkokul zorunlu hale getirilmiş, ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır. Toplum, yeni insan anlayışı doğrultusunda meşruti yönetim tarafından dizayn edilmiştir. Eğitim, devletin varlığını devam ettirmesinde temel araç olarak kabul edilmiştir. Eğitimi her anlamıyla ulusal hale getirmek hedeflenmiştir.⁵⁴

II. Meşrutiyetin ilk döneminde eğitim politikası Osmanlılık etrafında birleşmiştir. Bireylerin, adalet, hürriyet, eşitlik ortamında beraber yaşamalarının mümkün olacağı düşünülmüştür. Okur-yazar oranının artırılması için okuma-yazma seferberliğini başlatmıştır. Üretimde verimliliğin ve kalkınmanın sağlanabilmesi için eğitim batı normlarına göre yeniden yapılandırılmıştır⁵⁵. Uygulamaların topluma benimsetilmesi ve kökleştirilmesi amacıyla eğitim politikaları uygulamaya konulmuştur.

⁵⁰Cevdet Küçük, "Damat Ferit Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1993), 8 /436-439.

⁵¹Güneş, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Türkiye'de Hükümetler*, 251.

⁵²Necati Çavdar, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa* (İstanbul: Berikan Yayınları, 2016), 238.

⁵³Orhan Yıldız & Tuğçe Yıldız, "Türkiye Cumhuriyeti Eğitim Politikaları", *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi* 3 /1 (2016), 26.

⁵⁴Mehmet Öznur Alkan, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde," ed: H Kemal Karpat, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul, 2004), 200-201.

⁵⁵Kaya, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz, Politika Eğitim, Kalkınma*, 20.

İstenilen bir toplum düzeni inşa etmek ve buna uygun bireyler yetiştirmek için gerekli çalışmalar yapılmıştır⁵⁶. Aidiyet, sadakat duygusu ve millet sevgisi oluşturabilmek için yurtsever bireylerin yetiştirilmesine çalışılmıştır. Merkezi otoritenin sağlanması için müfredat programında vatandaşlık eğitimine yer verilmiştir. Osmanlılık kimliğinin inşası sağlanmak istenmiştir.⁵⁷

II. Meşrutiyet döneminde, eğitim politikaları devrim ruhunu yansıtan bir toplum meydana getirmeye yönelik olmuştur. Meşrutiyeti sistemleştiren, besleyen değerler modern toplumun inşasında fikri ve felsefi dayanak olmuştur. Meşrutiyet'in sadece hukuki olmasının ötesinde ahlaki bir rejim olduğu vurgusu yapılmıştır. İyi insan-iyi yurttaş modeliyle, dini motiflerin dışındaki bir ahlak anlayışının yerleşmesi hedeflenmiştir.⁵⁸ Eğitim sistemi ve müfredatı bu hedefler doğrultusunda düzenlenmiştir. Batılı ve çağdaş özelliklere sahip eğitim modeli ile meşrutiyet değerleri kökleştirilmeye çalışılmıştır. Rejimin devam edebilmesi için rejime sahip çıkacak eğitimli ve bilinçli nesiller yetiştirilmiştir.⁵⁹

Bireylerin toplumsal ve kamusal alandaki davranışları düzenlenmiştir. Toplumsal mecrada medeni olmanın ölçütü olarak sunulan toplumsallık biçimleri öğretilmiştir. Topluma anayasanın tanıdığı kurallar dâhilinde birlikte yaşamının kuralları anlatılmıştır. Osmanlı Devletinin çok kimlikli etniksel topluluğunun ahenkli birlikteliği meşrutiyetin sürekliliği bağlamında siyasal istikrarın da güvencesi olmuştur.⁶⁰ Devletin istikrarlı yönetilmesi için Osmanlılık şemsiyesi altında bütün vatandaşların birleştirilmesi hedeflenmiştir. Kanun-i Esasi ile eşit yurttaşlık tanınarak yurtseverliğin inşası yapılmıştır. Yurttaşın siyasi bağlamda ortak paydası oluşturularak toplumsallaşma sürecinin temelleri atılmıştır.⁶¹

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİM YAPILANDIRILMALARI

II. Meşrutiyet döneminde eğitim alanında önemli yapısal düzenlemeler yapılmıştır. Eğitim sisteminin hukukî, malî ve idarî yapısında değişiklikler yapılmıştır. Eğitim felsefesi değişmiş, ulusalcı eğitim anlayışı hâkim olmuştur. Eğitimin öznesi olan insan merkeze alınmıştır. Okul kademeleri

⁵⁶Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016), s.265.

⁵⁷Âdem, *Ulusal Eğitim Politikamız ve Finansmanı*, 3-4.

⁵⁸Toprak, *Bir Yurttaş Yaratmak: Muasır Bir Medeniyet İçin Seferberlik Bilgileri*, 5.

⁵⁹Şahin & Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", 852.

⁶⁰Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, 30.

⁶¹Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 270.

ve öğretim programları ile yeni bir neslin oluşturulması hedeflenmiştir. İktidarın belirlediği kurallar etrafında toplum tasarlanmıştır.⁶² Aidiyet duygusunun gelişmesi için vatandaşlık eğitimi verilmiştir. Devletin kutsallığı, düzene bağlılık öğretilmiştir. Bireylere, toplumsal sorumluluk yüklenmiştir. Meşrutî iktidar eğitim politikaları ile toplumu her alanda biçimlendirmeye çalışmıştır. Millet anlayışının oluşturulması ve yerleştirilmesi için toplum homojenleştirilmeye çalışılmıştır.⁶³

20 Ağustos 1914'te yayınlanan Bakanlık genelgesi ile disiplin sağlamada bedensel ceza yasaklanmıştır. Onun yerine uyarı cezaları verilmiştir. Aykırı hareket eden öğretmenler hakkında cezai soruşturma başlatılmıştır. Okullarda yeni dersler okutulmaya başlanmıştır. Tarih ve Coğrafya dersleri önem kazanmıştır. Her ferdin öğrenmesi gereken toplumsal kaidelerin anlatıldığı adab-ı muaşeret dersleri verilmiştir. Eğitim bir ölçüde laikleşmiş, bilime ve insan doğasına yönelik eğitim yapılmaya başlanmıştır.⁶⁴ Eğitim ve öğretimin yapıldığı fiziksel mekânlar yeni esaslara göre düzenlenmiştir. Sıra, kara tahta, harita, yer küre ve benzeri araç ve gereçlerin kullanılmaya başlanmıştır. Ezberci eğitim, yerini, öğrenmeye dayalı eğitime bırakmış, anlayarak, dinleyerek ve konuşarak öğretim yapılmaya başlanmıştır.⁶⁵

Balkan Savaşları eğitim politikasında değişikliğe neden olmuştur. Osmanlıcılık fikri yerini ulusal eğitim fikrine bırakmıştır. Milli kimlik devletin temel yapı taşı oluşturmuştur. Ulusal eğitim politikaları hayata geçirilmiştir. Milli ve ahlaki terbiyeye sahip; milli, manevi ve insani değerlere sahip, Kanun-i Esasî'ye bağlı, kanunlara ve insan haklarına saygılı, vicdanlı, düşünce ve fikir hürriyetine sahip bireyler yetişmesi amaçlanmıştır.⁶⁶ Bu amaç, okutulan derslere ve eğitim müfredatına yansımıştır. Eğitim müfredatına değerler eğitimi girmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin 19. ve 20. yüzyıllarda eğitime dair attığı adımlar Cumhuriyet dönemindeki millî eğitim hamlelerinin temelini oluşturmuştur.⁶⁷

⁶²Mustafa Ergün, *II. Meşrutîyet Döneminde Eğitim Hareketleri* (Ankara: Ocak Yayınları, 1996), 42.

⁶³Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 55- 60.

⁶⁴Cavit Binbaşıoğlu, *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerinde Bir Araştırma* (İstanbul: MEB Yayınları, İstanbul, 1995), 166.

⁶⁵Nihat Büyükbaş, "Osmanlı İnsan Yetiştirme Düzeni ve Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşuna Etkileri," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXIX/ 87 (2013), 223.

⁶⁶Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 9.

⁶⁷Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/ 485-487.

Eğitim, toplumun kalkınmasını sağlayan yegâne unsurlardan birisi kabul edilmiştir. Bu amaçla, planlı öğretim uygulanmıştır. Okuma-yazma seferberliği başlatılmıştır. Öğrencilerin okula devamını sağlamak için önlem alınmıştır. Okullar ile toplum arasında sıkı bir bağ kurulmuştur.⁶⁸ Okullarda temel derslerin yanı sıra tarım, ticaret ve sanata yönelik mesleki dersler de okutulmuştur. Toplumun ekonomik gücünü artıracak nitelikte vatandaş yetiştirilmeye gayret edilmiştir. Resim, müzik ve beden eğitim dersleri okutulmuştur. II. Meşrutiyet döneminde eğitim anlayışı değişmiş, eğitimin amaçları ve görevleri yeniden belirlenmiştir⁶⁹.

II. Meşrutiyet döneminde eğitimle ilgili çalışmalar 1908'den 1914'e kadar sürmüştür. Eğitim, üç ana dönemde incelenmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından 31 Mart Vakası'na kadar olan dönemde; hazırlanan eğitim politikaları halka benimsetilmeye çalışmıştır. 31 Mart Vakası'nda Balkan Harbi'ne kadar olan dönemde Milli Eğitim sistemi hayata geçirilmiştir. Osmanlıcılık ideolojisi sona ermiş, milliyetçilik ön plana çıkmıştır. Milliyetçiliğin yükseldiği dönemde Türkçe zorunlu öğretim dili olmuştur. Balkan Harbi'nden I. Dünya Savaşı'nın ilanına kadar olan dönem ise “militer ulusçuluk” anlayışı bu dönemin eğitim anlayışı üzerinde etkili olmuştur⁷⁰.

1908-1909 Dönemi

Bu dönemde eğitim ve öğretim uygulamalarında bazı düzenlemeler yapılmıştır. Eğitimde Osmanlılık ideolojisi hâkimdir. Bu dönemde yaşanan siyasi çekişmeler istikrarlı bir hükümetin kurulmasını önlemiştir. Kısa süreli hükümetler döneminde Maarif Nazırları da sürekli görevden alınmıştır. Göreve atanan her nazır bir önceki nazırın eğitim politikalarını tenkit etmekten ve bunları tanzim etmekten başka köklü bir icraat gerçekleştirememiştir⁷¹. Mehmet Sait Paşa hükümeti döneminde eğitimle ilgili ilk düzenleme yapılmıştır. Toplumun seviyesinin yükseltilebilmesi için her eyalet merkezinde bir eğitim kurumunun açılması planlanmıştır. Okul sayıları nicelik bakımında artırılrsa da nitelik bakımından istenilen seviyeye ulaşamamıştır⁷².

⁶⁸Özcan Demirel, *Öğretme Sanatı: Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2009) 6,7.

⁶⁹Yahya Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 1/2 (2011), 17.

⁷⁰Alkan, İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde,”199.

⁷¹Halil Aytekin, *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetim* (Ankara: Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1991), 141

⁷²Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 265-267.

Farklı etnik ve dine sahip olan toplulukların kendi inançlarına göre eğitim ve öğretim yapmalarına izin verilmiştir. Meşrutiyetin ilk döneminde devlet denetiminde ana dilde eğitim hakkı tanınmıştır. Eğitimde merkezîyetçi değil âdem-i merkezîyetçi bir tutum izlenmiştir. II. Meşrutiyet dönemi eğitim felsefesi birleştirici özellikler taşımıştır. Eğitim alanında önemli değişimler yaşanmıştır. Eğitim-öğretim anlayış ve uygulamalarında zihniyet değişikliği meydana gelmiştir. Maarif anlayışı yerini “Millî Terbiye” anlayışına bırakmıştır⁷³.

Batı tarzı okulların açılması desteklenmiş, medreselerin ve alfabenin ıslahına çalışılmıştır. Eski tarzda eğitim veren okulların müfredatı değiştirilmiş, sıbyan mektepleri kapatılmış, orta öğrenimle ilköğrenim birleştirilmiş, kızlar için yükseköğrenim açılmıştır. İlköğretim teşkilatlandırabilmiştir⁷⁴. Okul öncesi eğitimi veren kurumlar açılmış, beden eğitimi dersleri verilmiş, erkek öğrenciler için teknik dersler, kız öğrenciler için de dikiş-nakış dersleri konulmuştur. Darülfünun, kalıcı bir şekilde faaliyete başlayabilmiştir. 22 Kasım 1908’de Dişçi Mekteb-i Aliyesi açılmıştır. 12 Kasım 1909’da Orman ve Ma’âdin Mektebi, Orman Mekteb-i Âlisi olarak yapılandırılmıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra okullarda Malumat-ı Medeniye adı altında yurttaşlık bilgisi dersi okutulmuştur⁷⁵.

1910-1913 Dönemi

Bu dönemde eğitim sorunu ciddi bir şekilde ele alınmıştır. 12 Ocak 1910’da Maarif Nazırı olarak Emrullah Efendi atanmıştır. Emrullah Efendi, bir eğitim politikası oluşturmuştur. “Tuba Ağacı Kuramı” olarak bilinen kuramla eğitimin tavandan tabana yayılması gerektiğini söylemiştir. Toplumun önce aydın yetiştirmesi zaruri görülmüştür. Maarif alanında başarı sağlamak için sağlam bir eğitim kadrosunu olması gerektiği ifade edilmiştir. Bu kadrodan ilköğretim çocuklarını ve gençleri eğitmesi beklenilmiştir. Bu kuram dönemde oldukça tartışılmıştır⁷⁶.

Emrullah Efendi, İlköğretim kanunu olarak bilinen Tedrisat-ı İbtidâiyye Kanunu hazırlanmıştır. Kanun ile ilköğretim zorunlu hale getirilmiş, devlet okullarında parasız eğitim verilmiştir. İlköğretim sistemini düzenleyen ilk kanun hayata geçirilmiştir. Temel eğitim ve öğretim kanunla

⁷³Şahin & Tokdemir, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler,” 853.

⁷⁴Fatih Demirel, II. Meşrutiyet’ten Sonra Osmanlı’da Orta Öğretim: Sultanîler, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVII/2 (2012), 356.

⁷⁵Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, 19.

⁷⁶Ziya Kazıcı, “Emrullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1996), 11/165.

belirlenmiştir. Çocukların bedeni, zihni ve ahlaki gelişmelerine uygun bir eğitim alması hedeflenmiştir⁷⁷. Medreselerde yeni bir düzenleme yapılmıştır. 27 Şubat 1910'da Medaris-i İlmiye Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Medreselerde, dinî ilimlerin yanı sıra fenni ilimler de okutulmuştur. Medreseler, yeni açılan modern mektepler düzeyine indirilmiştir. Böylece medreseler, diğer mektepler gibi belli programları ve sabit kuralları olan mektepler haline getirilmiştir⁷⁸.

Bu dönem kız çocuklarının okutulması hükümet politikası olmuştur. İnas-ı İdadî olarak adlandırılan ilk kız lisesi 1911'de açılmıştır. Kız İdadîleri, açıldıktan bir süre sonra Sultanî adını almıştır⁷⁹. Ülkedeki mevcut toprakların kayıt altına alınması için nitelikli elemana ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için 1911'de Kadastro Mekteb-i Âlisi mektebi açılmıştır. Yükseköğretim alanında da önemli yapısal düzenlemeler yapılmıştır. 1911'de Darülfünun yapılandırılmıştır. Dârülfunun ücretsiz ve özerk olmuştur. İlahiyat, Hukuk, Tıp, Fen ve Edebiyat fakülteleri Darülfunun çatısı altına alınmıştır⁸⁰.

21 Temmuz 1912'de yeni kabine Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulmuştur. Eğitim alanında yeni kanuni düzenlemeler yapılmıştır. Öğrencilerin hangi eğitim yöntemleriyle nasıl yetiştirilecekleri, eğitim sistemindeki yenilik ve düzenlemelere nereden başlanılacağı tartışılmıştır. Bu tartışmalar eğitimle ilgili çeşitli akımların doğmasına neden olmuştur. Akımlar, eğitimi sistemini daha verimli hale getirmiştir. Geleneksel eğitim anlayışına karşı çağdaş eğitim anlayışını savunan akımlar, eğitimde yeni yöntem ve tekniklerin gelişmesini sağlamışlardır⁸¹.

Birey merkezli yeni eğitim metotlarında ilerlemeci ve kalıcı öğrenme metotları uygulanmıştır. Bu metotların uygulayıcısı öğretmenler olduğu için öğretmen okulunda ciddi bir düzenleme yapılmıştır. Öğretmen kadrosunda da önemli oranda gençleştirmeye gidilmiştir. Öğretmenlerin mesleklaşmasıyla ilgili yasalar çıkarılmış, toplumda eğitim konularına ilgi artmıştır. Balkan Savaşlarında yaşanan yenilgiden sonra ülkenin eğitimle kurtarılacağı inancı benimsenmiştir. Darülmuallimin kalitesini arttırmak

⁷⁷Erdal Aslan, "Osmanlı'nın "Mekاتب-İptidaiye"sinden Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Mekteplerine Geçişte Tarih Programlarında Değişim", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 48 (2011), 750.

⁷⁸Hasan Şahintürk, "Medaris-i İlmiye Nizamnamesi Sonrasında Osmanlı Taşrasında Medrese Kurma Teşebbüsleri (1910-1914)," *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/ 3 (2023), 113.

⁷⁹Abdurrahman Gülmez, "Osmanlı Devleti'nde İdadiler", *Uluslararası Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 2/ 2 (2021), 112.

⁸⁰İlhan Tekeli & Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 92.

⁸¹Uçarol, "Gazi Ahmet Muhtar Paşa", 13/445-448.

için Tatbikat Mektebi kurulmuştur. Taşradaki öğretmenler İstanbul'a gelerek meslekî yetkinlik kurslarına alınmışlardır⁸².

Bu dönemde azınlık okullarına eşdeğer okullar açılmış, sistemsiz de olsa, çağdaş bir eğitim verilmeye çalışılmıştır. Bütün bu çabaların sonunda eğitimde belli bir başarı sağlanmış; fakat bir düzen ve istikrar sağlanamadığı için beklenen sonuç alınamamıştır. Eğitim politikasının her hükümet döneminde değiştirilmesi ve hükümetlerin kısa ömürlü olması istikrarlı bir eğitim politikasının uygulanmasını önlemiştir⁸³. Bu dönemde fikirler ve söylemler değişmiştir. Derslerde sosyal ve siyasal temalı konular anlatılmıştır. Milli değerler ve millet kavramları sıklıkla kullanılmıştır. Türkçe eğitim zorunlu olmuştur. Toplumsal değişimin yaşandığı süreçte ulus-devlet inşası için eğitim oldukça önem arz etmiştir. İlköğretimin ülke genelinde yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır⁸⁴.

Balkan Savaşları sonrası yeni bir toplumun inşasında eğitim önemli bir araç olmuştur. Eğitim, vatanın kalkınması için gerekli görüldüğü gibi, toplumsal bilinçlenmenin sağlanması için de gerekli görülmüştür. Toplumun eğitilmesi için eğitimin bütün kademelerinde yeni düzenlemeler yapılmıştır. Toplumu geleceğe en uygun tarzda hazırlamak hedeflenmiştir. Bunun için toplumun gereklerine uygun bireyler yetiştirilmiştir. Eğitim, toplumun sorunlarını çözecek en önemli anahtar olarak görülmüştür⁸⁵.

Modem toplumun inşası için gerekli olan nitelikler ancak eğitim yoluyla insana kazandırılabilirdiği için çocuk eğitimine önem verilmiştir. Çocuğun eğitilmesinde toplumsal kurumların etkisi son derece önemli görülmüştür. Okulun çocuk hayatındaki önem sıklıkla vurgulanmıştır. Çocuğun mektebe gönderilmesi ısrarla tavsiye edilmiştir. Sosyal disiplinin sağlanması için okullarda eğitim yönetmeliği hazırlanmıştır. Batı pedagojisine dayanan bir eğitim sistemi hazırlanmıştır. Basının desteğinden de faydalanılmış, eğitim içerikli yeni süreli yayınlar ve kitaplar çıkarılmıştır⁸⁶.

⁸²Kurtuluş Öztürk & Seyfi Kenan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Dergilerinde Öğretmen Yeterlilikleri", *İnsan & Toplum Dergisi* 12/ 2 (2022), 212.

⁸³Necdet Sakaoğlu, "Eğitim Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 2/ 484.

⁸⁴Birsan Gökçe, *Türkiye'nin toplumsal yapısı ve Toplumsal Kurumlar* (Ankara: Savaş Yayınevi, 2007), 146.

⁸⁵Akyüz, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", 18.

⁸⁶Emine Aşçı, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Bakış", *Turkish History Education Journal* 9/2 (2020), 497.

1913-1918 Dönemi

İTC, 23 Ocak 1913'te Babıâli baskını ile iktidara el koymuştur. Yönetimi devraldıktan sonra eğitimle ilgili yeni politikalar uygulamaya koymuşlardır. 6 Ekim 1913'te Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati yürürlüğe girmiştir. Kanunla ilköğretimde yeni düzenlemelere gidilmiştir. İlköğretimin kurumsallaşması için önemli adımlar atılmıştır. Eğitimde merkezilik sağlanmış, eğitim devlet kontrolü altına alınmış, dini değerler yerini laik ve bilimsel değerlere bırakmıştır. İlkokul, kız ve erkek çocukları için zorunlu hale getirilmiş ve devlet okullarının ücretsiz olduğu ilan edilmiştir.⁸⁷ İlköğretim ve ortaöğrenim birleştirilmiş, eğitim süresi 6 yıl olarak belirlenmiştir. Okur-yazar oranının artırılması için de her köy ve mahallede bir ilkokul açılmıştır. Batılı eğitim usulleri ile laik ve bilimsel bir eğitim verilmek istenilmiştir⁸⁸.

İdadi (lise) ve rüştiyelerin (Ortaokulların) ülkenin her tarafında yaygınlaştırılması için çaba sarf edilmiştir. İdadilerde eğitimin daha verimli olması için ıslahatlar ve değişimler yapılmıştır. İdadiler, Sultani ismiyle yeniden yapılandırılmıştır. Eğitim süreleri 7 yıl olan bütün idadiler Sultaniye dönüştürülmüştür. Eğitim süresi, beş yıl ve yedi yıl olarak yeniden düzenlenmiştir⁸⁹. İdadilerin, Sultaniye dönüştürülmesini yasal bir zemine oturtmak için 24 Ekim 1914'te Mekatib-i Sultâniye Talimatnamesi yayınlanmıştır. Talimatname ile Sultanilerde verilen eğitim süresi belirlenmiştir. Okulun idari şeması çizilmiş, ders müfredatı hazırlanmış, öğrenci kayıt koşulları belirlenmiştir. Eğitimin bir sistem dâhilinde olması için gerekli düzenlemeler yapılmıştır⁹⁰.

Bütün eğitim kademelerinde nicel olarak önemli artışlar meydana gelmiştir. Basım ve yayımda, edebiyatta, toplumsal ve kültürel yaşamda önemli gelişimler olmuştur. Bilim, eğitim ve meslek örgütlerinde ciddi gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde uygulamaya konulan kanunlar ve kuramlarla ideal bir toplum oluşturulmaya çalışılmıştır. İdeal bir siyasal düzen yapma çabasında savaşılar son derece etkili olmuştur⁹¹. I. Dünya Savaşı ile birlikte eğitim sisteminde ideoloji değişmiştir. Milli kimlik inşası ön plana çıkarılmıştır. Eğitim siyasî bir nitelik kazanmıştır. Ders

⁸⁷Şahin & Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", 859.

⁸⁸Mustafa Ergün, "20 Yüzyıl Başlarında Türk Eğitiminin Amaçları Konusundaki Tartışmalara Mukayeseli Bir Bakış, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 20 (1986), 65.

⁸⁹Demirel, "II. Meşrutiyet'ten Sonra Osmanlı'da Orta Öğretim: Sultaniler," 343.

⁹⁰Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2016), 338-339.

⁹¹Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri* (Ankara: Ocak Yayınları, 1996), 274.

kitaplarında geniş toplumsal ve siyasi tasvirlerle yer verilmiştir. Ahlaki, edebi, tarihi ve kültürel değerler ön plana çıkarılmıştır⁹².

1914'ten itibaren Talat Paşa hükümeti özel okulların deneti ile ilgili yasal düzenlemeleri uygulamaya koymuştur. Okulların, eğitim faaliyetlerini belirlemek için bir talimatname hazırlanmıştır. Talimatname ile okullar denetim altına alınmıştır. Öğretmenlerin atanmaları merkezden sağlanmıştır. Yabancı uyruklu öğretmenlerin çalışma izni kurala bağlanmıştır. Eğitim dili Türkçe olmuştur⁹³. Türk tarihi dersleri verilmiştir. Özel okulların statüsü ile ilgili hukukî düzenleme yürürlüğe girmiştir. Ülkedeki dengelerin korunması için okullar çok sıkı denetlenmiştir. Derslerde ayrımcı fikirlerin işlenmemesi, hükümet aleyhinde propaganda yapılmaması ve dini içerikli misyoner davranışların sergilenmemesi için okullar müfettişler tarafından denetlenmiştir⁹⁴.

I. Dünya Savaşı sırasında okullar açılmaya devam etmiştir. 12 Eylül 1914'te İnas Darülfünunu adıyla kız öğrenciler için bir üniversite kurulmuştur. 27 Ekim 1914 tarihinde İstanbul Belediyesi bünyesinde konservatuvarı açılmıştır. Savaş esnasında devleti zora sokacak faaliyette bulunmaları nedeniyle yabancı okullarla ilgili yeni bir talimatname hazırlanmıştır. 2 Eylül 1915'te Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi yayımlanmıştır. Okulların varlıklarını devam ettirebilmeleri için devletin koyduğu kurallara uymaları gerektiği bildirilmiştir. Aksi tavır sergileyenlere izin verilmeyeceği aksi takdirde okulların tahliye edileceği bildirilmiştir. Devlet aleyhine faaliyette bulunan bazı okullar kapatılmıştır⁹⁵.

1916'da Osmanlı Maarif Nezaretine bağlı olarak açılan ilk resmi müzik okulu olan Darüelhlân açılmıştır. Savaş sonrasında, yetim çocuklar için Darüleytamlar faaliyet göstermiştir. Savaşın yaraları sarılmaya çalışılmıştır. Yetim kalan çocukların topluma kazandırılması için gayret edilmiştir. Çocuklara meslekî ve teknik eğitim verilmiştir. Bu uygulama meslek eğitimi alanında dönüm noktası olmuştur. Meslekî ve teknik eğitim bir devlet politikası haline gelmiştir⁹⁶.

⁹²Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşasına* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 105.

⁹³Alev Duran, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Eğitim (1876-1923)* (İstanbul: Hiperlink Eğitim İletişim Yay 2018), 75.

⁹⁴Ayşe Yanardağ, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İlk Mektepler Talimatnameleri (1915-1929)", *Turkish History Education Journal* 9/1 (2020), 96.

⁹⁵Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi (3-4 Cilt Takım)* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1977), 1032-1042.

⁹⁶Hasan Ali Koçer, *Türkiye Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: MEB Yayınları, 1991), 218.

Yeni bir toplum yaratmak için eğitim etkin bir şekilde kullanılmıştır. Eğitim çalışmaları ile yeni bireyler yetiştirilirken yeni bir devletin kurulmasına da zemin hazırlanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde hayata geçirilen uygulamalar topluma felsefî, kültürel ve politik bir derinlik kazandırmıştır. Cumhuriyete öncülük eden kadronun temelleri atılmıştır. Cumhuriyet dönemi toplumunun şekillenmesinde II. Meşrutiyet döneminde uygulanan politikalar etkili olmuştur ⁹⁷.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ÇOCUK EĞİTİMİ

II. Meşrutiyetle birlikte ilköğretim ve okul öncesi eğitim düzeyinde önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu dönem çocuk eğitimine oldukça önem verilmiştir. Eğitim sisteminde ve anlayışında değişim meydana gelmiştir. Toplumsal felâketlerden, ancak eğitimde ıslahat yapılırsa çıkılacağına dair inanç yerleşmiştir. Bunun için eğitim sisteminde yapılan ıslahat çalışmaları ilköğretimden itibaren başlamıştır. Meşrutiyet ideolojinin yerleşmesinde eğitim bir araç olarak kullanılmıştır. Sorgulayan ama aynı zamanda sistemin değerlerini kabul eden, sadık ve eğitilmiş bir toplumun yaratılması hedeflenmiştir⁹⁸. Egemen ideoloji sistemin ihtiyacına uygun bireylerin yetiştirilmesi üzerine kurulmuştur. Toplumun kalkınması için okuma, yazma ve sayma eğitimi başlatılmıştır. Toplumsal yapının değişiminde eğitimden faydalanılmıştır ⁹⁹.

Çocuklara, toplumsal görev ve sorumlulukları öğretilmiştir. Meşrutiyet düzeni hakkında bilgi verilmiştir. Kanun-ı Esasi çerçevesinde tanımlanan temel hak ve özgürlüklerin önemi anlatılmıştır. Çocuklar, hak ve ödevleri konusunda eğitilmiştir. Çocuklara, vatandaşlık görevleri anlatılmıştır. Meşrutiyet rejiminin kazanımları sıklıkla dile getirilmiştir. Devlete, Anayasaya ve rejime sadık çocuklar yetiştirilmek istenmiştir. Yetiştirilen nesil, siyasal istikrarın ve düzenin güvencesi olarak görülmüştür. Kanun-i Esasi’de vatandaşlık kavramı Osmanlılık çatısı altında tanımlanmıştır. Fakat etnik unsurlar arasında Osmanlı vatandaşı kavramı kabul görmemiştir ¹⁰⁰.

Eğitim yoluyla yurttaş yetiştirme politikası uygulanmıştır. Çocuklara temel yurttaşlık eğitimi verilmiş, rejimin ideolojileri benimsetilmiştir.

⁹⁷Ali Yılmaz, “Mutlakıyetten Parlamentarizme Geçiş Aşamasında II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)”, *Asya Studies* 7/ 25 (2023), 300-301.

⁹⁸Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2013), 102.

⁹⁹Aytekin, *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, 150.

¹⁰⁰Sabri Özçakır, “Meşrutiyet Çocuklarının Yetiştirilmesinde Terbiyevî Oyunların Rolü”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 43 (2018), 146.

Tarih, coğrafya ve yurttaşlık dersleri ile çocuklarda bir kimlik inşası sağlanmıştır. Bütün bu süreç içerisinde hedeflenen amaç, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü ve birliğini güçlendirecek yurttaşlık tutum ve davranışlarını yaratmak olmuştur. Millet olma bilinciyle şekillenen yeni nesil, bireysel duygu ve davranışlarını kontrol altına almak, kendilerini diğer yurttaşlara bağlayan bağlara özen göstermek konusunda eğitilmiştir. Çocuklara bir kimlik, ortak aidiyet bilinci kazandırılmıştır. Milliyetçi, vatanperver çocuklar yetiştirilmiştir ¹⁰¹.

Çocuklar arasında birlik, beraberlik, kaynaşma ve dayanışma duygularının yerleşmesine gayret edilmiştir. Çocuklar arasında ortak bir payda oluşturulmaya çalışılmıştır. Birlikte yaşamının temel kuralları öğretilmiştir. Toplumsal uyumu ve birliği güçlendirmek için çocuklara toplumsal sorumluluk anlatılmıştır. Çocuklara, toplumsal birlikteliği mümkün kılacak duygular, fikirler, ifadeler öğretilmiştir. Çocuklarda ortak aidiyet duygusunun yerleşmesine çalışılmıştır. Birlik ve beraberliği sağlama çabası, bir kimlik inşa etme isteğinden kaynaklanmıştır ¹⁰².

Eğitim, millet inşa etmede aracı rol oynamıştır. Aynı siyasi sınırlar içinde yaşayan, farklı etnik unsurları bir arada tutmak için yurttaşlık eğitimi ile verilmiştir. Toplumda bir uzlaşa sağlamak için dayanışmacı bir toplum modeli yaratılmak istenmiştir. Çocuklara vatan fikri ve yurt sevgisi aşılanmıştır¹⁰³. Çocuklar, böylece vatandaşı oldukları devleti korumak için hazır hale getirilmiştir. Kendisinin ve memleketinin çıkarlarını koruyabilen insan yetiştirme en temel öğretilerden biri olmuştur. Çocuklarda aidiyet duygusu yaratmak için vatan kavramsallaştırılmıştır. İktidarın belirlediği siyasal amaçlar doğrultusunda yurttaşlık eğitimi verilmiştir. Yurtseverliğin telkini ile istenilen makbul vatandaşın inşası gerçekleşmiştir ¹⁰⁴.

Çocuklara siyasal aidiyet ve sadakat duygusu vermek için değerler eğitimi verilmiştir. Çocuklar değerler sistemi doğrultusunda biçimlendirilmiştir. Öğretilen değerle yasalara saygı duyan, itaat eden, otoriteyi tanıyan, kişisel ve toplumsal görev bilincinde olan bireyler yetiştirilmiştir¹⁰⁵. Okullarda çocuklara iktidarın meşru gördüğü ve doğru olarak tanımladığı değerler öğretmiştir. Okullarda verilen dinî, ahlâkî ve

¹⁰¹Ergün, *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri*, 275.

¹⁰²Binbaşıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, 360.

¹⁰³Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2019), 45-49.

¹⁰⁴Salih Özkan, *Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019), 96-97.

¹⁰⁵Toprak, *Bir Yurttaş Yaratmak: Muasır Bir Medeniyet İçin Seferberlik Bilgileri*, 14.

vatanî duygular, ülkenin içinde bulunduğu ağır koşulların idrakini sağlamak ve biz duygunu geliştirmek için yapılmıştır ¹⁰⁶.

II. Meşrutiyet döneminde meydana gelen siyasî, sosyo-ekonomik gelişmeler, bilimsel ve fıkırsel gelişmeler hakkında çocuklar bilgilendirilmişlerdir. Ders kitaplarında, çocuklara Osmanlı Devleti'nin tarihi ile ilgili bilgi verilerek çocukların dağarcıklarında geçmiş, şimdi ve gelecek arasında bağlantı kurulması sağlanmıştır. Çocuklara belli bir ideolojide ve standartlarda verilen eğitim İTC'nin çizdiği sınırlar içerisinde verilmiştir. Mevcut düzenin istikbali için eğitim denetim altında verilmiştir. Bu durum toplumsal yapının düzen, devamlılık ve birlik halinin devamında önem arz etmiştir ¹⁰⁷.

Çocuklara, uygulamalı, modern, çağdaş pedagojik yöntem ve ölçülerle eğitim verilmek istenmiştir. Hükümet eğitim politikalarını hayata geçirmek için önemli eğitimcileri görevlendirmiştir. Eğitimin iyileştirilmesi ve modernleştirilmesi için bütçeden ödenek ayrılmıştır. Okullarda verilen eğitimini iyileştirmek ve modernleştirmek için yapılan bütün çabalar ve gösterilen tüm gayretlere rağmen istenilen netice alınamamıştır. Meşrutiyetin istikrarı için çocuk, rejimin geleceği olarak görülmüştür ¹⁰⁸.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ÇOCUK EĞİTİMİNİN BASINDAN VERİLMESİ

Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte basına uygulanan kısıtlama sona ermiştir. Osmanlı basın hayatında bir canlanma meydana gelmiştir. Her türlü düşünce ve ideolojiye sahip gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır¹⁰⁹. Yayınlanan her gazete ve dergi bir siyasi partinin yayın organı olmuştur. Osmanlı basını, toplumun aydınlanmasında, örgütlenmesinde, reaksiyon göstermesinde son derece etkili olmuştur. Kitleler üzerinde etkili bir güce sahip olan basın, gündelik hayatın bir parçası haline gelmiştir. Toplumsal olaylarla ilgili halka haber ve bilgi veren basın, halkın sesi olmuştur ¹¹⁰.

Haber alma hürriyeti toplumsal yapının değişmesinde son derece etkili olmuştur. Toplumsal sorunların basında tartışılması bilinçli bir toplum

¹⁰⁶Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, 23.

¹⁰⁷Ali Gurbetoğlu, "II. Meşrutiyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Ahlak Eğitimi ve Ahlaki Değerler (1908-1918)", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi* IV/1 (2007), 89.

¹⁰⁸Cüneyt Okay, *Meşrutiyet Çocukları* (İstanbul: Bordo Yayınları, 2001), 73.

¹⁰⁹Hıfzı Topuz, *100 Soruda Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973), 59-60

¹¹⁰Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2015), 82.

yaratılmasını sağlamıştır¹¹¹. İTC, kendini topluma kabul ettirmek, oluşturdukları siyasi yapılanmayı hayata geçirmek ve yürüttükleri siyaseti kamuoyuna duyurmak için basının gücünden faydalanmıştır. İTC, iktidar üzerindeki kontrolünü basın üzerinde de sağlamıştır¹¹².

İTC'nin yayın organı olan gazeteler, gündemi ve politik durumu kitleleri etkileyecek bir biçimde anlatmışlardır. Toplumu, İTC'nin arzu ettiği yönde yönlendirmişlerdir. Birçok muharrir, halkın durumunu gözlemlemek için taşraya gönderilmiştir. Böylece Anadolu insanının siyasi olaylara kayıtsızlığı, sosyal sorunları, ekonomik sıkıntıları ortaya çıkarılmıştır¹¹³. İTC, kontrolü her yerde sağlamak için İstanbul'dan çıkıp taşraya da yönelmiştir. Böylece kamuoyunu istediği gibi yönlendirebilmiştir. Yayın organı olan gazeteler de kamuoyundan destek bulma işlevini yerine getirmişlerdir¹¹⁴. Basın, İTC'nin, ideolojilerinin propagandasını yaparak, halkın bakış açısını etkilemeye çalışmıştır. Toplumda meşrutiyet değerlerinin, olgularının, tutumların oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Toplumun eğitim ihtiyacı basın aracılığıyla sağlanmıştır¹¹⁵.

Çocuk dergileri aracılığıyla toplumsal değerler çocuklara öğretilmeye çalışılmıştır. Çocukların duygu, bilgi ve becerileri geliştirilerek yeni bir zihniyet dünyası yaratılmıştır. Meşrutiyet'le birlikte “millî kimliğinin” inşası için yeni bir nesil yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Bunun için “millî terbiye” kavramı okullarda ve ders kitaplarında sıklıkla vurgulanmıştır¹¹⁶. Okullarda yeniden düzenlenen müfredat programlarında çocuklarda milli bilincin oluşmasına gayret edilmiştir. Böylece meşrutiyet yönetimine, değerlerine ve hedeflerine uygun bir nesil inşa edilmek istenmiştir¹¹⁷. Çocuklar için çıkarılan gazete ve dergiler ülkenin içinde bulunduğu koşullar hakkında çocukları bilgilendirmek, çocuklara tarih bilinci ve vatan sevgisi aşılamak için yayın yapmışlardır¹¹⁸. Dergiler ve gazeteler bu amaç doğrultusunda ortak bir aidiyet bağı kurma isteğine sadık kalarak çocukları

¹¹¹Atilla Girgin, *Türkiye'de Yerel Basın* (İstanbul: Der Yayınları, 2009), 142.

¹¹²Mehibe Şahbaz, “İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/10 (2017), 415.

¹¹³Uygur Kocabaşoğlu, *Hürriyeti Beklerken* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2010), 5.

¹¹⁴Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin* (İstanbul: Kavram Yayınları, 1977), 6.

¹¹⁵Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21 Yüzyıla Basın Tarihi* (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2018), 55.

¹¹⁶Gurbetoğlu, “Osmanlı Süreli Çocuk Yayınlarında Çocukluk ve Eğitim Anlayışı Çocuk Dostu Örneği,” 1418.

¹¹⁷Ülkü Gürsoy, *II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 11.

¹¹⁸İsmet Kür, *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1991), 50.

bilgilendirme, düşünmeye sevk etme, çocuklara olayları anlama ve algıla beceriler kazandırmaya çalışmıştır ¹¹⁹.

Çocuklar için yayınlanan bütün gazetede ve dergilerde sade, anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Olaylar hikâyeci bir dilde ve masalsı öğelerle anlatılmıştır. Olayları çocuğun zihninde somutlaştırmak için metinler görsel öğelerle desteklenmiştir. Bazen yazısız karikatürlere de yer verilerek çocuktan kurgu beklenilmiştir ¹²⁰.Yeni bir nesil yetiştirmek için yayınlanan çocuk dergi ve gazeteleri bilinçli çocuk yetiştirme çabasında olmuşlardır. Bu sebeple gazete ve dergilerin eğitici fonksiyonlarının yanı sıra öğretici fonksiyonları da mevcuttur ¹²¹. Ortak idealler etrafında bir nesil yetiştirmek için hazırlanan gazete ve dergiler eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütülmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Eğitimin yeterli düzeyde olmağı II. Meşrutiyet döneminde ortak bilinç kazandırmada çok önemli bir işleve sahip olmuştur. Bu işlevleriyle dönemin ek hizmet sunmakla yükümlü eğitim öğretim araçları olmuşlardır ¹²².

Çocuk Yurdu ve Musavver Küçük Osmanlı Dergileri

Çocuk Yurdu ve Musavver Küçük Osmanlı Dergileri, meşrutiyet rejimini çocuklara anlatmak için yayın yapmıştır. Meşrutiyetin değerlerini sağlamlaştırmak için rejimin değerleri anlatılmıştır. Böylece rejime bağlı bireyler yetiştirilmiştir. Eğitimin basın yolu ile verilmesi sistemin yerleşmesini kolaylaştırmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşullar dergide anlatılmıştır. Çocukların zihnen ve bedenen gelişmesi için terbiye ve ahlak eğitimi verilmiştir. Haberlerin çocuklar üzerindeki etkisi gözlenmiştir ¹²³. Rejimin istikbali olarak görülen çocukların dimağları yeni bilgilerle donatılmıştır. Çocuklara millî değerler her fırsatta anlatılmıştır. Vatan, bayrak ve ordu sevgisi aşılınmıştır. Bu yüzden yoğun bir tarih bilgisi verilmiştir. Dönemde yayınlanan her çocuk dergisi sistemin ihtiyaçlarına hizmet etmiştir ¹²⁴.

¹¹⁹Şimşek, "XIX. Yüzyıl Çocuk Dergiciliği ve Eğitsel İşlevleri Üzerine," 6.

¹²⁰Başak Gezmen, "Bir Eğitim Aracı Olarak Çocuk Dergileri: Mavi Kırangıç Çocuk Dergisi", *Erciyes İletişim Dergisi* 6/1 (2019), 63.

¹²¹Tacettin Şimşek & Yasin Mahmut Yakar, "Çocuk ve Edebiyat,"(Ed. Tacettin Şimşek), *Okul Öncesinde Çocuk Edebiyatı ve Medya El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 9.

¹²²Belkıs Ulusoy Nalcioğlu, *Mümeyyiz İlk Türkçe Çocuk Gazetesi (1869-1870)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları 2006), 6.

¹²³Okay, *Meşrutiyet Çocukları*, 15.

¹²⁴Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek- II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 26.

Çocuk Yurdu Dergisi

Çocuk Yurdu Dergisi; 30 Mayıs 1329'da [1913] yayınlanmıştır. 20 Haziran 1329'da yayını durmuştur. 2 sayı yayınlanmıştır. Müdür-ü mesulü Derviş Kaptanzade Mahmut Nevzat Bey'dir. Her nevi evrak ve mektubun, derginin sahib-i imtiyazı olan Kürdi Rahmi Bey namına gönderilmesi istenilmiştir. Abone seneliği 12 altın, aylığı 2 altın, üç aylığı ise 3 kuruştur. Derginin müessisleri Kürdi Rahmi Bey ile Mahmut Saim Beylerdir. Sermuharriri Kalelizade Mahmut Kemal Bey'dir. Müracaat yeri: Babıâli Caddesinde Kütüphane-i Milli şubesindedir. “Zükûr ve inâs etfal-i vatanın tehzib-i ahlâk ve tevsî-i malumatına hâdim haftalık gazetedir. Tanesi 10 paradır”¹²⁵.

II. Meşrutiyet döneminde ülkenin içinde bulunduğu koşullar toplumda derin yaralar açmıştır. Derginin ilk sayısında Balkan Savaşları'nın oluşturduğu etki anlatılmıştır. Savaşların oluşturduğu etki Tevfik Fikret'in oğlu Haluk için yazdığı “Haluk'un Defteri” adlı eserden alınmıştır: “ Büyük şairimizin şu tasviri vatanımızın haline ne kadar mutabıktır. Hani bir gün seninle (Topkapı'dan) geliyorduk. Yol üstü bir meydan, bir çınar gördük: Ekli bu yol vakur bir ağaç, hiç eğilmemiş mağrur. Koca bir gövde belki altı asır, belki ondan da fazla dalgın, ağır kaygısız bir ömür sürüp gelmiş. Öyle serpilmiş, öyle yükselmiş ki civarında köyler, damlar sert eser. Secde kir-i istifsar onu haşyetle seyreder gibidir. Duyulan hep onun menakıbidir. Görülen hep odur. Uzaklardan fakat ayyuka ser çeken uzanan bu muhabbetli kürede çırılçıplak ne yeşil bir filiz ne bir yaprak görüyor. Ah ne yazık!!!”¹²⁶.

İttihat ve Terakki'nin dindar bir nesil yaratma çabası dergide etkisini göstermiştir. Dini değerlere sahip çıkan bir nesil yetiştirilmek istenmiştir. Her şeyin Allah'tan geldiğine inanan bir nesil teslimiyet duygusuyla hareket edip, vatani için her türlü fedakârlığı yapabilir düşüncesiyle hareket edilmiştir. Kürdi Rahmi'nin kaleme aldığı “Herkesin Hamisi Allah'tır” adlı makalede Allah'ın kudretinden bahsedilmiştir:

“Efendiler: siz daha küçük ve kuvvetsizsiniz; fakat dünyayı yaratan Allah'ın sizin üzerinize büyük lütuf ve himayesi vardır. En büyük bir mahlûkattan en zayıf ve aciz olan karıncaya varıncaya kadar hepsi onun indinde birdir. Yer gök, gök bütün hep onun

¹²⁵Çocuk Yurdu, “Zükûr ve İnâs” (30 Mayıs 1329), 1.

¹²⁶Çocuk Yurdu, “Büyük Şairimizden” (30 Mayıs 1329), 1.

kuvvet ve kudretiyle kaimdir. Cenab-ı hak her istediğini yapar. Her yerde hazır ve nazırdır. Nazar-ı aleyhte bir zenginın konağıyla bir fakirin kulübesi birdir. Cenab-ı hak şanlı ve azametli olan şu parlak güneşin hararetiyle ağaçlara, otlara, çiçeklere, çimenlere hülâsa bilcümle mahlûkata kuvvet ve hayat verir. Yağmurlar ile de onları kemale erdirir. Hiçbir gün, hiçbir gece yoktur ki onun merhamet ve himayesi üzerinizden eksik olsun”¹²⁷.

Dergide, Balkan Savaşlarının etkileri anlatılmıştır. Çocuklarda millî bir bilinç oluşturulmak istenmiştir. Fahri Ahmet Bey’in kaleme aldığı “Yurdun Diyelim ki” başlıklı makalede balkanların kaybından duyulan acı anlatılmıştır. Vatanın kurtuluşu için çocuklarda birlik ve beraberlik duygusu oluşturulmak istenmiştir. Yazar çocuklara seslenerek: “*Kardeşim ihtimal istikbalde vatan senden neler beklediğini şimdiye kadar iyice düşünmedik. Dinle: vatan düşmüş olduğu tehlikeden kurtulmak için ümidi sende görüyor. Diyor ki yavrum sen benim sayemde yiyor, içiyor, yaşıyorsun, bütün bahtiyarlığı ben temin ediyorum. Bana karşı sen de benim bahtiyarlığımı düşün meydana getir. Ben senin validenim bana uzanmak isteyen namahrem ellere lanet et, kır, kes doğra valideni muhafaza için hiçbir şeyden korkma,*” denilmiştir ¹²⁸.

Dergide değerler eğitimi verilmiştir. Çocuklara hırsızlığın çok kötü bir davranış olduğu anlatılmıştır. “*Kardeşim, hırsızlığın ne demek olduğunu anlamışsındır. Hırsız bir nüve girer o nüvede en kıymetli malları aşırır. Yani sahibinin canının bir parçasını alır. Çünkü mal canın yongasıdır. Sonra o sahibi fakir olur. Bazen buna tahammül edemeyerek kederinden ölürsün*”,¹²⁹ denilmiştir.

Balkan savaşlarının yıkıcı etkisi milliyetçi duyguların canlanmasına neden olmuştur. Çocuklara kahramanlık hikâyeleri sıklıkla anlatılmıştır. Balkan kayıpların telafisi için çocukta bir öç alma duygusu yerleştirilmeye çalışılmıştır.

“Bekleyeceğim Ey yarının genci bekleyeceği ki sen çalışıp benim malımı, hayatımın yarısı olan Rumilini tekrar al bayrağımı çakasın. Sultan Selim Camii’nde tekrar namaz kılasın Kosova Meydanında tekrar düşman senin üstünde perişan olsun. Sırp Sındığı, Bulgar Sındığı olsun. Sofya kan içinde kalsın. Çalış

¹²⁷Kürdi Rahmi Bey, “Herkesin Hamisi Allah’tır”, *Çocuk Yurdu*, (30 Mayıs 1329), 2.

¹²⁸Fahri Ahmet Bey, “Yurdun Diyelim Ki,” *Çocuk Yurdu*, (30 Mayıs 1329), 2.

¹²⁹*Çocuk Yurdu*, “Kardeşim, Hırsızlığın Ne Demek Olduğunu Anlamışsındır” (30 Mayıs 1329), 2.

yavrum muazzez yurdumun parçalandığını al bayrağımın yerlerde süründüğünü görmek istemiyorsan çalış ve Balkanlılardan intikamını al”¹³⁰.

Derginin ele aldığı diğer bir konu da aile sevgisidir. Aile üyelerine saygılı olmak, kardeşler arasında muhabbet kurmak önem arz etmiştir. Aile içi birlik sağlandığında toplumsal birliğinde sağlanacağı düşünülmüştür. Bunun için ilk etapta tatlı dilli ve güler yüzlü olmak istenmiştir. Türkoğlu’nun kaleme aldığı “Muhabbetli Olunuz,” başlıklı makalede muhabbet kavramı anlatılmıştır: “*Şevketli kardeşlerim birinci öğüdümde tatlı dil olunuz demiştim. Şimdide ebeveynize, kardeşlerinize, akrabalarınıza, hizmetçilerinize, herkese karşı sevimli olunuz. Muhabbeti olunuz diyorum. Ebeveyniz sizi büyütüyor, besliyor. İstikbalinizi temin için mektebe veriyor. Siz onların çocuklarıdır. Size edecekleri nasihatleri tutunuz. Kem surat durmayınız. Çünkü mahzun olurlar*”¹³¹ denilmiştir.

Aileye karşı sorumluluk duyguları işleyen dergi, anne-babanın emeğini yüceltmıştır. Çocuklarını en iyi şekilde yetiştirmek için her türlü gayreti sarf eden ailelerin önemi vurgulanmıştır. Çocuklar hayat için en gerekli olan bilgileri ilk olarak aileden aldıkları için onlara karşı saygılı olmaları gerektiği anlatılmıştır.

“Kardeşlerim, valide ve pederlerinizi seviniz. Çünkü onlara borçlusunuz. Valideniz sizin için ne kadar tehlikeler geçirmiş, hayatını feda etmiş, sizi daima memnun etmeğe çalışmıştır. Ya pederiniz sabahtan akşama kadar çalışıyor, yoruluyor. Kimin için? Niçin sizin istirahatınız için değil mi? Siz de onların yaptığına karşılık olarak ifa etmezseniz Cenab-ı Hak tarafından mücazat görürsünüz. Yalnız seviyorum demek kifayet etmez. Sevginizi kendileri anlamalı, memnun olmalıdırlar. Lakin şunu da biliniz ki ne kadar gayret etseniz onların sizi sevdiği kadar siz de onları sevemezsiniz”¹³².

Çocuklara bilimsel eğitim de verilmiştir. Her şeyin başlangıcı olarak görülen su Mahmut Kemal Bey’in kaleme aldığı “Hikmet” başlıklı makalede anlatılmıştır. Makalede suyun kâinat için öneminden bahsedilmiştir. Suyun çeşitli formları olduğu da anlatılmıştır. Eğer mangaldaki gibi ateşin üstüne bir kova su korsam su ısınır ve kaynamaya

¹³⁰Fahri Ahmet Bey, “Yurdun Diyelim Ki,” 2.

¹³¹Türkoğlu, Bey, “Muhabbetli Olunuz”, *Çocuk Yurdu*, (30 Mayıs 1329), 2.

¹³²Türkoğlu Bey, “Muhabbetli Olunuz”, 2.

başlar. Sonra da buhar olur. Kovadaki su da yavaşça kaybolmaya başlar. Soğudu vakit yine su olur. Buzda bunun kabıdır. Lakin o katıdır. Isındığı vakit su olur. Demek su üç şekle giriyor. Evet, yüz olduğu vakit (katı) kaynağı vakit (duman) ve kendi halinde iken (sulu) denir, denilmiştir ¹³³.

Kıssadan hisse hikâyeler dergide yer almıştır. Toplumcu bakış açısıyla anlatılan hikâyelerde ders vermek amaçlanmıştır. Ragıp Cafer Bey'in kaleme aldığı "Tilki ile Şahin" başlıklı makalede arkadaşlıkta güven ve sadakatin öneminden bahsedilmiştir. Tilkinin biri yapayalnız gezerken bir şahin ile arkadaş olmuştur. Epeyce zaman iyi görüşüşlerdir. Sonra vakit gelir ikisinin yavrusu olmuştur. Bir gün tilki yiyecek almak için yuvasından çıkıp gitmiştir. Tilkinin gittiğini gören Şahin aşağı inmiş ve tilkinin yavrularını öldürmüştür. Leşlerini kendi yuvasına çıkararak yavrularını beslemiştir. Hisse olarak güven duygusuna atıf yapılmıştır.

"Bir insan hemen bir kere görüşüp selam verdiği adamlar arkadaşlık ederek bir yerde düşüp kalacak kadar dost olursa sonunda işi tilkiye döner. Çünkü insanın elinde damgası yoktur ki iyi veya fena olduğu bilinsin. Onun için her olur olmazla arkadaş olmamalı. Her ne kadar Cenab-ı Allah fenalık edenin ettiğini yanına bırakmaz ise de evvelce hiçbir fenalık görmemek daha iyi olduğundan arkadaş olacağın insanı epeyce denemeli ve iyiliğini fenalığını peşin bilmelidir"¹³⁴.

Çocuklara askeri eğitim verilmiş ve savaşa katılanlar yüceltilmiştir. Savaşlarda yaşanan olaylar çocuklara anlatılmıştır. Askerliğin yüce bir görev olduğu ifade edilmiş, çocuklarının yüreklerinde asker olma hissiyatı uyandırılmıştır. Kürdi Rahmi Bey'in kaleme aldığı "Dördüncü Meclis," başlıklı haberde savaşa katılan askerin giydiği elbiseyi küçük bir erkek çocuğunun giymesi anlatılmıştır.

"Gördünüz mü babacığım, bunların her birisi ile bir düşmanı yere sereceğim. Kana susamış kasaturamın parlak yüzünü kırmızıya boyayacağım. Mülevves çarıklarıyla yurdumuzu çiğnemek isteyen bir sürü vahşiyi geberteceğim. Babacığım ver artık elini öpeyim. Redif dairesinde arkadaşlarım bekliyor. Bedri ağa (ağlayarak) oğlum haydi yolun açık olsun. Bak elindeki şu demir parçası olan tüfeğin yok mu bu Türkün namusudur. Askerin namusudur. Kadın,

¹³³Mahmut Kemal Bey, "Hikmet", *Çocuk Yurdu*, (30 Mayıs 1329), 3.

¹³⁴Ragıp Cafer Bey, "Tilki ile Şahin", *Çocuk Yurdu*, (30 Mayıs 1329), 4.

çocuk bütün ümmet bütün Osmanlıların namus ve iffetidir. Bunu aklından çıkarma, hiçbir vakitte düşmana teslim etme ¹³⁵”.

Ülkenin ilerlemesi için millî değerlerin öğretilmesi, onları korunması amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra sanat, ticaret ve ziraata önem verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Doğan Cevdet Bey’in kaleme aldığı “Kardeşlerime Nasihat” başlıklı makalede ülkenin gelişmesi için gereken şartlar anlatılmıştır. Buna göre; “*Yurdumuzun terakkisi, sanat, ziraat, ticarettir. Biz Türkler büyüğümüz, küçüğümüz memuriyete hazineyi devlete göz değmemişiz. Daima memur olmak büyük mevkileri işgal etmek hevesine düşmüşüz. Ve hiç zanaat, ticaret, ziraata sulûk etmiyoruz. Çalışmıyoruz. Saadeti, çalışmayı başkalarının çalışmasında arıyoruz. Böyle yurt terakki etmez. Böyle zengin olunmaz. Eğer bu hal üzere devam edecek olursak daima fakir olur ve daima tedenniye yüz tutarız. Türk böyle geri kalamaz,*” denilmiştir ¹³⁶.

Doğan Cevdet Bey ülkenin geri kalmasıyla ilgili bir analiz yapmıştır. Ona göre aileler çocuklarını yanlış yöne sevk etmişlerdir. Valideler çocuklarına fena öğütler vermişlerdir. Oğlum sen çalış, büyük adam ol kendi ekmeğini alnın teriyle çıkar diyerek çocuklarını ticaretten uzak tutmuşlardır. Bu sözler dimağları zehirlemiştir. Aileler memur olmayı zenginlik zannetmişlerdir. Doğan Cevdet Bey’in ikinci bulduğu tespit ise; Osmanlı ailelerinin çocuklarını sanata ve ticarete alıştırmamasıdır. Bundan dolayı Osmanlı çocukları ticaretin zevkini alamamıştır ¹³⁷.

Doğan Cevdet Bey’in yaptığı üçüncü analizde Osmanlı vatandaşlarının sadece memur olma istemleri karşısında hazinenin yeteri kadar gücü olmadığını söylemiştir. “*Böyle yurt terakki etmez. Yurdumuzun terakkisi sanat, ticaret ve ziraat ile dir. Görüyoruz ki ecnebiler her bir hususta bizden ileri gitmiştir. Acaba neden? Onlar hükümete güvenmemişler daima azimleri, sebatları sayesinde zengin olmuşlar, terakki etmişler*”, demiştir. Hükümete güvenip hazineye göz dikmenin yanlış olduğunu söyleyen Doğan Cevdet Bey, herkes o hazineye göz dikerse bu hazine hangi birine yeter. O hazineyi meydana getiren şeylere göz dikmeyelim diyerek uyarıda bulunmuştur ¹³⁸.

¹³⁵ Kürdi Rahmi Bey, “Dördüncü Meclis”, *Çocuk Yurdu*, (30 Mayıs 1329), 5

¹³⁶ Doğan Cevdet Bey, “Kardeşlerime Nasihat,” *Çocuk Yurdu*, (25 Haziran 1329), 4

¹³⁷ Doğan Cevdet Bey, “Kardeşlerime Nasihat,” 4.

¹³⁸ Doğan Cevdet Bey, “Kardeşlerime Nasihat,” 4.

Kısaca, Fransızlar, İngilizler, Japonlar, Amerikalılar vesaire bunlar ticaret, sanat ve ziraatlarıyla cihanı tutmuşlar, cahil milletleri esirleri gibi kullanılmışlardır. Bugün bizim memleketimizde çiftçi memleketi olduğu halde yediğimiz ekmek onu bile ecnebi memleketinden getirtip alıyoruz. Doğan Cevdet Bey sözlerine son verirken: “Kardeşlerim artık uyanalım terakkimiz için çalışalım tacir, zirai, zanaatkâr olalım. Kendi ekmeğimiz çıkarmağa gayret edelim,” demiştir ¹³⁹.

Çocuklara, sağlıklı yaşam için gereken önlemleri almaları gerektiği anlatılmıştır. Savaş sonrası ülkede görülen salgın hastalıklar nedeniyle hıfzıssıhha konusu ele alınmıştır. Mahmut Hikmet Bey’in kalem aldığı “Aziz Çocuklar,” başlıklı makalede Hıfzıssıhha ne demektir? Diye sorulmuştur. Buna göre; “*Vücudumuzu her türlü hastalıklardan korumağı bildiren fenne hıfzıssıhha denir. Eğer bedenimizde bulunan aza ve organlarımız (karaciğer, bağırsak, koz, bacak, göz) gayet muntazam bir surette vazifelerini yapıyorlar. O zaman bedenimiz tam sıhhat halinde bulunuyor, demektir. Yok, eğer bu intizam bozulacak olursa yani vücudumuzdaki ağza ve organın muntazam bir surette vazifelerini yapmamaları bir hastalık bulunduğunu bize bildirir. Bu halde hastalık diyeceğiz,*” denilmiştir ¹⁴⁰.

Mahmut Hikmet Bey, hastalık nasıl gelir? Biliyorsunuz ki dünyadaki hiçbir şey sebepsiz olmuyor. Her şeyin bir sebebi vardır. Bakınız size anlatayım, der. “*Her şey bir sebep tahtında vücud bulur. İşte bunun gibi hastalığın sebebi tahminlerdir. Bunlara mikrop diyoruz. Mikrop nedir, nasıl şeydir. Mikrop göz ile görülmez. Küçük hayvancıklardır*”¹⁴¹ . Mikrobun vücuda nasıl girdiği şu şekilde anlatılmıştır:

“Verem hastalığına tutulmuş bir Rumeli yolda giderken birilerine tükürür. Bu tükürenin içinde verem hastalığını yayan mikroplar pek çoktur. Biraz sonra tükürük kuruyarak toz olur. Ve rüzgâr vasıtasıyla ağzımıza ve burnumuza girerler. Ve bizde hasta olmamıza sebep olurlar. Bu tozla beraber daha birçok hastalık mikropları vücudumuza girerler”¹⁴².

Dergide yoğun bir intikam duygusu işlenmiştir. Balkan savaşlarında kaybedilen topraklar, toplumu derinden sarsmıştır. Savaşın

¹³⁹Doğan Cevdet Bey, “Kardeşlerime Nasihat,” 4.

¹⁴⁰Mahmut Hikmet Bey, “Aziz Çocuklar”, *Çocuk Yurdu*, (25 Haziran 1329), 5.

¹⁴¹Mahmut Hikmet Bey, “Aziz Çocuklar”, 5.

¹⁴²Mahmut Hikmet Bey, “Aziz Çocuklar”, 5.

kaybedilmesinde Balkan ulusları sorumlu tutulmuştur. Dergide “kin, öç, intikam” duyguları sarsıcı bir dille aktarılmıştır. “İkinci Perde” başlıklı makalenin devamında savaş ortamı anlatılmıştır. Perde açılırken bir dağ enginde sekiz on çadır, bir toprak siperin arkasında ağızları açılmış cephane sandıklar görülmüştür.

“Yüzbaşı Kazım Bey, Ali Çavuş’a dönerek düşmanın kasabayı istilasını görmek kadar bana ağır bir şey gelmiyor. Biliyor musun? Osmanlıların tarihinde böyle bir halk vukuunu tesadüf edemez. Aç bir avuç aslanla on gün gece gündüz düşmana karşı mukavemet ediyorum. Keşif raporları bunların dört tabur piyade, bir bölük süvari, bir batriye top iki mitralyöz ve daha bunlara iltihak eden hain Bulgarlardan mürekkep ki sekiz bin alçaktan ibarettir. Bir kıta ancak iki yüz aslana karşı geldi. Şimdi de yirmi beş nefer kalan mevcudumla oluncaya kadar müdafaa edeceğim. Ta ki hiç olmazsa o hırsızlar tarafından paymal edilirken gözlerimle görmeyeyim”¹⁴³.

Musavver Küçük Osmanlı

25 Kânunuevvel 1325 senesinde yayınlanmıştır. Sadece bir sayı yayımlanabilmiştir. Şahıs imtiyaz, müdür-ü mesul Ahmet Şerif Bey’dir. Dergi ile ilgili her husus için sahib-i imtiyazı müracaat olunması istenilmiştir. Sermuharrir İbni Hilmi Bey’dir. İdare hanesi Babiâli civarındaki adliye hanındadır. Abone şartları İstanbul için posta ücretli ile beraber bir seneliği 25, altı aylığı 18 kuruştur. Taşra için seneliği 30 altın, altı aylığı 25 kuruştur ¹⁴⁴.

Dergi yayın hayatına “Rica-ı Mahsusamız” adlı makale ile başlamıştır. Derginin ilk sayısında çıkış amacı anlatılmıştır. Dergiye göre; “Bütün cihan biliyor ki çocuk doğar doğmaz büyük insanlar gibi söz söyleyemez, iş göremez. Bu yavaş yavaş olur. Biz de vatanımızın amid-i istikbali olan yavrularımızı gazete ve dergi okumağa alıştırmak, bu suretle de fikirlerini parlak etmeğe yardım eylemek emeliyle çıkardığımız bu dergiyi bir çocuk gibi büyütmeğe mükemmelleştirmek fikrini besliyoruz¹⁴⁵,” demiştir. Dergi; *Evlad-ı vatanın fikirlerin tenvir etmek üzere muhterem muallimlerimizin sevimli makalelerine muhtaç bulunduğumuzdan bu hususta diriğ muavenet*

¹⁴³ Çocuk Yurdu, “İkinci Perde” (25 Haziran 1329), 6.

¹⁴⁴ Musavver Küçük Osmanlı, “İlk Sayı” (25 Kânunuevvel 1325), 1.

¹⁴⁵ Musavver Küçük Osmanlı, “Rica-ı Mahsusamız” (25 Kânunuevvel 1325), 1.

buyrulmasını ehass emelimizdir, diyerek öğretmenlerden makale talep etmiştir ¹⁴⁶.

Dergide, coğrafya, tarih, ahlak bilgisi ve matematik dersleri anlatılmıştır. Dersler soru-cevap şeklinde anlatılmıştır. İlk derste “Malum: Boğaz Kanal Niye Derler” diye sorulmuş ve talebe tarafından yanıtlanmıştır

“Yakın iki kara arasında olup iki denizi birbirine birleştiren su parçalarına boğaz-ı mahsus kazılıp iki deniz veya nehri birleştiren hendeklere kanal denir. Kol neden derler? Karaların ortasında bulunan birikinti sulara kol denir. Pınar, dere, nehir neye derler. Dağ sırtlarından ve eteklerinden çıkan sulara pınar ve pınarlarından biriken sulara dere ve derelerin birleşmesinden hâsıl olan büyük sulara nehir denir ¹⁴⁷”.

Dersin ikinci kısmında Avrupa tarihi ile ilgili bilgi verilmiştir: “Avrupa’nın ahalisi ne kadardır? Ve hangi ırka mensuptur? Ahalisi 135 milyon olup sekiz milyon Müslim öbürleri gayrimüslimdir. Bütün ahalisi ebyaz ırka mensup yani beyaz insanlardır. Tarih bize bu yolları gösterecek. Bizim fikrimizi böylece açacak. Her iki dersi müteakip bir hülasa yazacağız çocuklarımızın o derslerden ne yolda hassa alacaklarını göstermeğe çalışacağız”¹⁴⁸, denilmiştir.

Çocukların millî ve ahlaki yönden gelişmesi desteklenmiştir. Bugünün hanım kızları yarının valideleri, bugünün küçük beyefendileri yarının babası olacak anlayışıyla, çocuklarda vicdan ve merhamet duygularının uyanmasına ağırlık verilmiştir. Olayı örneklere dayandıran dergi, Mesela “yolda gidiyorsak gördük ki ihtiyar fakir bir adam açlıktan, susuzluktan bayılmış yatıyor. Yanına biri gelmiş, halini sormuş. Anlamış halini, karnını doyurarak gönlünü almak için bir arabaya bindirmiştir. Bu zaman sen ne düşündün bir ah çektin. Kendi kendine dedin ki bu adam ne iyi adamdır. Şu halde merhamet duygularının kabardı. Sen de bu adam gibi iyilik yapmağa niyet ettin. Demek ki senin gibi olan vatan kardeşinin yaptığı işten lezzet duydun. Bir hassa aldık. İşte bu hal senin için bir inayettir. Demek ki inayet fena işler yapmaktan çekinmek ve iyi işleri yapmağa çalışmak demektir”¹⁴⁹.

¹⁴⁶Musavver Küçük Osmanlı, “Rica-ı Mahsusamız,” 1.

¹⁴⁷Musavver Küçük Osmanlı, “Dersler,” 2-3.

¹⁴⁸Musavver Küçük Osmanlı, “Dersler”, 2-3.

¹⁴⁹Musavver Küçük Osmanlı, “Dersler”, 2-3.

Hesap dersleri adı altında matematik dersleri anlatılmıştır. Cem neye derler, diye sorulmuştur. “Bir cisimden olan adetleri toplamağa derler. Muhtelif cinsinden olan adetleri cem edilemez mi? Zira hâsıl cem bize hiçbir şey göstermez. Mesela 137 Elma, 125 Armut, 32 Yumurta, 19 Ayva bunları cem edecek olursak hâsıl cem hiçbir şey göstermez. Cemin kaidesi nedir? Bir misal ile bana söyleyiniz. Cem olunacak adetleri birbiri ile alta yazılarak alta düz bir çizgi çıkılır. Bir de sağdan ederek cem ediliyor. İşaret hanesinden noksan çıkarsa sayılar hanesine yazılıp toplanması ya da çıkarılmasıdır”¹⁵⁰, denilmiştir.

Dergi kıssadan hisse örneğinde Habil ile kabil meselesi anlatmıştır. Olaydan ibret alınması gerektiğini söylemiştir. “Etfal-i Mürebbi” adlı makalede Habil ve Kabil örneği verilerek çocuklara ana-babalarına hürmet etmeleri gerektiği anlatılmıştır. “*Kabil babasının ve dolayısıyla Allah’ın emirlerine asi olur. Bu ne fena şey insan anasının babasının emrinden harice çıkmamalıdır. Bak kabil için tarih katil diyor. Katil olmak kadar fena bir şey var mı? Bundan kaçmak lazımdır. İşte tarih bize bunu bir ibret alalım diye gösteriyor. Büyüklerimizin sözlerine itaat etmemizi emrediyor*,¹⁵¹”denilmiştir.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Malumat-ı Medeniye dersleri okullarda okutulmaya başlanmıştır. Dersler bilinçli bir vatandaş yetiştirmek için verilmiştir. Muhlis Efendi tarafından kaleme alınan “Biz Ne Konuşuyoruz,” başlıklı makalede dersin içeriği anlatılmıştır.

“Refikim İzzet Efendi paydos zamanlarında Malumat-ı Medeniye dair daima izahat-ı kâmile veriyor. Bendeniz bu naçiz yazılarımla muhterem küçük Osmanlının sütunlarında onun bahsettiği ders ile münasebeti olan coğrafyadan alehusus memleketimizce pek mühim olan bu dersten bahsedeceğim Herkes bilir ki tarih bir devletin suret-i teşekkül ve inkırazını gösterir. Coğrafya ise o devletin iskân ettiği arazi taksimilatından bahseder. Malumat-ı medeniye ise devletlerin terakki ve tealisi hakkında malumat verir. Bunlar malum olduktan sonra teşekkül eden beş kıtayı nazar-ı tetkikten geçirir isek her kıtada bir takım hükümetlerin hüküm sürdüğü görülüyor. Bu hükümetlerde kendilerinin tarzı idarelerine göre kısımlara ayrılmışlardır”¹⁵².

¹⁵⁰Musavver Küçük Osmanlı, “Dersler”, 2-3.

¹⁵¹Musavver Küçük Osmanlı, “Etfal-i Mürebbi” (25 Kânunuevvel 1325), 4.

¹⁵²Muhlis Efendi, “Biz Ne Konuşuyoruz,” *Musavver Küçük Osmanlı*, (25 Kânunuevvel 1325), 4-5.

Çocuklara devlet yönetimi ile ilgili bilgiler verilmiştir. “Mesela Fransa departmanlara, Almanya dükalılık ve krallıklara, ıspanya eyaletlere ayrılmıştır. Bu meyanda memalik-i Osmaniye’ye göz gezdirilirse görülüyor ki idare-i dâhiliye birtakım vilayetlere, vilayetler sancaklara, sancaklar da kazalara, kazalar da nahiyelere, nahiyeler de karyelere taksim olunmuştur. Bir kere nazar-ı tetkikten geçirecek olursak ilk evvel gözümüze dünyanın en zengin bir kıtası olarak Memalik-i Osmaniye çarpacaktır ¹⁵³”, denilmiştir.

Çocuklara devletin sınırları hakkında bilgi verilmiştir. “Vatanımızın bir kısmı Asya’nın garbında bulunan Anadolu güneydoğunda kalan Rumili üçüncüsü Afrika’nın kuzeydoğusunda kalan Afrika-ı Osmanî’dir. Avrupa-ı Osmanî yani Rumilinin nüfusu diğerinden daha fazladır. Koca İmparatorluğun bozguna uğratılması, Anadolu’nun hali insanı ağlatacak haldedir. Anadolu’nun o koca vadileri, dağları medeniyet damlarından madun o koca sekeneyi terakki medeniyetinden mahrum bırakmıştır. Hülasa istikbalde vatanın terakki ve tealisine çalışacaktır ¹⁵⁴”, denilmiştir.

Kasem-i İnas, başlıklı makalede kız çocuklarının okutulmasından bahsedilmiştir. “Deniliyor ki küçük hanım kızlarımızı da bir kasem ayrılın. Muazzez yavrularımızın istifadesini temin edebilmek için lazım gelen her türlü fedakârlığı yapacağımız. Niyetimiz saf amelimiz paktır. Şevk ve gayretimiz artıyor. Cesaretimiz ziyadeleşiyor. Bu cesarettir ki bu nüshadan itibaren her türlü müşkülata katlanarak canım kızlarınız içinde bir kısım ayırdık. Bundan böyle istikbal fikirlerine açıklık verecek makaleler yazacağım”¹⁵⁵.

Makalenin devamında; “bir zamanlar kızlara okumak yazmak lüzumu yoktur. Bunlar maruftan ne istifade ederler denilmiş ve ruhlarına hançer sokulmuştur. Bir takım kimselerin evlatları okutmaktan men edilmiştir Bu hal istibdat devrine özgüdür. Çünkü o caniler biliyordu ki bir valide malumatlı olursa evlatlarını fikri açık hür her şeyi anlar bir tarzda büyütüp cemiyet-i beşeriye-ye takdim eder. Sonra da bu yavrudan vatan istifade eder. O canilerin saklı işleri bütün tamamen meydana çıkmıştır. Hamdolsun bugün o hainler mahvolmuştur. Hanım kızlarımız artık engellerinden kurtulmuştur. Her valide yavrularını mektebe göndermektedir ¹⁵⁶”, denilmiştir.

¹⁵³Muhlis Efendi, “Biz Ne Konuşuyoruz,” 4-5.

¹⁵⁴Muhlis Efendi, “Biz Ne Konuşuyoruz,” 4-5.

¹⁵⁵Musavver Küçük Osmanlı, “Kasem-i İnas”, (25 Kânunuevvel 1325), 5-6.

¹⁵⁶Musavver Küçük Osmanlı, “Kasem-i İnas”, 5-6.

Muavenet başlıklı makalede yardımlaşmadan bahsedilmiştir. İnsanlar birbirlerine muhtaç olmaktan hiçbir zaman kurtulamamışlardır. İnsanlar ihtiyaçları nispetinde çalıştıkları halde bir başkasının yardımına ihtiyaç duymuştur. Düşünelim dünyada hiçbir insan var mıdır ki diğerinin yardımına boyun eğmeden her bir işini görebilsin. Dünyanın en zengini en fakirine muhtaçtır. Bu zenginler ihtiyaçlarını para ile giderebilmişlerdir. Para ile yapılan yardım maddi bir vazifedir. Bizim emel-i maksadız vicdan-ı manevimiz parasız pulsuz yapılacak yardımlardır. İşte esasen emr-i hak olan maneviyatta bundan ibarettir. Bilinmelidir ki dünyanın teşekkülünden beri insanların yekdiğerine yardımını muavenet ederek gelmiştir ¹⁵⁷.

Makalenin devamında geleceğin anneleri olan kız çocuklarına seslenilmiştir. “Hanım kızlarımızın da bir vazife-i malumatı vardır. Her valide bir veya daha ziyade çocuklarının mürebbiyesi olacak. Şu halde çocuklar ilk ders-i muaveneti validelerinden alacak. Valide kucağından alınan ahlak mezara kadar unutulmaz. Asla bozulmaz. Açları doyurmak, düşeni kaldırmağa gayret bir hastanın tedavisine himmet bahusus hâlihazırda ihyasına para vermek insanın ruhuna ferah verir. Manevi ve maddi muavenet değil midir? İşte hayat beşerin bu gibi muhtaç olduğu muaveneti terbiye ve ahlak ile olur. İlk ders edep valide kucağında öğrenilir ¹⁵⁸”, denilmiştir.

Toplum düzeninde meydana gelen değişimler çocukları oldukça etkilemiştir. Yaşanan savaşlar, göçler, çatışmalar, toplumsal şiddet çocukların belleklerinde yer etmiştir. Bu yüzden II. Meşrutiyet döneminde yalnız çocuklar için yazan süreli yayınlar çıkarılmıştır. İzzet Hamdi Bey’in Musavver Çocuk Postası dergisinde kaleme aldığı “İlk Hasbıhal,” başlıklı makalesinde çocukla bağ kurulmasının ehemmiyetinden bahsedilmiştir. İzzet Hamdi Bey; “*Yalnız çocuklar için yazan kelimesi aldığım zaman yirmi beş senenin bir ağırlığının tabaka tabaka omuzlarımda kaldığını duydum. Çok yaşamak için daima çocuk kalınız diyen İngiliz doktorunu hatırladım. Çocuk karinelerim ben derslerimi ve yazılarımı size hazır ettikçe zan ediyorum ki hiç ihtiyarlamayacağım* ¹⁵⁹,” demiştir.

¹⁵⁷Musavver Küçük Osmanlı, “Muavenet”, (25 Kânunuevvel 1325), 6.

¹⁵⁸ Musavver Küçük Osmanlı, “Muavenet”, 6.

¹⁵⁹İzzet Hamdi Bey, “İlk Hasbıhal”, Musavver Çocuk Postası, (14 Eylül 1329),1.

Savaşların neticesinde yaşanan işgaller toplumda çocuğun tüm dağarcığını değiştirmiştir. Savaş çocuğun değer yargılarını, inanışlarını ve duygularını olumsuz etkilemiştir. Toplumsal yapıda meydana gelen köklü değişimler karşısında süreli yayınların çocuğa karşı duyarsızlığı İzzet Hamdi Bey'i rahatsız etmiştir. Çocuğun duygularına tercüman olması gereken, fikirlerini aktarmada birer aracı olan süreli yayınlar sessiz kalmıştır. İzzet Hamdi Bey konu ile ilgili olarak düşüncelerini dile getirmiştir:

“Zaten siz fena muhaberatlı kıtalıktan çıktınız. Çocuk edebiyatında öteden beri fakir olan matbuatımız mütarekeden sonra büsbütün karışmış. Tek tük birkaç parlak sözde hiçbir dikkat ve ehemmiyet uyandırmaksızın sönüp gitmemiştii Başka memleketlerin çocuk matbuatına verdiği ehemmiyete ve bunun semeresi olarak gördüğümüz cefaya karşı sizin mahrumiyetiniz pek feci ve telafiye pek muhtaçtı. Çocuk mecmuaları neşreden bazı zevata bu mahrumiyetinden bahsettikçe henüz mevsimi değil eylül gelsin de diyorlardı. Ortada bir çocuk postasından başka bir şey yok”¹⁶⁰.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Eğitim, belirlenmiş kaidelere göre insanların tutum ve tavırlarında beklenen değişim ve gelişmeleri sağlamaya aracı olan planlanmış bir süreçtir. Belli bir politika doğrultunda gerçekleştirilen eğitim programı ile yeni insan ve yeni toplum oluşturma hedeflenmiştir. Devlet, devamlığı için ideal birey yetiştirme arayışına girmiştir. Bu doğrultuda eğitimi kullanmıştır. Eğitim programları iktidarın gözetim ve denetiminde hazırlanmıştır. Meşrutiyet rejiminin sağlam bir zemine oturtulması için yeni bir insan modeli inşa edilmiştir. Meşrutiyet değerlerinin aşılandığı yeni bir toplum yaratılmıştır. Böylece rejimin topluma benimsetildiği, anayasanın tanıdığı olduğu temel hak ve hürriyetlerin toplumsal hayatın her alanında hissedilmeye başlandığı bir dönem ortaya çıkmıştır. Kanun-i Esasi'nin tanınmış olduğu eşit yurttaşlık ile tebaa anlayışı yerini vatandaşlık anlayışına bırakmıştır. Bu nedenle II. Meşrutiyet'in ilk dönemlerinde hâkim ideoloji Osmanlıcılık olmuştur. Okullarda çocuklara biz duygusu verilmeye çalışılmıştır. Bir Osmanlı milleti oluşturulmak

¹⁶⁰ İzzet Hamdi Bey, “İlk Hasbıhal”, 1.

istenilmiştir. İttihat ve Terakki'nin direktifleri doğrultusunda hazırlanan ders kitaplarında milleti oluşturan bileşenler anlatılmıştır.

Çocukların eğitiminde çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Ders kitaplarında çocuklara kıssadan hisse hikâyeler anlatılarak öğütler verilmiştir. Birlik, beraberlik ve dayanışma duyguları aşılanmıştır. Ahlâk kavramı oldukça yoğun işlenmiştir. Değerler eğitimi verilmiş, vatan, millet ve bayrak sevgisi anlatılmıştır. Okullar restore edilmiş, okullarının nitel ve nicel olarak sayıları artırılmış, mesleki ve teknik okullar açılmıştır. Eğitim müfredatında köklü ve önemli düzenlemeler yapılmıştır. Ülkenin ihtiyaçlarına uygun eğitim modeli hayata geçirilmiştir. Meşrutiyet neslini yetiştirmek için öğretmen yetiştirilmiştir. Ülkenin ancak eğitimle kurtulabileceğine dair duyulan inançtan dolayı eğitim alanında somut adımlar atılmıştır. Okullarda çocuklara Meşrutiyet rejiminin koruyucu olması gerektiği anlatılmıştır. Rejimle birlikte gerçekleşen reformların koruyucusu olması konudaki nasihatler verilmiştir. Rejimin koruyucusu ve savunucusu olarak görülen çocuklar, ideal insanın inşasında önem arz etmiştir. Çocuklar, Meşrutiyetin devamlılığı konusunda bekçi olarak görülmüş ve emaneti korumakla yetkilendirilmişlerdir.

II. Meşrutiyet döneminde toplumu derinden etkileyen olaylar meydana gelmiştir. Meşrutiyet'in ilanından Mondros Mütarekesi'ne kadar olan süreçte toplumsal kırılmalar meydana gelmiştir. Devletin sonunu getiren üç büyük savaş yaşanmıştır. Savaşların etkileri her alanda hissedilmiştir. Eğitim politikası dramatik bir şekilde değişmiştir. Balkan Savaşları toplumsal yapıyı değiştirmiştir. Osmanlı ideoloji yerini milliyetçiliğe bırakmıştır. Çocukların belleklerinde Türölük bilinci yerleştirmeye çalışılmıştır. Etnik kimliğin ön plana çıkarıldığı bu yeni dönemde eğitimde çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Süreli yayınlar aracılığıyla çocukların millî bilinçle yetişmeleri amaçlanmıştır. Çocuklar için çıkarılan süreli yayınlarda ülkenin içinde bulunduğu koşullar anlatılmıştır. Kitap, masal, hikâye vb. türlerde anlatılan kahramanlık ifadeleri ile millî bilincin oluşmasını sağlanmıştır. Milliyetçilik politikası ile yayın yapan dergilerde intikam duygusu işlenmiştir. Osmanlı tarihin anlatıldığı hikâyelerde milli duygulara hitap edilmiş, vatan, bayrak, ülke, millet ve asker sevgisi oluşturulmuştur. Böylece kaybedilen toprakların çocukların alacağına inanılmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde eğitim aracılığıyla çocuk, İttihat ve Terakki'nin bir politikası olmuştur. İTC, çocuğu merkeze alarak yaratmak

isteği toplumu dizayn etmiştir. Çocuk-asker tipolojisi oluşturularak her şey vatan için anlayışı yerleştirilmiştir. Rejimin isteği doğrultusunda verilen eğitim ve öğretimler makbul bir vatandaş yaratılmıştır. Meşrutiyetin bu yeni düzeninde meşrutiyetin önemi ve gerekliliği sıklıkla dile getirilmiştir. Meşrutiyetin kolay kazanılmadığı, yoğun bir emek verildiği bu sebeple korunması gerektiği çocuklara anlatılmıştır. Çocuklarla meşrutiyet arasında aidiyet bağı kurulmuştur. Meşrutiyeti koruması için sorumluluk yüklenmiştir. Kanuna itaat etmek, askerlik yapmak, vatanı sevmek ve vergi vermek gibi vazifeler öğretilmiştir. Toplumda hürriyet, adalet, müsavat ve uhuvvet değerlerinin yerleşmesi amaçlanmıştır. Bu değerlerin kuvvetlenmesi için semboller yoğun olarak kullanılmıştır. Resmî ideoloji toplumun her alanında kullanılmıştır. İttihat ve Terakki, kamusal ve siyasal alanında çocukları politik bir inşa sürecine dâhil etmiştir. Bu süreçte toplumla ortak bir duygu meydana getirebilmek için toplumsal dayanışma ve yardımlaşma ön plana çıkarılmıştır.

Toplumsal dönüşümü sağlamak için var gücüyle mücadele eden İttihat ve Terakki Cemiyeti, yeni bir toplumsal kırılma ile karşı karşıya kalmıştır.

I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devletini derinden sarmıştır. Savaş devam ederken hükümet değişikliği yaşanmıştır. Savaşın gidişatını toplumsal değişime neden olmuştur. Yeni eğitim politikaları uygulamaya konulmuştur. Devlet sistemi değişmiştir. Ulus devleti inşa süreci başlamıştır. Milli değerler etrafında ortak vatan, dil, din ve millet adı altında tek tip vatandaş yetiştirilmiştir. Sistemli bilgiler içeren eğitim programıyla milli bilince ve kolektif bir kimliğe sahip olan yeni bir vatandaşın inşasına başlanmıştır. Aidiyet hissi oluşturmak için vatan savunması ön plana çıkarılmıştır. İnsanları bir arada tutmayı amaçlayan ulus-devlet inşasında milli duygular kullanmıştır. Süreli yayınlardan oldukça faydalanan iktidar, ihtiyaç duyduğu yeni vatandaş tipolojine rahatça ulaşmıştır. Eğitim alanında yapılan yeni düzenlemelerle ideolojik sistem ders kitaplarına konu olmuştur. Bu durum mevcut sistemin meşrulaştırılmasına ve sürdürülmesine olanak sağlamıştır.

II. Meşrutiyet devrinin eğitim politikası devletin içinde bulunduğu koşullara göre değişiklik göstermiştir. İktidar, eğitimde uygulamaya koyduğu düzenlemelerle bireyleri sürecin objesi haline getirmiştir. Bireyler sisteme uygun olarak yetiştirilmiştir. İktidar toplumsal kontrolü sağladıktan sonra bireyler üzerinde hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Okullar, sisteme uygun makbul vatandaş yetiştirmek için düzenlenmiştir.

Okullarda sürekli tekrarlanan bilgilerle kalıplaşmış bireyler meydana getirilmiştir. Toplumsal ve siyasal yapı, egemen ideoloji ile donatılmıştır. Ulus devletin inşa sürecinde yetiştirilmek istenilen tek vatandaş ile devletin devamlılığı istenilmiştir. Bu yüzden eğitim sisteminin her kademesinde resmi ideoloji sıklıkla tekrarlanmıştır. Resmi ideoloji, ders kitaplarında, resmi bayramlarda ve kutlamalarda yoğun ve sürekli tekrar edilmiştir. Toplumsal bütünlüğünü korumak ve toplumu modernleştirmek için eğitim bir aracı olmuştur. İttihat ve Terakki yerini sağlamlaştırmak için eğitim ile sosyal bir denetim mekanizması kurmuştur. Okullarda sağladığı düzenle toplumsal bir mühendislik gerçekleştirilmiştir.

İttihat ve Terakki ülkenin gelişmesi için halkın da sürece katılmasını istemiştir. Toplumsal dönüşümü sağlayabilmek için halkın bilinç düzeyinin artması gerekmiştir. Toplumsal birliği sağlamak için ortak bir çıkarı korumak gerektiğinden meşrutiyet ortak bir değer haline getirilmiştir. Tüm bunlar için eğitim en temel aracı olarak kullanılmıştır. Uygulamaların hayata geçirilmesi için süreli yayınlardan faydalanılmıştır.

II. Meşrutiyetin kalıcı olması için İttihat ve Terakki her yolu denemiştir. Uygulamaya koyduğu politikalarıyla yeniden istibdat rejimine dönülme riskini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu yüzden toplumsal birlik duygusu oldukça önemsenmiştir. Vatanseverlik duygusunun, Osmanlının tüm etnik unsurları arasında kabul görmesi istenilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde eğitim sisteminde köklü ve önemli düzenlemeler yapılmıştır. Eğitimin ülkeyi kurtaracak yegâne araç olduğu anlaşılmıştır. Eğitim anlayışı ve eğitim çalışmaları siyasi hayat ve fikir hareketleri üzerinde son derece etkili olmuş ve eğitim sisteminin alt yapısı oluşturulmuştur. Meşrutiyet dönemi eğitim politikaları, eğitimde bir restorasyon sürecini başlatmıştır.

KAYNAKÇA

Kitap

- Âdem, Mahmut. *Ulusal Eğitim Politikamız ve Finansmanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1993.
- Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.
- Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat Terakki*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
- Akşin, Sina. *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*. Ankara: İmaj Yayınları, 2006.
- Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016.
- Alkan, Mehmet Öznur. "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde" . İçinde Karpaz, Kemal (Editör), *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, (s.73-142). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Ateş, Sanem Yamac. *Asker Evlatlar Yetiştirmek- II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Aypay, Ahmet. *Eğitim Politikası*. İstanbul: Pegem Akademi, 2015.
- Aytekin, Halil. *İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetim*. Ankara: Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları. 1991.
- Balcı, Esergül. *Türkiye'de Eğitim Politikaları (1923-1980)*. Ankara: Pegem Akademi, 2024.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi (Cilt 1 - Kısım 2)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Binbaşoğlu, Cavit. *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerinde Bir Araştırma*. İstanbul: MEB Yayınları, 1995.
- Binbaşoğlu, Cavit. *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Gazi Kitapevi, 2009.
- Çavdar, Necati. *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa*. İstanbul: Berikan Yayınları, 2016.
- Demirel, Özcan. *Öğretme Sanatı: Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2009.
- Duran, Alev. *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Eğitim (1876-1923)*. İstanbul: Hiperlink Eğitim İletişim Yayınları, 2018.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi (3-4 Cilt Takım)*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.
- Ergün, Mustafa. *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri*. Ankara: Ocak Yayınları, 1996.
- Erözden, Ozan. *Ulus-Devlet*. Ankara: Dost Kitabevi, 1997.
- Girgin, Atilla. *Türkiye'de Yerel Basın*. İstanbul: Der Yayınları, 2009.
- Gökçe, Birsan. *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar*. Ankara: Savaş Yayınevi, 2007.
- Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Matbaası, 2019.
- Gözübüyük, Şeref. *Açıklamalı Türk Anayasaları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2017.
- Güneş, İhsan. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Türkiye'de Hükümetler: (1908-1923)*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012.
- .Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2013.
- Güven, İsmail. *Türkiye'de Devlet, Eğitim ve İdeoloji*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2000.
- Kaya, Yahya Kemal. *İnsan Yetiştirme Düzenimiz, Politika Eğitim, Kalkınma*. Ankara: Pegem Akademi, 1984.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Hürriyeti Beklerken*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2010.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: MEB Yayınları. 1991.
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan 21 Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2018.
- Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Millî Kimlik İnşasına*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Kür, İsmet. *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1991.

- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. İstanbul: Arkadaş Yayınları, 2015.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Nalcıoğlu, Belkıs Ulusoy. *MümeYYiz İlk Türkçe Çocuk Gazetesi (1869-1870)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2006.
- Okay, Cüneyt. *Meşrutiyet Çocukları*. İstanbul: Bordo Yayınları, 2001.
- Özkan, Salih. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019.
- Öztan, Güven Gürkan. *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2019.
- Russell, Bertrand. *Eğitim ve Toplum Düzeni*. İstanbul: Varlık Yayınları, 1969.
- Shaw, Stanford & Kural, Ezel. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. İstanbul: Gamze Kitabevi, 1983.
- Şerif, Ahmet. *Anadolu'da Tanin*. İstanbul: Kavram Yayınları, 1977.
- Şimşek, Tacettin, & Yakar, Yasin Mahmut. “Çocuk ve Edebiyat”. İçinde Şimşek, Tacettin (Editör) *Okul Öncesinde Çocuk Edebiyatı ve Medya El Kitabı*. (9-20), Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Tekeli, İlhan.& İlkin, Selim. *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Tevetoğlu, Fethi. *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1967.
- Toprak, Zafer. *Bir Yurttaş Yaratmak: Muasır Bir Medeniyet İçin Seferberlik Bilgileri*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1998.
- Topuz, Hıfzı. *100 Soruda Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi. 1973.
- Topuz, Hıfzı. *Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2015.
- Tunaya, Tarık. *Zafer Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Tunaya, Tarık. Zafer. *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2016.
- Tunaya, Tarık. Zafer. *Hürriyetin İlanı / İkinci Meşrutiyet'in Siyasî Hayatına Bakışlar*. İstanbul: Kronik Kitap, 2023.
- Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih 1789-1914*. İstanbul: Filiz Kitapevi, 2015.
- Üstel, Füsün. *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Zürcher, Eric. Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Dergi Makalesi**
- Akın, Uğur & Arslan, Gani. “İdeoloji ve Eğitim: Devlet-Eğitim İlişkisine Farklı Bir Bakış”. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/1 (2014), 81-90.
- Akyüz, Yahya. “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi* 1/2 (2011), 9-22.
- Aslan, Erdal. “Osmanlı'nın“Mekatib-İptidaiye”sinden Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Mekteplerine Geçişte Tarih Programlarında Değişim”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 48 (2011), 749-777.
- Aşçı, Emine. “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikalarına Bakış”. *Turkish History Education Journal* 9/2 (2020). 492-509.
- Ata, Meltem Begüm Saatçi. “İbrahim Hakkı Paşa Maarif Nazırlığı ve Türk Eğitim Tarihine Katkısı”. *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 4/8 (2021), 297-317.
- Bostan, Hanefi. Said Halim Paşa ve Fikirleri. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi* 8(22) (2019), 53-90.
- Büyükbay, Nihat. “Osmanlı İnsan Yetiştirme Düzeni ve Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşuna Etkileri”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXIX/87 (2013), 199-228.

- Çetin, Halis. "Devlet, İdeoloji ve Eğitim". *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/2 (2001), 201-211.
- Çiftçi, Ali. "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Örgütlenme ve Yönetim Yapısı İçinde Kulüplerin Yeri". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı: 37 (2015), 115-141.
- Demirel, Fatih. "II. Meşrutiyet'ten Sonra Osmanlı'da Orta Öğretim: Sultaniler." *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVII/2 2012, 339-358.
- Dördüncü, Muharrem. "Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (2015), 79-97.
- Ergün, Mustafa. "20 Yüzyıl Başlarında Türk Eğitiminin Amaçları Konusundaki Tartışmalara Mukayeseli Bir Bakış". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 20 (1986), 63-67.
- Gezmen, Başak. "Bir Eğitim Aracı Olarak Çocuk Dergileri: Mavi Kırangıç Çocuk Dergisi". *Erciyes İletişim Dergisi* 6/1 (2019), 59-80.
- Göl, Hacer. "Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/1 (2021), 334-362.
- Gurbetoğlu, Ali. "Osmanlı Süreli Çocuk Yayınlarında Çocukluk ve Eğitim Anlayışı Çocuk Dostu Örneği". *Milli Eğitim Dergisi* 53/243 (2024), 1415-1438.
- Gurbetoğlu, Ali. "II. Meşrutiyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Ahlak Eğitimi ve Ahlaki Değerler (1908-1918)". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi* IV/I (2007), 81-101.
- Gülmez, Abdurrahman. "Osmanlı Devleti'nde İdadiler". *Uluslararası Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2021), 106 -131.
- Özçakır, Sabri. "Meşrutiyet Çocuklarının Yetiştirilmesinde Terbiyevî Oyunların Rolü". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 43 (2018), 1 41-164.
- Özhazinedar, Tuba. "Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Adalet Fermanı ve Kanun-i Esasi'nin Tahlili". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 12/36 (2023), 759-786.
- Öztürk Kurtuluş. & Kenan, Seyfi. "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Dergilerinde Öğretmen Yeterlilikleri". *İnsan & Toplum Dergisi* 12/2 (2022), 204-231.
- Polat, Ezgi. "Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı." *Ankara Barosu Dergisi* 3 (2011), 127-157.
- Şahbaz, Mehibe. "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın". *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/10 (2017), 399-419.
- Şahin, Muhammet & Tokdemir, M. Ahmet. "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler." *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 9/4 (2011), 851-876.
- Şahintürk, Hasan. "Medaris-i İlmiye Nizamnamesi Sonrasında Osmanlı Taşrasında Medrese Kurma Teşebbüsleri (1910-1914)". *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/3 (2023), 106-133.
- Şimşek, Hüseyin. "XIX. Yüzyıl Çocuk Dergiciliği ve Eğitsel İşlevleri Üzerine". *Milli Eğitim Dergisi* 151 (2001), 1-9.
- Şimşir, Mehmet & Çetiner Ali. "Sosyal Bilgilerde İdeal Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme". *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 5/1 (2021), 35-47.
- Uzun, Hakan Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hükümetleri ve Programlarının Analizi. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 65 (2019), 415-447.
- Yanardağ, Ayşe. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İlk Mektepler Talimatnameleri (1915-1929)". *Turkish History Education Journal* 9/1 (2020), 89-108.
- Yıldız, Orhan. & Yıldız, Tuğçe. "Türkiye Cumhuriyeti Eğitim Politikaları". *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2016), 24-41.
- Yılmaz, Ali. "Mutlakiyetten Parlamentarizme Geçiş Aşamasında II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)". *Asya Studies* 7/25 (2023), 291-306.

Yayımlanmamış Tez

Aydoğdu, Murat. *Mütareke Döneminin Son İstanbul Hükümeti - Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti - 21 Ekim 1920-4 Kasım 1922*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Gürsoy, Ülkü. *II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.

Ansiklopedi

Aydın, Mahir. “Hüseyin Hilmi Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/ 550-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kazıcı, Ziya. “Emrullah Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/165-166. İstanbul: T.D.V Yayınları, 1995.

Küçük, Cevdet. “Babîli Darbesi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/389-390. İstanbul: T.D.V, 1991.

Küçük, Cevdet. “Damat Ferit Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/436-439. İstanbul: T.D.V, 1993.

Özcan, Azmi. “Osmanlıcılık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/485-487. İstanbul: T.D.V, 2007.

Sakaoğlu, Necdet. “Eğitim Tartışmaları”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 2/478-484, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Uçarol, Rıfat. “Gazi Ahmet Muhtar Paşa”. *İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/ 445-448. İstanbul: TDV, 1996.

Gazete ve Dergiler

Çocuk Yurdu. “Zükûr ve İnâs” (30 Mayıs 1329), 1.

Çocuk Yurdu. “Büyük Şairimizden.” (30 Mayıs 1329), 1.

Fahri Ahmet Bey. “Yurdun Diyelim Ki.” *Çocuk Yurdu* (30 Mayıs 1329), 2.

Çocuk Yurdu “Kardeşim, Hırsızlığın Ne Demek Olduğunu Anlamışsındır” (30 Mayıs 1329), 2.

Türkoğlu, Bey. “Muhabbetli Olunuz.” *Çocuk Yurdu* (30 Mayıs 1329),

2. Mahmut Kemal Bey. “Hikmet.” *Çocuk Yurdu*, (30 Mayıs 1329), 3.

Ragıp Cafer Bey. “Tilki ile Şahin.” *Çocuk Yurdu* (30 Mayıs 1329), 4.

Kürdi Rahmi Bey. “Dördüncü Meclis.” *Çocuk Yurdu* (30 Mayıs 1329), 5.

Doğan Cevdet Bey. “Kardeşlerime Nasihat.” *Çocuk Yurdu* (25 Haziran 1329), 4.

Mahmut Hikmet Bey. “Aziz Çocuklar.” *Çocuk Yurdu* (25 Haziran 1329), 5.

Çocuk Yurdu. “İkinci Perde” (25 Haziran 1329), 5.

Musavver Küçük Osmanlı. “İlk Sayı” (25 Kânunuevvel 1325), 1.

Musavver Küçük Osmanlı. Rica-ı Mahsusamız (25 Kânunuevvel 1325), 1.

Musavver Küçük Osmanlı. “Dersler” (25 Kânunuevvel 1325), 2-3.

Musavver Küçük Osmanlı. “Etfal-i Mürebbi” (25 Kânunuevvel 1325), 4.

Muhlis Efendi. “Biz Ne Konuşuyoruz.” *Musavver Küçük Osmanlı* (25 Kânunuevvel 1325), 4-5.

Musavver Küçük Osmanlı. “Kasem-i İnâs” (25 Kânunuevvel 1325), 5-6.

Musavver Küçük Osmanlı. “Muavenet” (25 Kânunuevvel 1325), 6.

İzzet Hamdi Bey. “İlk Hasbıhal.” *Musavver Çocuk Postası* (14 Eylül 1329), 1.

GENÇ RÜŞDİYE MEKTEBİ: TANZİMAT SONRASİ TAŞRA EĞİTİMİNDE BİR ÖRNEK (1890-1915)

Mehmet Emin GENLİ*

GİRİŞ

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrası dönemde (1890-1915) Bitlis Vilayeti'ne bağlı Genç Sancağı'ndaki rüşdiye mektebinin açılması ve bu süreçte karşılaşılan engelleri incelemektedir. Bu çalışma, merkezi eğitim reformlarının taşradaki uygulanabilirliğini ve yerel sosyo-kültürel dinamiklerle uyumunu sorgularken, Osmanlı modernleşme çabalarının Genç gibi uzak bir bölgedeki etkilerini analiz etmektedir. Genç Rüşdiye Mektebi, taşra eğitimindeki çaba ve sınırlılıkları yansıtmaktadır. Bu bağlamda, çalışma, arşiv belgelerine dayanarak eğitim reformlarının taşradaki yansımalarını ve bu reformlara karşı gelişen yerel dirençleri Genç Sancağı özelinde ele alarak Osmanlı eğitim politikalarının yereldeki uygulama dinamiklerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Çalışma, Osmanlı eğitim modernleşmesini genellikle merkez odaklı genel politikalar üzerinden inceleyen çalışmalara kıyasla, yerel perspektiften bir bakış açısı sunma çabasıdır. Genç Sancağı'nda rüşdiye mektebi sürecini detaylı bir şekilde analiz ederken, merkez-taşra ilişkilerindeki uyumsuzlukları, uygulanan dil politikalarının etkilerini ve yerel halkın modern eğitime tepkisini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, Devlet Salnameleri ve Osmanlı arşiv kaynakları birincil kaynak olarak kullanılmıştır. Bu belgeler, mektebin kuruluşu, öğretmen kadrosu, öğrenci sayıları, müfredat, fiziki altyapı ve tamirat süreçleri gibi konuları incelemektedir. Bununla birlikte idari yazışmalar ve devam cetvelleri aracılığıyla taşra eğitiminin bürokratik ve pratik yönlerini açıklamaktadır.

Çalışmada, Osmanlı Devleti'nde eğitim reformlarının genel çerçevesi, rüşdiye okullarının tarihsel gelişimi, Genç Rüşdiye Mektebi'nin kuruluşu ve öğretmen kadrosu, mektebin fiziki altyapısı ve tamirat süreçleri, öğrenci devam cetvelleri ve sınav sonuçları tartışılacaktır. Bu yöntemle, eğitim

* Doktor, Tarih, Batman, m.emingenli@hotmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0002-9032-8565

reformlarının hem genel politikaları hem de Genç'teki yerel uygulamaları sistematik bir şekilde analiz edilecek, Osmanlı modernleşme sürecinin taşradaki karmaşık dinamikleri anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM REFORMLARININ GENEL ÇERÇEVESİ

Bir asır öncesinde Osmanlı Devleti'nde eğitim, sağlık ve bayındırlık gibi günümüzde kamu hizmeti olarak kabul edilen faaliyetler, merkezi hükümet tarafından doğrudan yürütülmemiş; bunun yerine vakıflar gibi sivil toplum kuruluşları ve yerel aktörler aracılığıyla, merkezi otoritenin gözetiminde gerçekleştirilmiştir. Ancak 19. yy.da, gerek küresel ölçekteki değişimler gerekse Osmanlı Devleti'ndeki yenilikler,¹ eğitim, sağlık ve bayındırlık gibi hizmetlerin kamu sorumluluğu altında olduğu fikrinin yerleşmesine yol açmıştır. Bu yaklaşım, Osmanlı'da İkinci Mahmut'un (1808-1839) merkezi yönetimi güçlendirme politikalarıyla birleşmiş ve eğitim gibi hizmetlerin devlet tarafından organize edilmesi sonucunu doğurmuştur. İkinci Mahmut hem merkeziyetçi devlet anlayışını güçlendirmek hem de halkın eğitim yoluyla bilinçlenmesini sağlamak amacıyla 1824'te İstanbul'da ilköğretimi zorunlu kılmıştır. Ne var ki, eğitim altyapısının yetersizliği, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Rusya ile savaşlar ve Mısır meselesi gibi iç ve dış sorunlar nedeniyle bu girişimde istenilen başarı elde edilememiştir.²

Tanzimat döneminde, İkinci Mahmut'un ardından, ülke genelinde eğitime ihtiyaç duyan çocukların varlığı, eğitimi yaygınlaştırma gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu nedenle, özellikle vilayet merkezlerinde ve İstanbul'da olduğu gibi taşrada da okullaşma faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Medreseler ve azınlık okulları dışında, Tanzimat döneminde askeri okullar, mülkiye okulları ve meslek okulları yaygınlaşırken, eğitim faaliyetlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesi için teşkilatlanma çalışmalarına önem verilmiştir.³ Bu çerçevede, 1845 yılında Meclis-i Vala

¹ Modern eğitim, Batı'da 17. yüzyılın sonlarından itibaren feodal yapının zayıflamasıyla ve 18. yüzyılda insan aklı ile bireyin ön plana çıkmasıyla ortaya çıkmıştır. Eğitim, en azından ilköğretim seviyesinde, tüm vatandaşlar için zorunlu, kısmen ücretsiz, laik ve merkezi bir yapıya sahip olmuştur. Osmanlı devlet adamları, 18. yüzyılda Avrupa'da Aydınlanma Çağı ile şekillenen modern devlet ve toplum düzeninin üstünlüğünü fark etmeye başladılar. Bu üstünlük, daha önce savaş alanlarında gözlemlenen askeri teknoloji gelişmelerinin ötesinde, her alanda kendini göstermiştir. Bu durum, Osmanlı'da devletin batılı anlamda yeniden yapılandırılması gerektiği düşüncesini doğurmuştur. Batı'da dönüşüm, burjuvazinin öncülüğünde ekonomik ilerlemelerin bir sonucu olarak gerçekleşirken, Osmanlı'da ise Batı'ya kıyasla geri kalma kaygısı bu değişimi tetiklemiştir. Osmanlı'daki dönüşüm süreci, halkın inisiyatifinden ziyade devlet ve saray odaklı bir şekilde yürütülmüştür. Mustafa Gündüz, Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler (Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2015), 59-60.

² Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 159.

³ Necdet Sakaoğlu, Osmanlı Eğitim Tarihi (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 73-77.

bünyesinde bir komisyon olarak faaliyet gösteren Meclis-i Maarif-i Muvakkat kurulmuştur. Bir yıl sonra bu meclis, geçici statüsünden kurtularak Meclis-i Maarif-i Umumiye adını almıştır. Bu meclise bağlı olarak, nezaret unvanına sahip olsa da daha çok müdürlük gibi işleyen Mekatib-i Umumiye Nezareti oluşturulmuştur. 1856 yılında ise Padişah Abdülmecit (1839-1861) tarafından Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Bu fermanla, gayrimüslimlerin okul açmasına izin verilirken, öğretmen atamalarının padişah tarafından yapılacağı belirtilmiş ve Müslüman ile gayrimüslim üyelerden oluşan Meclis-i Muhtelit-i Maarif'in eğitim faaliyetlerini denetleyeceği karara bağlanmıştır. Tüm bu düzenlemeler, eğitimde birliği sağlamayı ve devletin eğitimi kontrol altına almasını hedeflemiştir. Bu doğrultuda, eğitim teşkilatında yeni düzenlemeler zorunlu hale gelmiştir. 1857 yılında Mekatib-i Umumiye Nezareti, Maarif-i Umumiye Nezareti'ne dönüştürülerek teşkilatlanma açısından önemli bir adım atılmıştır.⁴

Maarif Nezareti'nin kurulmasıyla yönetsel alanda önemli bir adım atılmış, ardından eğitim faaliyetlerinin işleyişine dair kapsamlı bir düzenleme hayata geçirilmiştir. 1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, eğitim sisteminin düzenlenmesinde detaylı bir çerçeve sunmuştur. Bu nizamname, Osmanlı Devleti'ndeki okulları iki ana kategoriye ayırmıştır: Nezareti ve idaresi devlete ait olan umumi okullar ile nezareti devlete bağlı, ancak kuruluş ve yönetimi kişi ya da cemaatler tarafından gerçekleştirilen hususi okullar. Nizamname, umumi okulların türlerini, bu okullarda okutulacak dersleri, okulların açılacağı yerler ve yöntemler ile öğretmenlerin sahip olması gereken nitelikleri gibi konuları, sıbyan okullarından en yüksek düzeyde eğitim veren kurumlara kadar düzenlemiştir. Hususi okullar ise cemaatler, Osmanlı tebaası veya yabancılar tarafından ücretli ya da ücretsiz olarak açılabilmiştir. Bu okulların masrafları, kurucuları veya bağlı oldukları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Nizamnameye göre hem umumi hem de hususi okullarda çocuklara fiziksel şiddet uygulanması kesinlikle yasaklanmış ve eğitimin yeni yöntemler (usul-i cedide⁵) doğrultusunda yürütülmesi hedeflenmiştir.⁶

⁴ Gündüz, Osmanlı Eğitim Mirası, 67-69.

⁵ Usul-i Cedid/Cedide: ders araç ve gereçlerinde yenilikleri ifade eder; özellikle öğretmenlerin geleneksel öğretim yöntemlerini terk ederek daha etkili ve modern öğretim tekniklerini benimsemesini kapsamıştır. Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2020 (Ankara: Pegem Yayınları, 2020), 207.

⁶ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ayrıntıları için bkz. Mahmut Cevat İbnü's Şeyh Nafi, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi, haz. Taceddin Kayaoğlu (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), 424-459.

Tanzimat döneminde, Osmanlı modernleşme çabalarında her alanda gözlemlenen ikili yapı, eğitim sahasında da kendini göstermiştir. Osmanlı devlet adamları, bir yandan eğitimi modern yöntemlere uygun hale getirmek için teşkilat yapılarını ve nizamnameleri yeniden düzenlerken, diğer yandan geleneksel yöntemlerle eğitim veren medrese ve sıbyan mekteplerine müdahale etmemiş, bu kurumların alışlageldik usullerde eğitimlerine devam etmelerine izin vermiştir. Devletin eğitim alanındaki teşvik ve desteği, öncelikle yeni usulde eğitim sunan okullara yönelmiş olsa da yeni eğitimin geleneksel yöntemlerden tamamen ayrıldığını ya da bu alanda tam bir başarı sağlandığını söylemek güç olacaktır. Nitekim yeni usulde eğitim veren okullar, medrese müfredatından tamamen kopmamış ve medreselerde okutulan derslerin çoğu, yeni tarz okulların müfredatında da yer almıştır. Bununla birlikte, yeni okulları farklı kılan, pozitif bilimlerle ilgili derslerin müfredata eklenmiş olmasıdır. Ancak Osmanlı modern eğitim anlayışı, dini ilimlerin medreselerde, pozitif bilimlerin ise yeni usul okullarda öğretildiği net bir ayrım oluşturmamıştır. Bu koşullarda, yeni usulde eğitim, medreselerin dışında açılan okullarda uygulanmış, ancak medrese eğitiminin izlerini taşıyan bir çerçevede yürütülmüştür.⁷

Tanzimat döneminde eğitim alanında gerçekleştirilen düzenlemeler, İkinci Abdülhamit (1876-1909) döneminde uygulama alanı bulmuş ve hayata geçirilmiştir. Bu dönemde, özellikle okullaşma konusunda önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve eğitim İstanbul sınırlarının dışına taşınmıştır. Bir yanda, temel eğitimin temel taşlarından olan ibtidai okullar ve rüşdiyeler taşrada yaygınlaşırken, diğer yandan öğretmen okulları ve idadiler kurulmaya başlanmıştır. Ancak eğitim faaliyetlerinin önündeki en büyük engeller, mali kaynakların kısıtlılığı ve nitelikli öğretmen eksikliği olmuştur. Bu durum, eğitimde sayısal anlamda önemli adımların atılmasına rağmen, nitelik açısından aynı başarının sağlanamamasına yol açmıştır.⁸

Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Okulları

Osmanlı Devleti'nde ortaöğretim kurumlarının ilk örnekleri olarak kabul edilen ve genellikle devlet kademelerine memur yetiştirmek için kurulan Mekteb-i Maarif-i Adli ile Mekteb-i Ulum-ı Edebiye okulları,

⁷ Osmanlı Devleti'nde geleneksel ve modern yöntemlerle eğitim veren okullar ile bu okullarda öğretilen derslerin benzerlikleri ve farklılıkları için bkz. Mustafa Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri, XIX. Asır* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 113-129.

⁸ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 163-164.

beklenen başarıyı sağlayamamıştır. Bu durum üzerine, Mekatib-i Umumiye Müdürü Kemal Efendi, 1847 yılında Davud Paşa'da bir sıbyan okulunu rüşdiye okuluna dönüştürmüştür.⁹ Bu okula öğrenciler sınavla kabul edilmiş ve eğitim, modern yöntemlerle yürütülmeye başlanmıştır. Öğrencilerin dini ilimlerin yanı sıra günlük hayatta ihtiyaç duyacakları konularda eğitilmesi ve sınavlarda gösterdikleri başarı, rüşdiye okullarının yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. 1869 yılına gelindiğinde, İstanbul'da biri kızlara, diğerleri erkeklere yönelik olmak üzere 13, taşrada ise 125 rüşdiye okulu açılmıştır.¹⁰

Rüşdiye okullarıyla ilgili önemli düzenlemeler, eğitimin tüm alanlarında olduğu gibi, 1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile hayata geçirilmiştir. Nizamname, 500'den fazla hanenin bulunduğu yerleşim yerlerinde bir rüşdiye okulu açılmasını, okul inşaat giderleri ile öğretmen ve hizmetli maaşlarının vilayet maarif idaresi fonlarından karşılanmasını öngörmüştür. Ayrıca, okullardaki öğrenci sayısına göre görevlendirilecek öğretmenler, öğretmen maaşları, eğitimin süresi ve öğrencilerin alacağı dersler gibi konular, nizamnamede ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir.¹¹

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayımlanmasından sonra rüşdiye okulları yaygınlaşmaya başlamıştır. 1876 yılına gelindiğinde, imparatorluk genelinde 425 rüşdiye okulu bulunmakta ve bu okullarda yaklaşık 19.000 öğrenci eğitim almıştır.¹² Bu gelişme, İkinci Abdülhamit döneminde de devam etmiş ve dönemin sonlarına doğru ülke genelindeki rüşdiye okullarının sayısı 619'a, öğrenci sayısı ise yaklaşık 40.000'e ulaşmıştır.¹³

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ardından, rüşdiye okullarının işleyişine dair iki önemli düzenleme gerçekleştirilmiştir. İlk düzenleme 1892 yılında yapılmış ve bu düzenlemeyle, 1869 Nizamnamesi'nde 4 yıl olarak belirlenen rüşdiye eğitim süresi 3 yıla düşürülmüştür. İstanbul dışındaki bazı bölgelerde idadilerin bulunduğu yerlerde rüşdiye okulları idadilerle birleştirilmiş, boşalan binalar ise ibtidai

⁹ Abdullah Cengiz – Mehmet Karataş, “Ayaş Rüşdiye Mektebi”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 24 (2020), 105-106.

¹⁰ Cahit Yalçın Bilim, Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876) (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984), 45-47.

¹¹ Nafi, Maarif-i Umumiye Nezareti, 427-430.

¹² Bilim, Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma, 51-52.

¹³ Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, 105.

okullara ayrılmıştır.¹⁴ Rüşdiyelerle ilgili ikinci düzenleme ise 1913 yılında Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati ile hayata geçirilmiştir. Bu kanunla, ibtidai okullar ve rüşdiyeler, Mekatib-i İbtidaiye-i Umumiye adı altında birleştirilmiştir.¹⁵

Bitlis Vilayeti'nde Rüşdiye Okulları Bağlamında Genç Sancağı'nın Konumu

Tanzimat sonrası idari düzenlemelerle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ertesinde Erzurum Vilayeti'nden ayrılarak bağımsız bir vilayet statüsü kazanan Bitlis Vilayeti, Doğu Anadolu'nun en zorlu coğrafyalarından birinde yer almaktaydı. Vilayet, merkez (Bitlis) sancak ile Muş, Siirt ve Genç sancaklarından oluşuyor; Ahlat gibi bazı kazalar da bu yapı içinde değerlendiriliyordu. Genç Sancağı, vilayetin kuzeybatı kesiminde konumlanmış olup, batıda Diyarbakır, kuzeyde Erzurum ve kuzeydoğuda Muş ile komşuydu. Murat Nehri vadisinin verimli ovaları ile dağlık geçişlerin birleştiği bu bölge, hem ticaret yolları açısından stratejik bir öneme sahipken hem de sert kış koşulları, engebeli arazi ve Kürt aşiretlerinin yoğun yerleşimi nedeniyle merkezî otoritenin ulaşım ve denetimde zorlandığı uzak bir taşra birimiydi.¹⁶

Bitlis'te rüşdiye eğitimi, vilayetin genel eğitim seviyesinin düşük olduğu bir dönemde başlamıştır. 1890 yılında Vali Mehmet Rauf Şerif'in raporuna göre vilayette üç rüşdiye okulu faaliyet göstermekteydi; ancak aynı valinin bir başka raporunda Bitlis merkez, Muş, Siirt, Genç sancakları ile Ahlat kazasında toplam beş rüşdiye bulunduğu belirtilmiştir. Bu okullardan Bitlis merkez rüşdiyesi muallim-i evvel eksikliği nedeniyle muallim-i sâni ile idare edilmekte, nitelikli öğretmen tayini talepleri ise ödenek yetersizliği gerekçesiyle reddedilmekteydi. Bu durum öğrenci sayısında azalmaya yol açmıştır.¹⁷

Ünlü seyyah Vital Cuinet'in 1890 verilerine göre Bitlis'te iki rüşdiye okulu, 8 öğretmen ve yaklaşık 200 öğrenci bulunmaktaydı.¹⁸ 1892 tarihli Bitlis Vilâyet Salnamesi ise merkez sancak ile Muş, Siirt, Genç ve Ahlat'ta toplam beş erkek rüşdiye okulunun varlığını kaydetmiştir.¹⁹

¹⁴ Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, 108

¹⁵ Sakaoğlu, Osmanlı Eğitim Tarihi, 139

¹⁶ Vital Cuinet, La Turquie D'Asie (Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie – Mineure) (Paris, 1891), Cilt II, 156-157.

¹⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Umumi [Y.PRK.UM], No. 16, Gömlek No. 6; Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı [A.MKT.MHM], No. 552, Gömlek No. 5.

¹⁸ Cuinet, La Turquie D'Asie, Cilt II, 294.

¹⁹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H.1310, 156-157.

1894-95 öğretim yılında Bitlis Vilayeti'nde toplam beş erkek rüşdiye okulu faaliyet göstermekteydi. Bu okullardan Bitlis merkezde 4 öğretmenle 80, Muş'ta 5 öğretmenle 90, Siirt'te 3 öğretmenle 60, Ahlat'ta 1 öğretmenle 21, Genç Sancağı'nda ise yalnızca 1 öğretmenle 31 öğrenci eğitim alıyordu. Böylece vilayet genelinde 14 öğretmen ve 252 öğrenci bulunurken, kaynakların dağılımı sancaklar arasında oldukça dengesizdi. Genç, hem öğretmen hem de öğrenci sayısı bakımından vilayetin en düşük kapasiteli rüşdiyesine sahipti ve bu durum, coğrafi uzaklık, mali kısıtlamalar ve öğretmen teminindeki zorlukların taşradaki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.²⁰

Bitlis Vilayeti'ndeki rüşdiye okulları, Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi eğitim yaygınlaştırma çabasının taşradaki bir yansıması olmakla birlikte, sayıca sınırlı kalmış ve nitelikli öğretmen eksikliği, mali kısıtlamalar ile coğrafi zorluklar nedeniyle tam kapasiteyle işleyememiştir.

GENÇ RÜŞDİYE MEKTEBİ'NİN KURULUŞU VE MUALLİM KADROSU

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında köklü reformların hayata geçirildiği bir süreç olmuştur. Rüşdiye Mektepleri, modern müfredatla ortaokul seviyesinde eğitim sunarak bu reformların taşraya yayılmasında kilit bir rol oynamıştır.²¹ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile rüşdiye mekteplerinin taşrada yaygınlaştırılması amaçlanmış, Genç Rüşdiye Mektebi de bu çabanın Bitlis Vilayeti'ndeki örneklerinden biri olmuştur. Genç Sancağı, bu modernleşme çabalarının hem potansiyelini hem de sınırlarını ortaya koymaktadır. Genç Rüşdiye Mektebi (Ardeşen Rüşdiye Mektebi²²), 1890'lı yıllarda başlayan eğitim talepleriyle şekillenmiş, ancak idari yapısındaki istikrarsızlıklar nedeniyle hedeflenen modern eğitim seviyesine ulaşmakta zorlandığı tespit edilmiştir.

1890 yılında Genç sancağına bağlı Ardeşen ve Mutki kazalarında, eğitim seviyesini yükseltmek ve bölgedeki cehaleti ortadan kaldırmak amacıyla rüşdiye ve ibtidaiye mekteplerinin açılması için Maarif Nezareti'ne bir teklif sunulmuştur. Bu teklif Çapakçur'daki mevcut rüşdiye

²⁰ Danyal Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı) (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 355.

²¹ Selçuk Akşin Somel, Osmanlı'da Eğitim ve Modernleşme (1839-1908) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 45-67.

²² Bazı arşiv belgelerinde mektebin ismi 'Arduşin/Ardeşen Rüşdiye Mektebi' olarak geçmektedir (BOA, MF.İBT, 140/39).

mektebinin Ardeşen'e nakli ve yeni ibtidai mekteplerin açılmasını içermektedir. Belgede durum bu şekilde dile getirilmiştir:²³

“Genç sancağı merkez ittihaz olunan Ardeşen mevkiinin bazı kara ve mezra civarına ve karabetine... şakirdanın tezaid ve teksiri emrine mebni livay-ı mezkur dahilinde kain Çapakçur kazasında mevcud olub şakirdanın yirmisi nazarı mahsubuyla fevaid-i mahdud olan mekteb-i rüşdiyenin mezkur Ardeşen merkezine lüzum-u nakli mahaline murud mazbatada işar olunmağla keyfiyet mahaliye idare-i vilayetçe ledel müzekkere livay-ı mezkur merkezinin hakikaten ibtidai ve rüşdi gibi mekteplerden mahdud olmasıyla mektebi rüşdi ihtiyacı muhakkak ise de Çapakçur kazası merkezine cesamet ve mamuliyet haliyesine merkez livaya tefavvuk ve rüchanı ve mektebi rüşdiyenin devam eden şakirdanın sair mektebi rüşdiye mecburuyla mütekarib bulunan cihetle mezkur mektebin Çapakçur'dan kaldırılması tamim maarif maksadıyla mütenasib olacağı ve merkez livada müceddeden mektebi rüşdiyenin tesisi ve küşadı halinde dahi mekatib-i rüşdiye kabulünün meşrut bulunduğu mukaddemat ulum ve fünun tahsil etmiş şakird bulunamayacağı sayey-i maarifvayey-i hazret padişahide sekenenin etfali nam-ı maarifden zaikamız oldukça şakirdana bil tabi teksir edecek idaresi ... esbab-ı talim ve istifadenin istihzar ve tevsî' ve şakirdanın her kifayeye vusuli hanın mektebi rüşdi haline kalbe ve terfî olmak ve tedrisat tarz-ı cedid programı dahiline ifa edilmek üzere şehrin ihtiyaç ve lüzum hazırına tevfiken mezkur Ardeşen mevkiinde bir mektebi ibtidai tesisi... ve hale-i derece-i keyfiyette bulunmuştur...”

Genç Sancağı'nın merkezi olarak bilinen Ardeşen'de talebe sayısının artırılması gerektiği ve Çapakçur kazasında bulunan rüşdiye mektebinin yalnızca yirmi talebesiyle sınırlı fayda sağladığı vurgulanmaktadır. Çapakçur'daki mektebin Ardeşen'e nakli, bölgedeki eğitim talebini karşılamak için önerilmiştir. Bu teklif, yerel idarenin hazırladığı bir mazbata ile Maarif Nezareti'ne iletilmiştir. Yine, Ardeşen'in ibtidai ve rüşdiye mekteplerinden yoksun olduğunu ve rüşdiye mektebine kesin bir ihtiyaç duyulduğu açıklanmıştır. Ancak Çapakçur'un idari ve nüfus açısından liva merkezine üstünlüğü nedeniyle, mevcut rüşdiye mektebinin buradan kaldırılması ve Ardeşen'de yeni bir rüşdiye kurulması önerilmiştir. Ayrıca, Çapakçur'daki talebelerin yakın bölgelerdeki diğer rüşdiye mekteplerine yönlendirilebileceği ifade edilmiştir. Böylece

²³ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Umumi [Y.PRK.UM], No. 16, Gömlek No. 114.

eğitimden uzak kalan Ardeşen bölgesinde de okullaşma gerçekleşebilmiştir. Belgenin devamında Mutki'den de bahsetmiştir. Mutki kazasındaki ahâlinin “vahşet ve cehalet” hâlinde olduğu belirtilerek, bu bölgede ibtidai mekteplerin kurulmasının acil bir ihtiyaç olduğu açıklanmıştır.²⁴ Bu belgeden sonra Genç Sancağı'nda²⁵ bir rüşdiye mektebi açıldığı anlaşılmaktadır.

Genç Rüşdiye Mektebi ilk açıldığı yıllarda muallim-i sani (ikinci öğretmen) ile idare edilmiştir. Mektebe ilk tayin edilen muallim-i sani Mustafa Efendi olmuştur.²⁶ 1892 yılının Haziran ayı başında, Genç Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Mustafa Efendi, sağlık sorunları nedeniyle doktor raporuyla memleketi Erzincan'a hava değişimi için gitmiştir. Ancak, Erzincan'da vefat etmiştir. Vefatından sonra birikmiş 630 kuruşluk maaşının ödenmesi için Genç Sancağı Mutasarrıflığı, Bitlis Vilayeti'ne bir yazı göndermiştir. Bitlis Maarif Müdürlüğü, bu durumu Maarif Nezareti'ne bildirmiş ve Nezaret, müteveffanın maaşlarının ödenmesi yönünde karar almıştır. Bu karar, 21 Mart 1894 (9 Mart 1310) tarihinde Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiş ve maaş, Ağustos 1892'ye kadar vekili tarafından çekilmiştir.²⁷

17 Haziran 1893 (5 Haziran 1309) tarihinde, Genç Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğine Abdülaziz Efendi 255 kuruş maaşla atanmıştır.²⁸ Ancak, 1894 yılının Nisan ayına ait masraf cetvelinde, Abdülaziz Efendi'nin maaşından yapılan kesintilerde eksiklikler tespit edilmiştir. Emeklilik için 62 kuruş 30 para yerine 58 kuruş, mezuliyet aidatı için 12

²⁴ Belgenin devamında, Mutki kazası halkının cehalet ve medeniyetten uzak bir yaşam sürmesi nedeniyle, bu bölgede gerekli okulların kurulmasının acil bir ihtiyaç olduğu, eğitim kurumlarının eksikliği, halkın cehalet ve maarifsizlikten kaynaklanan eşkıyalık gibi sorunlarının artmasına yol açtığı, hükümetin yerel ıslahat çabaları, halkın yabani ve medeniyetsiz hali karşısında etkisiz kaldığı, bu durumun çözümünün halkın eğitim ve medeniyetle buluşturulması ve ihtiyaçlarının karşılanması için bölgede uygun okulların açılmasına bağlı olduğu, ancak, Mutki'deki kabileler arasındaki anlaşmazlıklar ve yerleşim yerlerinin dağınıklığı, çocukların bir araya gelerek eğitim almasını zorlaştırdığı, bu engeli aşmak için, bölgede altı ibtidai okulun kurulmasının zaruri olduğu, normalde bu tür okulların masrafları yerel yardımlar ve vakıf gelirleriyle karşılanmakla birlikte, Genç ve Mutki'de vakıf bulunmaması nedeniyle, öğretmen maaşlarının maarif ianelerinden karşılanması gerektiği, bu okullarda görev yapacak öğretmenlerin, yalnızca çocukları eğitmekle kalmayıp aynı zamanda halkla iyi ilişkiler kurarak vahşetin giderilmesine ve ıslahat çalışmalarına katkıda bulunacak yetkinlikte olması gerektiği, bu amaçla, Ardeşen ve Mutki'de toplam yedi ibtidai okul açılması planlandığı, bu okulların öğretmenlerine aylık 200 kuruş maaş tahsis edilmesi ve masrafların yardım yoluyla karşılanması talep edilmiştir. Bkz. BOA, Y.PRK.UM, 16/114.

²⁵ Yine, 1911'de Genç Sancağı'na bağlı Kulb kazası ahalisi tarafından ibtidai, rüşdiye ve sanayi mektepleri açılması talep edilmiştir. Bu durum yerel toplumun eğitimde çeşitlilik arzusunu yansıtsa da mali yetersizlikler nedeniyle bu talepler karşılanamamıştır. Bkz. BOA, MF.İBT, 319/85. Bu süreç, yerel eğitim taleplerinin güçlü olduğunu, ancak merkezi otoritenin kaynak sınırlılıkları nedeniyle yanıt vermekte zorlandığını göstermektedir.

²⁶ Mustafa Efendi, daha önce Hozat Rüşdiye Mektebi'nde (Dersim Sancağı) 1293-1297 (1876-1880) yılları arasında 4 yıl 7 ay boyunca 248 kuruş maaşla, Çapakçur Rüşdiye Mektebi'nde 1301-1306 (1884-1889) yılları arasında 5 yıl 6 ay 2 gün boyunca 300 kuruş maaşla ve Genç Rüşdiye Mektebi'nde 1306-1308 (1890-1892) yılları arasında 1 yıl 9 ay boyunca 300 kuruş maaşla görev yapmıştır. Bkz. BOA, ŞD, 926/39.

²⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 201, Gömlek No. 46; Osmanlı Arşivi (BOA), Tasnif Edilmemiş Evrak [TS.MA.e], No. 1373, Gömlek No. 14.

²⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 184, Gömlek No. 79.

kuruş 25 para yerine 11 kuruş 20 para kesilmiş, eksik olan 5 kuruş 30 para maaşından tahsil edilmiştir.²⁹ Ayrıca bu hatayı yapan muhasebe memuru Osman Nuri Efendi'nin ilk maaşından da 90 kuruş para cezası kesilmesine gidilmiştir.³⁰ Daha sonra Abdülaziz Efendi'ye noksan puldan dolayı 120,5 kuruş para cezası verildiği ve bu cezanın nakit olarak ödenmesi emredilmiştir. Ancak 24 Kasım 1895 (12 Teşrinisani 1311) tarihine kadar bu cezayı ödemediği anlaşılınca Maarif Nezareti tarafından Bitlis Vilayeti Maarif Muhasebe Memurluğuna yazı yazılarak bir an önce bu cezanın tahsil edilmesi emredilmiştir.³¹

1897 yılında, Genç Rüşdiye Mektebi üçüncü sınıf rüşdiye olarak sınıflandırılmış, ancak Dersaadet'e uzaklığı ve düşük maaşlar nedeniyle Darülmualim-i Rüşdiye mezunları buraya gelmek istememiştir. Bu nedenle, açıkta kalan muallim-i sanilerin muallim-i evvel (birinci öğretmen) olarak atanmasına karar verilmiş, ancak bu karar öğretmen açığını kapatamamıştır. Vilayet merkezlerindeki idadilerden mezun ehliyetli kişilerin imtihan edilerek muallim veya muallim muavini olarak atanması kararlaştırılmıştır.³² Aynı yıl, Genç Rüşdiye Mektebi muallim-i sanilik kadrosu kaldırılarak yerine muallim-i evvellik kadrosu ihdas edilmiştir. Genç Mutasarrıfı, 29 Mayıs 1897 (27 Mayıs 1313) tarihli mazbatada, Kürdistan kıtasının eğitimden mahrum kalmış bir yer olduğunu, Genç ahalesinin maariften payını alması için bir rüşdiye okulu açıldığını, ancak bu tarihe kadar livada mekteb-i ibtidai bulunmadığı açıklanmıştır. Ayrıca Abdülaziz Efendi'nin yaklaşık 7 yıldır muallim-i sani olarak görev yaptığını, gönüllü olarak ibtidai çağındaki çocuklara da eğitim verdiğini ve Genç'in eğitimden yoksun bir bölge olduğunu belirtmiştir. Mazbatada, Abdülaziz Efendi'nin Kürt çocuklarını Türkçe ile tanıştırdığı, eğitimle onların ahlakını geliştirdiği ve yeni bir öğretmenin bu düzeni kurmasının zaman alacağı şu sözlerle ifade edilmiştir:³³

“...burası gibi kalyan maarifden mahrum kalan ve bedeviyetle elfat eden etfal-ı ekradı (kürt çocuklarını) tedricen bikanesi oldukları lisan türki ile istinas ettirdikten sonra lüzzu cevval maariflerde kalblerini tefrir ve talim ve terbiye hususunda da cansiparane bir surette ibraz sa'i ve fir ederek dairei müzeyye ile de huzuru istidadlarını atmış ve şu sa'i cedit sayesinde az

²⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 297, Gömlek No. 3.

³⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 219, Gömlek No. 39.

³¹ BOA, MF.MKT, No. 297, Gömek No. 3.

³² Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 347, Gömlek No. 3.

³³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 443, Gömlek No. 26.

zaman içinde pekçok türki göstermiş olan etfal-i enzadan müdahil ilm-i müddet bulunan maarifden bu gibi bir sebebler mahrumiyetleri zulmet cehalet ve vahşete yeniden avdetlerine ba'as olacağından... Her ne kadar yeniden tayin ve iğram buyrulacak muallim vasıtasıyla talim ve terbiyede devam edeceği fikri olabiliyor ise de gelecek muallimin ahval ve imzac-ı ahaliye ve emir-i tedrisin yoluna girmesi bir hayli zamana tevkiif edecektir.”

Böylece Abdülaziz Efendi'nin muallim-i evvel olarak atanması için Dârü'l-muallimîn'e gönderilmesi talep edilmiştir. Bitlis Valisi, 6 Ağustos 1897 (25 Temmuz 1313) tarihli yazıda, Abdülaziz Efendi'nin alim, zahid, iyi huylu ve güvenilir bir kişi olduğunu, 6 yılı aşkın süredir görevini başarıyla yerine getirdiğini, Genç'te cami imamlığı ve vaizlik gibi ek görevler üstlendiğini bu şekilde ifade etmiştir: ³⁴

“...açıkta kalan muallim sani Abdülaziz Efendi'nin alim ve zahid (aşırı dindar) ve salahiyile (iyilik, üzgünlük, barış) beraber terbiyey-i etfale ve tezhib-i ahlak-ı sıbyana mamur olan bir muallim için en ziyade lazım olan hüsn-i malik ve emniyete haiz olmasına ve altı seneye müteceviz bir müddetten beri mezkur muallim-i saninin vazifesini hakkıyla ifa ve icraen Genç merkezinde inşa olunan cami şerifte imamet ve hasbiye ve ahaliye suret-i müşahhasında vaaz ve vazifey-i diniyede vazifey-i ahaliyesi fevkinde olarak hüsn-i icra etmiş olmasına ve ehliyet ve kıfayetine binaen mezkur muallim-i evvelliğe terfi...”

Şeklinde belirterek terfi talebini desteklemiştir. Ancak, Maarif Nezareti, Abdülaziz Efendi'nin Darülmuallimin mezunu olmaması nedeniyle terfi talebini reddetmiştir. Her ne kadar Genç Rüşdiye Mektebi tensikatta üçüncü derece de kabul edilmiş ve Darülmualliminden mezun bir muallim-i evvel ile idare edilmesine karar verilmiş ise de daha sonraki yazışmalarda bu kararın askıya alındığı anlaşılmaktadır. Genç Rüşdiye Mektebi yine muallim-i sani ile idare edilmeye devam edilmiştir. Abdülaziz Efendi, 1897 yılında, 300 kuruş maaşla muallim-i sanilik ve 100 kuruş maaşla da hat muallimliği görevine iade edilmiştir. Abdülaziz Efendi, 21 Eylül 1897 (9 Eylül 1313) tarihinde maaş bilgisi için Maarif Nezareti'ne dilekçe yazmış, 28 Ekim 1897 (16 Teşrinievvel 1313) tarihinde 300 kuruş maaşla görevine iade edildiği bildirilmiştir. Ancak, Darülmuallimin'de bulunduğu süre boyunca maaş alamamış, bu maaşın

³⁴ BOA, MF.MKT, No. 443, Gömlek No. 26.

ödenmesi talebi de Maarif Nezareti tarafından reddedilmiştir.³⁵ Abdülaziz Efendi, 3 Temmuz 1897 (21 Haziran 1313) tarihinde Genç Rüşdiye Mektebi'nden ayrılarak Bitlis Askeri Rüşdiye Mektebi Farisi muallimliğine tayin edilmiştir.³⁶ Abdülaziz Efendi, muallimlik ve hat muallimliği dışında fahri olarak ibtidai muallimliği ve Genç Cami Şerifi imamlığı görevlerini de yürütmüştür.³⁷

4 Ocak 1899 (23 Kanunievvel 1314) tarihinde, Genç Mutasarrıflığı, Bitlis Vilayeti'ne gönderdiği mazbatada, 1869 Maarif Nizamnamesi'ne göre muallim-i evveliklere Darümuallimin mezunlarının atanması gerektiğini, ancak Ardeşen kasabasının küçük bir köy olması nedeniyle nitelikli öğretmenlerin Genç'e gelmediğini belirtmiştir. Genç'te bir redif taburu kurulması ve asker çocuklarının da eğitim alması için rüşdiye mektebinin birinci dereceye yükseltilmesi ve nitelikli bir muallim atanması talep edilmiştir. Ancak, Maarif Nezareti, Abdülaziz Efendi'nin muallim-i evvel olarak atanmasını reddetmiş, mektebin üçüncü sınıf rüşdiye statüsünde olması nedeniyle 500 kuruşluk muallim-i evvel maaşının ikiye bölünerek 250 kuruşla mahalli ulemadan birinin ulum-u diniye, Arapça ve Farsça dersleri için, diğer 250 kuruşla idadi mezunu bir muallim muavininin coğrafya ve diğer dersler için atanmasına karar vermiştir.³⁸ 1899 yılında, muallim muavinliği için vilayet içinden veya dışından idadi mezunu kimse talip olmamış, askeri zabitan olan Mülazım Ahmed Efendi ve Mülazım Tahir Efendi'nin talepleri, askeri görevleri nedeniyle reddedilmiştir. Bunun yerine, Erzurum İdadisi mezunu Dursun Efendi, 19 Eylül 1900 (5 Eylül 1316) tarihinde coğrafya ve ulum-u diniye dersleri için 250 kuruş maaşla muallim muavini olarak atanmıştır. Ayrıca, 14 Haziran 1900 (1 Haziran 1316) tarihinden itibaren hat muallimliği görevini de üstlenmiştir. Siirt Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Razi Yusuf Efendi ise 8 Kasım 1899 (27 Teşrinievvel 1315) tarihinde 250 kuruş maaşla muallimi sani olarak Farsça ve ulum-u diniye derslerine atanmıştır.³⁹

1900 yılında, Bitlis vali vekili Mir Liva Salih Bey, Maarif Nezareti'ne yazdığı yazıda, Dersaadet'ten mezun ibtidai muallim-i evvellerinin düşük maaşlar ve Genç'in merkezden uzaklığı nedeniyle bölgeye gelmediğini,

³⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 370, Gömlek No. 27; No. 373, Gömlek No. 24.

³⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 495, Gömlek No. 53; No. 931, Gömlek No. 64.

³⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 443, Gömlek No. 26.

³⁸ BOA, MF.MKT, No. 443, Gömlek No. 26.

³⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 482, Gömlek No. 31; No. 763, Gömlek No. 18; BOA, MF.İBT, No. 140, Gömlek No. 39.

yerel dili bilen muallimlerin yetişmesi için Genç Sancağı'nda bir Darümuallimin-i İbtidai açılmasını talep etmiştir. Ancak, Maarif Nezareti, masrafların mahallinden karşılanması gerektiğini belirterek talebi reddetmiş, bunun yerine rüşdiye bünyesinde bir ibtidai şubesi açılmasına ve tedrisatın rüşdiye muallimlerince yapılmasına karar vermiştir. Bu kararın uygulanıp uygulanmadığına dair bilgi bulunmamaktadır.⁴⁰ Aynı yıl, 1900 yılında Yusuf Ziya Efendi, Hozat Rüşdiye Mektebi muallim muavini Zeynelabidin Efendi'nin yerine tayin olmak istemiştir. Ancak bu talep Maarif Nezareti tarafından kabul edilmemiştir.⁴¹ Yine 1 Mayıs 1900 (18 Nisan 1316) tarihinde, muallim-i sani Yusuf Efendi, tehlikeli bir hastalığa yakalandığını, Genç'te doktor bulunmaması nedeniyle tedavi için Mamuratülaziz'e gitmek üzere iki ay izin aldığını bildirmiştir. Yerine vekâleten ibtidai muallimi Ali Efendi görevlendirilmiştir.⁴² Yusuf Efendi, 29 Ağustos 1901 (16 Ağustos 1317) tarihinde Maarif Nezareti'ne yazdığı dilekçede, Mamuratülaziz Vilayeti Arabgir kazası Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğinin münhal olduğunu öğrenerek buraya tayin talep etmiştir. Dilekçesinde, 6 aydır Dersaadet'te perişan halde olduğunu belirtmiştir. Maarif Nezareti, talebi kabul ederek 1 Ekim 1901 (18 Eylül 1317) tarihinde Yusuf Efendi'yi Arabgir Rüşdiye Mektebi'ne tayin etmiş, bu atama 29 Ekim 1901 (16 Teşrinievvel 1317) tarihinde resmiyet kazanmıştır.⁴³

1901 yılında Yusuf Efendi Arabgir Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilince muallim-i sanilik kadrosu münhal kalmıştır. 12 Kasım 1903 tarihinde, 4 yıldır Genç Sancağı merkez ibtidai muallimliğinde çalışan Ali Efendi (Ali Rıza Efendi), bu kadroya talip olmuştur. 2 Kasım 1903 (20 Teşrinievvel 1319) tarihli dilekçesinde, muallim-i evvel tahsisatından 250 kuruşun muavine, 250 kuruşun Arapça-Farsça muallimliğine ayrıldığını, kadronun 3 yıldır boş olduğunu belirterek atanmasını talep etmiştir. Maarif Nezareti, Ali Efendi'nin imtihan edilmesini istemiş, imtihan evrakları 2 Nisan 1904 (25 Mart 1320) tarihinde gönderilmiştir. İnceleme sonucu, Ali Efendi muallim-i saniliğe uygun bulunmuş ve 250 kuruş maaşla Yusuf Efendi'nin derslerini vermek üzere atanmıştır.⁴⁴

⁴⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT], No. 537, Gömlek No. 53.

⁴¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT], No. 529, Gömlek No. 54.

⁴² Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT], No. 507, Gömlek No. 3.

⁴³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT], No. 577, Gömlek No. 5; No. 586, Gömlek No. 20; No. 607, Gömlek No. 9.

⁴⁴ BOA, MF.İBT, No. 140, Gömlek No. 39; Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemî [MF.MKT], No. 834, Gömlek No. 46; No. 763, Gömlek No. 18.

1905 yılında, muallim muavinliğine Mülazım-ı Evvel Mehmed Eşref ve Mülazım-ı Sani Mustafa Zihni Efendiler talip olmuş, ancak Maarif Nezareti bu kişileri uygun bulmamış, idadi mezunu veya mahalli ulemadan birinin imtihan edilmesini istemiştir.⁴⁵ Aynı yıl, muallim muavini ve hat muallimi Hasan Dursun Efendi, 29 Ekim 1905 (16 Teşrinievvel 1321) tarihinde vefat etmiştir. Vefatından önce 250 kuruş muallim muavinliği ve 85 kuruş hat muallimliği maaşı almıştır. Hat muallimliği kadrosu için Ali Rıza Efendi müracaatta bulunmuştur. Şöyle ki, Ali Rıza Efendi, mevcut maaşının 250 kuruş olduğunu, mevcut koşullarda bu maaşın kendisine ve ailesine yetmediğini, bu nedenle de hat muallimliği maaşının kendisine verilmesini talep etmiştir. Maarif Nezareti, yapılan düzenlemeye göre hat muallimliklerinin lağv edildiğini ve bu görevin meccanen (ücretsiz) yapılması gerektiği bildirerek talebi reddetmiştir.⁴⁶

1906 yılında, Genç Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine Darülmuallimin mezunu kimse talip olmamış, 500 kuruşluk maaşın ikiye bölünerek Siirt Rüşdiyesi muallim-i sanisi Yusuf Efendi'nin (farklı bir Yusuf Efendi olabilir) 250 kuruşla atanması, kalan 250 kuruşla askeri zabitan Ahmed veya Tahir Efendi'den birinin muallim muavini olarak atanması istenmiştir. Ancak, Maarif Nezareti, tam maaşla bir muallim-i evvel atanmasını talep etmiştir. Bu dönemde, ulum-u diniye ve Arapça dersleri muallim, riyaziye dersleri ise muallim muavini tarafından verilmiş, ancak asli muallim-i evvel bulunmamıştır.⁴⁷

1908 yılında, mektebin muallimi 250 kuruş, bevvabı 65 kuruş maaş almıştır.⁴⁸ Muallim-i sani Ali Rıza Efendi ve muallim muavini Hasan Efendi (Hasan Dursun Efendi'den farklı bir kişi), birbirleri aleyhinde hareket ederek görevlerini layıkıyla yerine getirememiş, öğrencilerin ahlakının bozulmasına neden oldukları gerekçesiyle 3 Kasım 1908 (21 Teşrinievvel 1324) tarihinde görevden alınmıştır. Bitlis Valisi Reşid Bey, 2 Kasım 1908 (20 Teşrinievvel 1324) tarihli telgrafta, iki muallim yerine nitelikli bir muallim-i evvel atanmasını talep etmiştir. Ali Rıza Efendi, 24 Aralık 1908 (11 Kanunievvel 1324) tarihinde yazdığı dilekçede, Bitlis Vilayet Maarif Komisyonu'nun sınavında başarılı olduğunu, ancak irtikap ve tefahhuş suçlamalarıyla görevden alındığını, bu suçlamaların haksız olduğunu iddia ederek işe iade talebinde bulunmuştur. Ancak talebi

⁴⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 171, Gömlek No. 138.

⁴⁶ BOA, MF.MKT, No. 931, Gömlek No. 64.

⁴⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 176, Gömlek No. 68; No. 183, Gömlek No. 63.

⁴⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Tasnif Edilmemiş Evrak [TS.MA.e], No. 1387, Gömlek No. 18.

reddedilmiştir. Yerine, Kulb kazası ibtidai muallimi Rüşdi Efendi, 500 kuruşluk muallim-i evvel maaşının üçte biriyle atanmıştır.⁴⁹ Ayrıca, 1908 yılında muallim-i sani Hasan Efendi'nin askere çağrıldığı, ancak memuriyetinin kayıt dışı olduğu tespit edilmiştir. Maarif Nezareti, yerine uygun birinin imtihan edilmesini istemiştir.⁵⁰

12 Ocak 1909 (30 Kanunievvel 1324) tarihinde, Bitlis Valisi Rüşdi Bey, Muş, Genç, Siirt ve Ahlat rüşdiyelerinin uzun süredir Darülmuallimin mezunu muallim-i evvel bulunmadığından vekâleten idare edildiğini, bu nedenle eğitimden yeterince fayda sağlanamadığını bildirmiştir. Nitelikli öğretmenler için maaşların artırılması gerektiğini belirtmiş, ancak 12 Temmuz 1909 (29 Haziran 1325) tarihine kadar ilanlara rağmen talep olmamış, mektep vekâleten idare edilmeye devam etmiştir.⁵¹ 15 Mayıs 1909 (25 Mayıs 1325) tarihinde, Bitlis Maarif Müdürlüğü, Genç, Muş, Siirt ve Ahlat rüşdiyelerinin vekâleten idare edildiğini, vekil öğretmenlerin usûl-i cedîd eğitimi veremediğini, ibtidai muallimlerinin Bitlis'teki Darülmuallimin'e devam ederek yeni usulü öğrendiğini, ancak rüşdiye muallimlerinin bu eğitimi alamadığını belirtmiştir. Rüşdiye muallimlerinin de yeni usulde eğitim alması talep edilmiş, Maarif Nezareti bu talebi yerinde bulmuştur.⁵² 4 Kasım 1909 (22 Teşrinievvel 1325) tarihinde, Bitlis Maarif Müdürlüğü, Genç Rüşdiye Mektebi'nin 10 yıldır vekâleten idare edildiğini, yeterli maaşla bir muallim atanması gerektiğini bildirmiştir. Maarif Nezareti, 6 Kasım 1909 (24 Teşrinievvel 1325) tarihinde uygun bir muallim için ilan açılmasına, bulununcaya kadar öğretimin devamına karar vermiştir.⁵³ 28 Kasım 1909 (15 Zilkade 1327) tarihinde, muallim ve muavin maaşlarının birleştirilerek muallim-i evvel atanması kararlaştırılmış, ancak uygun bir muallim bulununcaya kadar vekâleten yönetim sürmüştür.⁵⁴

21 Aralık 1909 (8 Kanunievvel 1325) tarihinde, Vefa İdadisi mezunu Rizeli Rıza Efendi, ulum-u Arabi dersinden aliülâla derecesinde şهادetname sahibi olarak 400 kuruş maaşla Genç Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine atanmıştır. Ancak, maaşının 500 kuruşa çıkarılması talebi reddedilmiş ve Rıza Efendi görev yerine gitmemiştir. Yerine, Bitlis

⁴⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâî Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 230, Gömlek No. 62; Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 1106, Gömlek No. 53.

⁵⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 1062, Gömlek No. 36.

⁵¹ BOA, MF.MKT, No. 1106, Gömek No. 53.

⁵² Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 1136, Gömlek No. 7.

⁵³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâî Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 249, Gömlek No. 40.

⁵⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 250, Gömlek No. 74.

Merkez Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Şemseddin Efendi atanmıştır.⁵⁵ Şemseddin Efendi muallim-i evvelik için imtihan edilmiştir. Maarif Nezareti, Şemseddin Efendi'nin imtihan edilerek (4 Kanunisani 1325 – 17 Ocak 1910),⁵⁶ imtihan evrakları neticesinin ve muallimlik için yeterli olup olmadığının bildirilmesini istemiştir.⁵⁷ İmtihan için Şemseddin Efendi'nin tekrardan vilayet merkezine gitmesi gerektiği bildirilmiştir. Ancak Şemseddin Efendi okula muallim olarak atanana kadar okulda bulunan öğrenciler öğretmensiz kalmıştır. Bu duruma mahal vermemek için Bitlis vali vekili tarafından Maarif Nezaretine 6 Şubat 1910 (24 Kanunisani 1325) tarihinde bir ariza yazılmıştır. Yazısında “...daha geçende mahal memuriyetine azimet etmiş olan mumaileyh şimdi imtihan için tekrar merkez vilayete celbi hem tayin içinde kendisinin perişan olmasına hem de hayli müddet muallimsiz kalmış olan mezkur mekteb şakirdanının istifadeden mahrumiyetine mevcub olacağından gelecek sene imtihan müteakib mektebin icra olunacak tatili...” zamanında sınav için merkeze gelmesi istenmiştir. Ayrıca öğretmenin mağduriyet yaşamaması adına maaşının tam yatırılması talep edilmiştir. Ancak Maarif Nezareti, söz konusu öğretmenin imtihan olup, imtihan sonucunda ehliyetnamesini alıncaya kadar öğretmen vekili maaşı alacağına karar vermiştir. Bitlis vali vekili imzasıyla Maarif Nezaretine gönderilen 11 Nisan 1910 (29 Mart 1326) tarihli yazı ile Şemseddin Efendi'nin imtihan edildiği anlaşılmaktadır. Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından hazırlanan sınav soruları ile sınav yerel meclis idaresinin gözetiminde gerçekleştirilmiştir. Sınav evrakları ve sonuç Maarif Nezaretine gönderilmiştir. 29 Nisan 1910 (28 Nisan 1326) tarihinde Şemseddin Efendi'nin sınav evrakları muallimi evvelliğe layık olup olmadığının tetkik edilmesi amacıyla meclisi maarife havale edilmiştir. Maarif meclisi 18 Mayıs 1910 (5 Mayıs 1326) tarihinde yaptığı değerlendirmede, Şemseddin Efendi'nin tarih dersinden beş, kitabet dersinden iki numara aldığından dolayı muallimliğe yeterli görülmemiştir. Bu nedenle Şemseddin Efendi'nin yerine bir başkasının tayin edilmesine karar verilmiştir. Ayrıca Bitlis Maarif Müdürlüğü 28 Şubat 1911 (15 Şubat 1326) tarihli yazı ile imtihan evraklarına fesad karıştırıldığı bilgisini Maarif Nezaretine bildirmiştir. Hesab, coğrafya ve tarih sorularına Şemseddin Efendi'nin yerine Kondüktör Hüsni Efendi tarafından cevap verildiği ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Bunun üzerine

⁵⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 254, Gömlek No. 17; No. 257, Gömlek No. 98; No. 272, Gömlek No. 66

⁵⁶ BOA, MF.İBT, No. 272, Gömlek No. 66.

⁵⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 271, Gömlek No. 36.

Maarif Nezareti, imtihana fesad karıştırıldığı iddiasının araştırılması için Bitlis Maarif Müdürlüğüne emir vermiştir.⁵⁸ Sınava fesad karıştırıldığı iddiası ile ilgili olarak bilgi muhtemelen daha erken tarihlerde Maarif Nezaretine ulaşmıştır. Çünkü daha erken tarihlerde Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından bu durum araştırma konusu olmuştur.

Maarif Nezareti tarafından Bitlis Maarif Müdürlüğüne gelen 21 Mayıs 1910 (8 Mayıs 1326) tarihli yazı ile Şemseddin Efendi'nin sınavına fesad karıştırılıp karıştırılmadığı hakkında inceleme başlatmıştır. Bitlis Valisi tarafından Maarif Nezaretine yazılan 27 Ağustos 1910 (14 Ağustos 1326) tarihli yazıda Şemseddin Efendi'nin imtihan evraklarına herhangi bir fesad karıştırılmadığı, sınav esnasında herhangi bir suiistimalin gerçekleşmediği, sınavın yerel meclis huzurunda gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Yine Genç idare meclisinin 21 Temmuz 1910 (8 Temmuz 1326) tarihli mazbata suretinde, imtihana meclis heyetinin hazır olduğu bir zamanda başladığı ve hiçbir suretle sınava suiistimal karışılmasına müsaade edilmediği tutanak altına alınmıştır. Yine Bitlis Maarif Müdürü Sami Bey tarafından Maarif Nezaretine gönderilmiş olan 23 Ağustos 1910 (10 Ağustos 1326) tarihli mazbatada, sınava fesad karıştırıldığı iddiasının asılsız olduğunu, hatta bu durumu eski maarif müdürü Hazım Efendi'nin de tasdik ettiğini belirtmiştir.⁵⁹

1 Nisan 1915 (19 Mart 1331) tarihinde Genç eşrafından Maarif Nezaretine bir idadi mektebine ihtiyaç olduğu hususu bildirilmiştir. Şöyle ki, Birinci Dünya Savaşı zamanında bile hükümetin maarifin ilerleme sağlaması için çalışmalar yaptığını, Genç'te toplanan paralarla bir idadi mektebinin açılması talep edilmiştir. Dersaadet'ten Maarif Nezaretine yazılan yazı ile 500 lira varidattan ve 300 lira ahaliden toplanan paraların dört dershaneli bir mektep inşası için hazırlandığı, Genç livasında bulunan rüşdiye mektebi binasının idadiye dönüştürülmesine karar verildiği anlaşılmaktadır.⁶⁰ Ancak arşiv belgelerinde mektebin idadiye dönüşüp dönüşmediği hakkında başkaca bir bilgiye ulaşamamıştır.

GENÇ RÜŞDİYE MEKTEBİ'NİN TAMİR SÜRECİ

Bir eğitim kurumunun işlevselliği yalnızca öğretim kadrosu ya da müfredatıyla değil, aynı zamanda fiziki koşullarıyla da doğrudan ilişkilidir. Genç Rüşdiye Mektebi'nin fiziki yapısı ve bu yapıya yönelik

⁵⁸ BOA, MF.İBT, No. 272, Gömlek No. 66.

⁵⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 289, Gömlek No. 57.

⁶⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 1207, Gömlek No. 35.

gerçekleştirilen onarımlar, taşrada eğitimin sürdürülebilirliği açısından bilgiler sunmaktadır. Mektebin uzun yıllar boyunca yetersiz, harap veya geçici mekânlarda faaliyet göstermesi, Osmanlı Devleti'nde taşra modernleşmesinin altyapı sınırlılıklarını göstermesi açısından önemlidir.

Rüşdiye binasında 7 Ekim 1901 tarihinde, belediye kalfasıyla yapılan inceleme sonucunda, mektebin tamirâtı için 894 kuruşluk bir masraf öngörülmüş ve detaylı bir tamirat planı hazırlanmıştır. Tamirat planında ayrıntılı bir şekilde iki dershanenin tavanlarının yenilenmesi, duvar ve sıva tamirâtı, toprak nakliyesi ve işçilik masraflarını içerir tespitler yapılmıştır.⁶¹

Bitlis Maarif Müdürlüğü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen 22 Şubat 1902 (9 Şubat 1317) tarihli yazısında, keşif evraklarıyla tamiratın yapılması için gerekli olan 894 kuruşun 500 kuruşu ahali tarafından karşılanmak üzere toplandığı, geriye kalan 394 kuruşluk kısmın karşılanması talep edilmiştir. Ancak Maarif Nezareti, hazineye karşılık bulunmadığından geriye kalan 394 kuruşun da ahali tarafından karşılanmasına karar vermiştir.⁶²

1902 yılında Maarif Nezareti'ne sunulan bir belgede, Genç Rüşdiye Mektebi'nin uzun süredir tamir görmediği, duvarlarının çatladığı, kapı ve pencerelerinin kırık olduğu ve sıvalarının döküldüğü ifade edilmiştir. Söz konusu yazışmada, öğrencilerin cami hücrelerinde ders gördükleri ve bu durumun eğitimin ciddiyetine zarar verdiği açıkça belirtilmektedir. Ayrıca, mevcut bina üç sınıflı rüşdiye için yetersiz olduğundan, ek inşaat ve onarım ihtiyacı dile getirilmiştir.⁶³ Maarif Nezareti bu talepler karşısında, genellikle “mahallince karşılanması” gerektiğini bildirerek merkezi bütçeden kaynak ayırmamıştır.⁶⁴ Bu tür cevaplar, taşra mekteplerinin kaderini büyük ölçüde yerel yöneticilerin inisiyatifine ve bölgenin ekonomik kapasitesine terk etmiş; eğitim yatırımlarında mekânsal eşitsizlikleri derinleştirmiştir.

1907 yılında, mektebin rüşdiye ve ibtidai talebelerini barındıramayacak kadar yetersiz ve harap olduğu tespit edilmiş, genişletme ve tamirat için 17.530 kuruşluk bir bütçe öngörülmüştür. Bu masrafın 16.392 kuruşluk kısmı, 1907 yılı taşra inşaat bütçesinden karşılanmış ve 12 Ocak 1908'de

⁶¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 620, Gömlek No. 35.

⁶² BOA, MF.MKT, No. 620, Gömlek No. 35.

⁶³ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 1032, Gömlek No. 21.

⁶⁴ BOA, MF.MKT, No. 537, Gömlek No. 53.

Sadaret tarafından onaylanmıştır.⁶⁵ Ancak, tamirat süreci gecikmiş, 1909'da Maliye Nezareti, 1910 yılı inşaat bütçesinden karşılanmasını kararlaştırmıştır.⁶⁶ 1907'de, rüşdiye öğrencilerinin cami hüccesinde eğitim aldığı bildirilmiş, bu durum tamiratın aciliyetini ortaya koymuştur. 24 Mayıs 1908'e kadar tahsisat sağlanamamış, sadece rüşdiye binasının tamirine izin verilmiştir.⁶⁷ Yine aynı tarihte Bitlis Valisi Reşid Efendi, mektebin döşeme ve diğer tamiratları için 2.000 kuruş talep etmiş, Maarif Nezareti keşif evraklarının gönderilmesini istemiştir.⁶⁸

1911'de, Bitlis Valisi Sami Bey, mektebin 3.835 kuruşluk tamirata ihtiyaç duyduğunu, mevsim şartları nedeniyle hızlı karar alınması gerektiğini bildirmiştir. 2 Aralık 1911'de bu miktarın harcanmasına izin verilmiş, ancak hava şartları nedeniyle sadece 510 kuruş harcanmış, kalan tamiratın sonraki yıl tamamlanacağı belirtilmiştir.⁶⁹ Bu süreçler, mektebin fiziki altyapısının yetersizliğini, tamiratların mali ve idari engellerle geciktiğini ve yerel katkının önemini ortaya koymaktadır.

1911 yılında hazırlanan bir başka tamirat mazbatasında, mektebin mevcut binasının eğitim faaliyetlerine elverişli olmadığı, ahşap döşemelerin çürüdüğü ve dersliklerin dar olduğu tekrar gündeme getirilmiştir. Aynı belgede, okulun yeni bina ihtiyacına rağmen, mevcut yapının onararak idare edilmesinin teklif edildiği görülmektedir.⁷⁰ Bu da hem yapısal sorunların süregeldiğini hem de yeni bina inşasının maliyetinden kaçınıldığını göstermektedir.

1913 yılına ait belgeler, rüşdiyenin binasının hâlâ onarılamadığını ve eğitimin ciddi mekânsal sorunlar içinde sürdürüldüğünü göstermektedir.⁷¹ Buna rağmen Maarif Nezareti, mektebin bütçesini artırmamış, hatta bazen tahsis edilen ödenekler zamanında gönderilmemiştir. Bu durum, taşra mekteplerinin öncelikli olmadığını, kaynak dağılımında öncelik taşımadığını göstermektedir.

Netice itibariyle, Genç Rüşdiye Mektebi'nin fiziki durumu, taşrada eğitimin ne denli güç koşullarda sürdürüldüğünü göstermektedir. Yetersiz

⁶⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet [ŞD], No. 222, Gömlek No. 64; Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Maarif [İ.MF], No. 13, Gömlek No. 80.

⁶⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO], No. 3596, Gömlek No. 269669.

⁶⁷ BOA, MF.MKT, No. 1032, Gömlek No. 21.

⁶⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 1095, Gömlek No. 17.

⁶⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 343, Gömlek No. 11; No. 370, Gömlek No. 62.

⁷⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 373, Gömlek No. 35.

⁷¹ BOA, MF.İBT, No. 492, Gömlek No. 69.

bina, bakım eksikliği, malzeme kıtlığı ve merkezî destekten yoksunluk gibi faktörler, rüşdiye mekteplerini modernleşmenin araçları olmaktan çok, onun sembolik uzantıları hâline getirmiştir. Mektebin fiziki yapısının sürekli onarım talebiyle gündeme gelmesi, bu kurumun süreklilik değil, sürekli geçicilik üzerinden kurgulandığını göstermektedir.

GENÇ RÜŞDİYE MEKTEBİ'NİN DEVAM CETVELLERİ

Devam cetvellerinin düzenli olarak Maarif Nezareti'ne gönderilmesi, merkez-taşra ilişkilerinde önemli bir idari pratik olmuştur. Bu belgeler, öğrenci sayısının ötesinde, öğretmen kadrosunun varlığı, ders programına uyum ve fiziki şartlar gibi unsurları aydınlatmaya yardımcı olmuştur. Genç Rüşdiye Mektebi'nin 1894-1914 yılları arasında Maarif Nezareti'ne gönderilen devam cetvellerine ulaşılmıştır. 1894 cetvellerine göre, mektepte üç sınıf bulunmakta ve toplam 15 öğrenci eğitim almaktadır. Mektebin birinci sınıfında hiç öğrenci bulunmamaktadır.⁷² 1895'te öğrenci sayısı 32'ye yükselmiştir.⁷³ Bu yıldaki verilere birinci sınıf öğrencilerin katıldığı anlaşılmaktadır. 1897'de ise sayı 29'a düşmüştür.⁷⁴ Ayrıca 1895-1897 yılları arasında birinci sınıfta öğrenci sayısı fazla iken daha üst sınıflara geçildiğinde öğrenci sayılarında yarı yarıya bir azalma olduğu anlaşılmaktadır.

1902'de öğrenci sayısı 12-13'e gerilemiştir. Bu yılda yukarıda mektebin tamirat kısmında anlatıldığı üzere mektebin fiziki yapısının harap olduğu, öğrencilerin cami hücrelerinde ders gördüğü ve devam oranlarının azalmasına neden olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵ 1905 ve 1906 cetvelleri, öğretmen ve hademe eksikliğini, devamsızlık sorunlarının başladığını göstermektedir. 1914'te öğrenci sayısında kısmi bir toparlanma gerçekleşmiş ise de Birinci Dünya Savaşı'nın istikrarsız koşulları nedeniyle bu artış kalıcı olmamıştır.⁷⁶

Genç Rüşdiye Mektebi'nin devam cetvelleri, taşra eğitiminin yapısal sorunlarını yansıtmaktadır. Öğrenci mevcudu, öğretmen varlığı ve bina koşulları gibi faktörlere bağlı olarak dalgalanmış, bu da mektebin kurumsal istikrarını zedelemiştir. Buna rağmen, devam cetvellerinin tutulması, Osmanlı maarif bürokrasisinin taşradaki takip sistemini ve idari

⁷² BOA, MF.İBT, No. 40, Gömlek No. 19; No. 41, Gömlek No. 87.

⁷³ BOA, MF.İBT, No. 49, Gömlek No. 12; No. 59, Gömlek No. 62.

⁷⁴ BOA, MF.İBT, No. 59, Gömlek No. 62.

⁷⁵ BOA, MF.İBT, No. 128, Gömlek No. 13; No. 128, Gömlek No. 71; No. 117, Gömlek No. 109; No. 118, Gömlek No. 135.

⁷⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti İbtidâi Mektepler Müdürlüğü [MF.İBT], No. 162, Gömlek No. 46; No. 173, Gömlek No. 99; No. 495, Gömlek No. 56.

mevcudiyetini de ortaya koymaktadır. Bu tarz veriler, taşra eğitiminin süreklilik mücadelesini ve yerel koşulların eğitim süreçlerini nasıl şekillendirdiğini göstermesi açısından kıymetlidir.

GENÇ RÜŞDİYE MEKTEBİ'NİN İMTİHAN CETVELLERİ

İmtihan cetvelleri, merkezi maarif bürokrasisinin denetim mekanizmasını yansıtan önemli belgeler arasındadır. Her sınav döneminde Maarif Nezareti'ne ayrıntılı cetveller gönderilmiş, öğrencilerin başarı durumları resmi yazışmalara konu edilmiştir. Bu belgeler, sınavların yalnızca ölçme ve değerlendirme işlevi değil, aynı zamanda bürokratik bir disiplin mekanizması olarak da işlev görmektedir. Nitekim Genç Rüşdiye Mektebi'nin eğitim süreçlerini ve öğrenci başarılarını değerlendirmek için imtihan cetvelleri çalışmamızda temel bir kaynak olmuştur. Bu cetveller, müfredatın kapsamını, öğrenci sayılarını ve sınav sonuçlarını detaylı bir şekilde açıklamaktadır.

Cetveller incelendiğinde, müfredatta dikkat çeken en temel özellik, derslerin dini (Kur'an-ı Kerim, tecvid, ulûm-u diniye), dil (Türkçe, Fransızca, Arapça, Farsça, imla, kıraat, sarf-ı Osmanî), bilimsel (hesap, coğrafya, hendese, ilm-i eşya/ders-i eşya, hıfzıssıhha, ziraat) ve kültürel (hüsn-i hat, ahlak, tarih, resim) unsurları içerdiğini göstermesidir. Bu hem dini hem de modern bilgi alanlarını kapsamasıdır. Bu derslerin dağılımı, Tanzimat sonrası eğitim reformlarının taşrada da uygulandığını göstermektedir. Ancak derslerin öğretimi çoğunlukla nitelikli muallimler yerine geleneksel eğitim almış vekil muallimler tarafından yürütüldüğünden, uygulama açısından istenilen seviyelere ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

1904 ve 1907 yılına ait imtihan cetvelleri, sınıf düzeylerine göre ders çeşitliliğinin arttığını göstermektedir. Özellikle üçüncü sınıfta hendese, hıfzıssıhha, ziraat, Fransızca, malumat-ı medeniyye gibi daha gelişkin derslerin yer alması, teorik olarak mektebin yüksek seviyeli bir öğretim verdiğini göstermektedir.⁷⁷ Ancak aynı dönemde bu derslere girecek nitelikli öğretmen bulunamaması sistemin zayıf noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.

1909 ve 1912 yıllarına ait sınav belgeleri, mektepte halen klasik rüşdiye derslerinin okutulmaya devam ettiğini, ancak öğrenci sayısının düştüğünü

⁷⁷ BOA, MF.İBT, No. No. 151, Gömlek No. 96; No. 198, Gömlek No. 104.

göstermektedir. 1909'da yalnızca 9 öğrencinin sınavlara katıldığı, 1912'de ise bu sayının 18'e çıktığı görülmektedir.⁷⁸ Bu dalgalanma, mektebin öğretmen kadrosu ve fiziki yapısıyla doğrudan ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

1910 yılı cetveli, sınavların yalnızca bilgi ölçme amacı taşımadığını, aynı zamanda mektebin idari ve akademik denetiminde önemli bir rol oynadığını ortaya çıkarmaktadır. Örneğin sınavlara katılmayan öğrencilere ilişkin özel notlar düşünülmüş ve geçmiş yıllarda sınav yapılmadığı gerekçesiyle bazı öğrencilerin tekrar birinci sınıfa alındığı açıklanmıştır.⁷⁹ Bu durum, sınav sisteminin taşıdığı yükün yanı sıra taşrada düzenli eğitim akışının ne denli kırılga olduğunu da göstermektedir.

Müfredatın niteliğine dair dikkat çekici bir gelişme de 1913 yılında üçüncü sınıf dersleri arasında Fransızca'nın da yer almasıdır.⁸⁰ Bu, Osmanlı modernleşme hamlelerinin taşradaki yansımaları açısından oldukça önemlidir. Ancak bu dersin hangi öğretmen tarafından, hangi yeterlilikle verildiği bilinmemektedir. Böylece müfredatta yer alan her dersin pratikte karşılık bulup bulmadığı, derslerin layıkıyla verilip verilmediği gerçeğini de gözler önüne sermektedir.

Netice itibarıyla, Genç Rüşdiye Mektebi'nin müfredatı Tanzimat'ın merkezî maarif reformlarına biçimsel olarak uygun olsa da öğretmen yetersizliği, malzeme eksikliği ve fiziki koşullar nedeniyle uygulamada ciddi sınırlılıklar yaşadığı anlaşılmaktadır. Sınavlar düzenli yapılmakla birlikte, derslerin niteliği ve öğrencilerin başarı düzeyi bölgesel şartlardan doğrudan etkilenmiştir. Bu da taşra rüşdiyelerinde ideal eğitimin çoğunlukla bir hedef olarak kaldığını ve istenilen seviyelere ulaşmadığını göstermektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrasında inşa etmeye çalıştığı merkezî eğitim sistemi, taşra mektepleri aracılığıyla toplumsal hayata nüfuz etmeyi ve modernleşme hedeflerini gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda kurulan rüşdiye mektepleri, yeni bir birey tipi ve idari sınıf inşa etme işleviyle donatılmış olsa da taşra koşullarında bu hedeflerin ne ölçüde

⁷⁸ BOA, MF.İBT, No. 247, Gömlek No. 87; No. 421, Gömlek No. 22; No. 438, Gömlek No. 15; No. 441, Gömlek No. 91.

⁷⁹ BOA, MF.İBT, Gömlek No. 22; No. 438.

⁸⁰ BOA, MF.İBT, No. 492, Gömlek No. 69.

gerçekleşebildiği her zaman tartışmalı olmuştur. Genç Rüşdiye Mektebi bu tartışmanın merkezinde yer alan somut bir örnek olarak öne çıkmaktadır.

Bitlis Vilayeti'nin zorlu coğrafyasında, vilayet merkezine göre daha periferik bir konumda bulunan Genç Sancağı'nda yaşanan deneyim, taşra eğitiminin kırılğanlığını açıkça ortaya koymaktadır. Vilayet genelinde beş rüşdiye okulu arasında en düşük öğretmen (1) ve öğrenci (31) sayısına sahip olan Genç Rüşdiyesi, coğrafi uzaklığın, mali kısıtlamaların ve nitelikli öğretmen teminindeki güçlüklerin eğitim reformlarını nasıl sınırladığını somutlaştırmaktadır. Mektebin kurumsal yapısı, öğretmen atama politikaları, öğrenci profili, müfredat içeriği ve fiziki koşulları dikkate alındığında, ideal bir maarif kurumundan çok, ayakta kalmaya çalışan bir taşra mektebi görüntüsü vermektedir. Genç Rüşdiyesi, merkezi reformların taşradaki uygulama zorluklarını ve yerel koşulların bu süreci nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Darülmualimin mezunu öğretmenlerin taşraya gitmek istememesi, maaşların düşüklüğü, öğretmenlerin göreve başlamaması ve sınav süreçlerinde yaşanan suistimaller, taşradaki eğitimde temel sorunlar arasında olmuştur. Öğrenci profiline bakıldığında, sayısal olarak sürekli değişen bir mevcudiyet görülmektedir. Özellikle ilk yıllarda okula başlayan öğrencilerin büyük kısmının üst sınıflara ulaşmadan eğitimden koptuğu anlaşılmaktadır. Öğrenci devam oranlarındaki dalgalanmaların temel nedenleri arasında öğretmen eksikliği, fiziki yetersizlikler ve sosyoekonomik zorluklarla gösterilebilir.

Müfredat açısından rüşdiyelerde yer alması gereken dersler kâğıt üzerinde uygulanmaktadır. Ancak öğretmen yetersizliği nedeniyle bazı derslerin ya eksik ya da hiç işlenemediği anlaşılmaktadır. Bazı yıllarda Fransızca, ziraat ya da hıfzıssıhha gibi dersler programa alınmışsa da bu derslerin nitelikli öğretmenler tarafından verilip verilmediği tespit edilememiştir. Bu durum, Tanzimat'tan itibaren benimsenen yenilikçi eğitim ideallerinin taşrada uygulanabilirliğini sorgulatan önemli bir göstergedir.

Fiziki koşullar açısından ise mektebin yıllar boyunca harap bir binada faaliyet göstermesi, zaman zaman cami hücrelerine taşınmak zorunda kalınması ve merkezden onarım için yeterli ödenek gönderilmemesi, devletin taşra eğitime bakışını gözler önüne sermektedir. Bu tür yapısal ihmaller, taşradaki eğitim kurumlarının kalıcı değil geçici çözümlerle

ayakta tutulduğunu ve modernleşme sürecinin yüzeysel kaldığını göstermektedir.

Sonuç olarak, Genç Rüşdiye Mektebi örneği, Osmanlı taşrasındaki maarif sisteminin ideal ile uygulama arasındaki gerilimli doğasını bütün açıklığıyla yansıtmaktadır. Tanzimat'ın eğitim reformları, Genç Rüşdiyesi örneğinde görüldüğü üzere, yerel koşullar ve maddi kısıtlamalar nedeniyle tam anlamıyla hayata geçirilememiştir. Genç Rüşdiyesi, bu bağlamda hem bir ilerlemenin sağlanmak istendiği hem de imkânların sınırları içinde sıkışmış bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle mektep, Osmanlı'nın geç modernleşme döneminde taşrada eğitim kurumlarının gerçekliğini gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]. No. 3596/269669. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, İrade Maarif [İ.MF]. No. 13/80. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Maarif İbtidai [MF.İBT]. No. 140/39, 319/85, 171/138, 176/68, 183/63, 230/62, 249/40, 254/17, 257/98, 272/66, 271/36, 289/57, 40/19, 41/87, 49/12, 59/62, 104/36, 128/13, 128/71, 117/109, 118/135, 151/96, 154/1, 174/85, 198/104, 438/15, 492/69, 495/56, 343/11, 370/62, 373/35, 162/46, 173/99, 247/87, 421/22. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Maarif Mektubi Kalemî [MF.MKT]. No. 201/46, 184/179, 297/3, 219/39, 347/3, 370/27, 373/24, 495/53, 931/64, 443/26, 482/31, 763/18, 537/53, 529/54, 507/3, 577/5, 586/20, 607/9, 834/46, 1106/53, 1062/36, 1136/7, 250/74, 1207/35, 620/35, 1032/21, 1095/17, 273/29, 330/20. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı [A.MKT.MHM]. No. 552/5. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Şura-yı Devlet [ŞD]. No. 926/39, 222/64. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Tasnif Edilmemiş Evrak [TS.MA.e]. No. 1373/14, 1387/18. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Umumi [Y.PRK.UM]. No. 16/114. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

Salnameler

- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, H.1316/1898. Def'a 1, Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, H.1317/1899. Def'a 2, Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, H.1318/1900. Def'a 3, Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, H.1319/1901. Def'a 4, Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, H.1321/1903. Def'a 6, Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H.1316/1898. Def'a 2, Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H.1318/1900. Def'a 4, Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, H.1319/1901. Def'a 5, Matbaa-i Âmire.

Kitap

- Akgündüz, Mustafa. Osmanlı Medreseleri, XIX. Asır. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Akyüz, Yahya. Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2020. Ankara: Pegem Yayınları, 2020.
- Bilim, Cahit Yalçın. Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984.
- Cuinet, Vital. La Turquie D'Asie (Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie – Mineure). Cilt II. Paris, 1891.
- Gündüz, Mustafa. Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler. Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2015.
- Karal, Enver Ziya. Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Kodaman, Bayram. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Nafi, Mahmut Cevat İbnü's Şeyh. Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi. Haz. Taceddin Kayaoğlu. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Sakaoğlu, Necdet. Osmanlı Eğitim Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Somel, Selçuk Akşin. Osmanlı'da Eğitim ve Modernleşme (1839-1908). İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Dergi Makalesi

Cengiz, Abdullah – Mehmet Karataş. “Ayaş Rüşdiye Mektebi”. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 24 (2020), 105-116.

Yayımlanmamış Tez

Tekdal, Danyal. II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı). Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.